

EYVAZ EMİNALIYEV

MİRZƏ
ƏLƏKBƏR
SABİR:
həyatı və
sənəti

EYVAZ EMİNALIYEV

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR: HƏYATI VƏ SƏNƏTİ

monografiya
M. Ə. Sabirin monografiyinin
məzənnəsi -
mii əlli-fidan

Bakı - 2012

30. 05. 2014.

Kitab Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının (AVCIYA) prezidenti, Şamaxının millət vəkili Elxan Süleymanovun dəstəyi ilə çap olunub.

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Şamaxı filialının Elmi Şurasının 16 mart 2012-ci il tarixli (protokol №-8) qərarı ilə çap olunması məsləhət görülmüşdür.

Elmi redaktoru: Bəkir Nəbiyev

AMEA-nın həqiqi üzvü

Rəyçilər:

Kamran Əliyev

Filologiya elmləri doktoru, professor

Alxan Bayramoğlu

Filologiya elmləri doktoru, professor

Mayıl Alışanov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Dəyanət Musayev

Pedoqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Eyvaz Eminaliyev. Mirzə Ələkbər Sabir: həyatı və sənəti.
Bakı, "CBS", 2012, 176 səh.

Monoqrafiyada qüdrətli şair Mirzə Ələkbər Sabirin həyatı, bədii-estetik idealları, sənət görüşləri, yaradıcılığının tədqiqi tarihi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Kitabda eyni zamanda M.Ə.Sabirin bir sənətkar kimi yetişdiyi ədəbi mühitə nəzər salınırlar, şairin ideya qaynaqları tədqiq olunur.

ISBN 978 9952-8134-7-7

4903060000

----- qrifli nəşr

036-2012

Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2012-ci ilin may ayında Azərbaycan şairi, bədii-ictimai fikir tariximizdə yeni ədəbi məktəbin banisi, görkəmli maarifpərvər Mirzə Ələkbər Sabirin (Məşədi Ələkbər Hacı Zeynalabdin oğlu Tahirzadənin) anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

Mirzə Ələkbər Sabir çoxəsrlilik poeziyamızın parlaq ənənələrini layiqincə yaşatmaqla bərabər, ədəbiyyatımızı keyfiyyətçə yeni mərhələyə yüksəldərək onu ictimai məskurə baxımından daha da zənginləşdirən söz ustası kimi geniş şöhrət tapmışdır. "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafında formallaşmış ədəbi cərəyanın aparıcı simalarından olan mütəfəkkir şairin yüksək istedadla yaratdığı əsərlərin başlıca mövzusunu mənəvi saflığa, mədəni yüksəlişə və maariflənməyə çağırış təşkil etmişdir.

Milli mədəniyyətimizin inkişafına misilsiz töhfələr vermiş Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinin təntənəli surətdə keçirilməsini təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazarlar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 1 iyun 2010-cu il

Giriş

Sabırşunaslıq Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığının daim inkişaf edən, zənginləşən bir qoludur. Bu inkişaf və zənginləşmə həm də dünyanın bir sıra tədqiqat mərkəzlərinin, müxtəlif ölkələrdə yaşayan sabırşunasların gərgin əməyi, xeyirxah səyi nəticəsində mümkün olur. Zaman öz sürətli axarı ilə durmadan irəliləyir, siyasi qurumlar, ideologiyalar dəyişir, M.Ə.Sabirin ölməz sənət əsərləri – Azərbaycan xalqının misilsiz xəzinəsi olan "Hophopnamə" isə hər zaman ehtiyac duyulan, öyrənilən bir mənbəyə çevrilir, müasirliyini, aktuallığını qoruyub saxlayır.

M.Ə.Sabirin ədəbi-bədii irsi bizim müraciət etdiyimiz formada indiyədək öyrənilməmiş, ayrıca tədqiqat obyektiinə çevrilməmişdir.

Geniş oxucu kütləsinin mühakiməsinə verilən monoqrafiya praktik əhəmiyyətə malikdir. Onun nəticə və materiallardan müasir ədəbiyyat, poetika məsələləri və s. mövzularda yazılmış tədqiqatlarda qaynaq kimi istifadə edilə bilər. Monoqrafiya təhlil istiqamətləri, nəzəri yanaşma və araştırma formulları baxımından sonrakı dövrün tədqiqatları üçün elmi-nəzəri əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya fakültələrində bakalavr və magistr pilləsində, ümumi və xüsusi kursların tədrisində də istifadə edilə bilər.

Ösərin yazılımasında müasir ədəbiyyatşunaslığın nəzəri müddəaları başlıca çıxış nöqtəsi olmuş, analoji tədqiqatların təcrübə və nəticələrindən istifadə edilmişdir. Monoqrafiya ədəbi-elmi irsə yanaşmada tarixilik prinsipinə ardıcıl şəkildə riayət olunması əsasında həyata keçirilmiş, bu zaman müqayisəli təhlil metoduna üstünlük verilmişdir.

Tədqiqat işində M.Ə.Sabirin ədəbi-bədii yaradıcılığı müasir problemlərin bədii əksi və işlənməsi baxımından da araşdırılmışdır. Bu, M.Ə.Sabirin bir sənətkar kimi fərdi üslubunun, yazı

manerasının aşkarlanmasına, ədəbiyyat tarixində ədəbi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsinə imkan vermişdir.

Kitab haqqında təkliflərini, iradlarını bildirəcək hər bir kəsə öncədən təşəkkürümüzü bildirir, bunun böyük Sabirimizin daha mükəmməl şəkildə öyrənilməsinə bir yardımçı, xeyirxah addım olduğunu qəbul edirik.

Birinci fəsil

M.Ə.Sabir və Azərbaycan tənqidi realizmi

XX əsrin əvvəllərində milli bədii yaradıcılıqda meydana gələn ədəbi şəxsiyyətlər, yeni mündəricəli əsərlər yeni tipli bir ədəbiyyatın yaranmasından soraq verirdi. Azərbaycan milli estetik fikrin və bədii təfəkkürünün məhsulu olan bu yeni yaradıcılıq tipi tənqidi realizm idi. Stendal yazırkı ki, romantizm incəsənətin bütün növlərində uzaq keçmişlərin qəhrəmanlıq dövrlərinin insanlarını deyil, zəmanəmizin insanlarını təsvir edən spesifik yaradıcılıq sahəsidir. Maraqlıdır ki, Avropada realizm yaradıcılıq metodu ətrafında birləşənlər məhz Stendalin "Rasin və Şekspir" əsərindən qaynaqlanır, onu realizmin manifesti adlandırırlar. Milli ədəbiyyatımızda təşəkkülünün ilk mərhələsində qanuna uyğun hal kimi istiqamət, meyl şəklində təzahür edən realizm qısa zaman çərçivəsində ədəbi metod kimi formalaşa bilir. Yeni gerçəklik, yeni ədəbi qəhrəman, yeni ideal haqqında düşünən tənqidi realistlərimiz ədəbiyyata təzə məzmun, təzə forma, fərqli təzə obrazlar gətirdilər, ən əsası, varlığı yeni dərk üsulları ilə yanaşmayı, fərdiləşdirmə və tipikləşdirməni yeni istiqamətə saldılar: V.Q.Belinskinin təbirincə desək, həyat haqqında amansızca-sına açıq danışmağa, gerçəkliyi, varlığı bütün çılpaklığı, reallığı ilə mühakimə etməyə başladılar. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində zəruri ehtiyacdən meydana gələn tənqidi realizm böyük inqilabi fəallıq və narahathığın ərəfəsindən xəbər verirdi. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, M.Möcüz kimi tənqidi realistlər əslində milli-mənəvi tələbatın, azadlıq ideyalarının, müstəmləkəçiliyə, köləlik psixologiyasına qarşı etirazın tərcümanı kimi yetişdilər. Dünyada gedən qarşısızalmaz qlobal siyasi hərəkat, qətiyyatlı və cəsarətli inqilab dalgaları məntiqi şəkildə özünü yeni əsrin - XX əsrin əvvəllərində

həm ictimai, obyektiv-tarixi inkişafın, həm də ədəbi prosesin özündə Azərbaycanda da göstərdi. Bu labüd, zəruri proses cəmiyyətin bütün sahələrini, eləcə də ədəbi aləmi öz ağuşuna alır. Artıq yeni yaranan ədəbiyyat öz ədəbi-estetik görüntüsü, mövzu, ideya, təsvir üsulları ilə özündən əvvəlki yaradıcılıq nümunələrindən kəskin şəkildə seçilirdi. Yeni ədəbi nəsil tamamilə fərqli tiplər, sosial qrup və təbəqələri, mühiti böyük ədəbiyyata gətirir, cəsarətli, orijinal üslubu, təhkiyəsi, təsvir və ifadə vasitələri ilə hamını heyrətləndirirdilər. Bu mənada C.Məmmədquluzadənin təqdim etdiyi İtqapanlı, Başiqapazlı, Danabaş kəndi və oranın sakinləri imperiya əsarətində olan bir məmləkətin həm özünə, həm də vətəndaşlarının həyat tərzinə bir ayna idi.

Məlumdur ki, hər hansı bir ədəbi metodun, eləcə də tənqidi realizmin inkişafı, dinamikliyi fərdi üslublarla, üslubların çoxluğu ilə müəyyənlaşır. M.Ə.Sabir öz fərdi üslubu, həyata baxışı, varlığı fərdi ifadəsi, dəyərləndirməsi ilə tənqidi realizmə bir rəngarənglik, canlılıq bəxş etdi. Söyügedən mərhələdə "həyatı açıq və aydın bir surətdə təsvir edən həqiqi və milli ədəbiyyat" in meydana gəlməsini alqışlayan A.Şaiq "bu ədəbiyyat bizdə Sabirlə başlar. Sabirlə Azərbaycan ədəbiyyatı tamamilə milliləşsərək öz istiqamətini və istiqlaliyyətini bulmuşdur" deyə doğru qənaətlənirdi.

Tənqidi realizmi, bu yaradıcılıq metodunu zaman yetirdiyindən onların yaradıcılığının sosial-siyasi sifarişlə yaranğındadır ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai həyatı bu metodda tam dolğunluğu ilə əks olunmuşdur. Tamamilə qanuna uyğun hal kimi qarşılanmalıdır ki, "tənqidi realizm Azərbaycan ədəbiyyatında təsirini XX əsrin 30-cu illərinə qədər saxlayan bir proses, yaradıcılıq metodu olmuşdur".¹ Ədəbi yaradıcılığa müdaxilə kimi yaradılan və rejimin tələblərinə müvafiq qurulan "sosializm realizmi" onu sıxışdıraraq sənət

1. Abdulla Şaiq. Əsərləri. Beş cilddə, Dördüncü cild. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1977, səh.138 Abbas Hacıyev. Ədəbiyyat nəzariyyəsi. Bakı, "Mütərcim", 1996, səh.364

müstəvisindən kənarlaşdırır. Təkpartiyalılıq, tək hakimlik prinsipi ilə yaşayan cəmiyyət tənqidini qəbul etmədiyindən tənqidini realist metodu da qəbul edə bilməzdi. Amma hər an millətin üz tutduğu, döñə-döñə oxuduğu, əzbər bildiyi Mirzə Cəlilin yaradıcılığı, Sabir satiraları sübut edirdi ki, bu cəmiyyətin də tənqidini realizmə çox, lap çox ehtiyacı vardır. Məhz buna görə xalq Sabiri əzbər söyləyir, məddahçılığa, ideologiyaya xidmət edənləri qəbul etmirdi.

M.Ə.Sabir sənət dünyasına gəldiyi ilk gündən yeni bir ədəbi yol müəyyənləşdirdi. Bu yolla yürümək nə qədər çətin olsa da, sonda ona əbədi bir həyat, ölməzlik bəxş etdi. Həqiqət yolunun yolcusu olan M.Ə.Sabir "şairəm, əsrimin ayinəsiyəm" qənaatində birdən-birə yox, mənsub olduğu xalqın yaşam tərzini, cəmiyyətdəki hadisələrin mahiyyətini, bir sənətkar kimi tale yoluńu dərk edəndən sonra gəlmışdır. Həqiqətən də, "Sabir öz dövrünün böyük şairi olmaqla qalmayıb, eyni zamanda, böyük vətəndaşı idি" (Məmməd Məmmədov).

Vaxtilə M.F.Axundzadə ürək ağrısıyla yazırkı ki, "yoxluq pərdəsindən varlıq aləminə qədəm qoyan növi- bəşərin fəndlərindən hər biri sağlam əqlin hökmü ilə tam azadlıq nemətindən istifadə etməlidir. [...] Mənim xalqım hələ fikir azadlığını başa düşmür"². XX əsrin bəzəyi və iftixar mənbəyi olan milli fikir generatorlarımız öncə mənsub olduqları xalqa azadlığın necə bir nemət olduğunu başa salmaq uğrunda mücahid oldular. Millətin nicat yoluńu arayan məllənəsərəddinçilər də, füyuzatçılar da, realistlər və romantiklər də eyni suallara - "Nə etməli?", "Həqiqət haradadır?", "Səadət nadədir?", "Nicat yolu hansıdır?" - cavab axtarırıdılar. Uzun illər "burjua-millətçi qəzeti" yarlığı ilə damğalanan "Həyat" qəzeti /1905, №1/ məhz buna görə "Islam xaricində nicat yoxdur" şurunu özünə dini bayraq etmişdi. "İşad" maarifçiliyi, islami müasirləşdirməyi, xeyriyyəçiliyi səadət yolu kimi təqdim edirdi /1908, №45/, "Füyuzat" /1906, №6/ "Nicat məhəbbətdədir" inamı ilə çıxış edir, sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün insanların qar-

2. M.F.Axundov. Əsərləri, I-III c., Bakı, 1958-1961, səh.270

şılıqlı saziş və məhəbbətini bərqərar etməyə çağırırdı. "Həyat" /1908, №37/ və "Tərəqqi" isə "Nicat və səadətimizi dini - mübinimizdə olan qanuna əməl etməklə" mümkünlüyünə inanırdı. Bu tale yüklü sual mollanəsrəddinçiləri, o cümlədən M.Ə.Sabiri də narahat edir, onlar öz qayələrinə, yaradıcılıq üslubuna rəğmən bu sualları cavablandırırdılar: "Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?" /Oxu: Anlamaqdan!/, "Tərpənmə amandır, bala qəflətdən ayılma!" /Oxu: Oyan! Haq-qını tələb et!/, "Bələyi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!" /Oxu: Kölə olma!/ və s. və i.a. "Çürüməkdə olan milyonlarla müfsid həşəratların eyiblərini açıb camaatı mütənəbbeh etməsi" /Mirzə Cəlil/ "Molla Nəsrəddin" və mollanəsrəddinçilərin həyat amalı olmaqla qalmayıb, həqiqəti aşkarlamamaqda, nicat yolunu müəyyənləşdirməkdə edəcəklərinin bir mərhalası, vacib bir pilləsi idi. Qətiyyətlə demək olarki, "Başda C.Məmmədquluzada və Sabir olmaqla "Molla Nəsrəddin" məktəbi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində yeni bir yol açır. Onu həm bədii yaradıcılıq, həm də tənqid və estetik fikir cəhətindən formalasdırılmışdır"³ və əlavə şərha, sübuta ehtiyac yoxdur ki, "XX əsr Azərbaycan romantizmi ilə Azərbaycan realizmi arasında uçurum, Çin səddi olmamışdır".⁴ İbrətamızdır ki, Ə.Hüseynzadə onu "avropalaşalım" şüarında günahlandıranlara cavab verərək yazırkı ki, "indi bizə derlər ki, madam ingilislər, firənglər, filalar böylə imişlər, nə üçün siz də Səid paşalar, Salarüddövlələr kibi "Füyuzat"ınızda ingilislərə, firənglərə müraciət ediyorsunuz [...] ey qare, müraciətdən müraciətə fərq vardır. Biz avro-palıların ədəbiyyatlarına, sənayelərinə, ülum və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiraatlarına müraciət etmək istəyorum, özlərinə deyil. Biz istəyorum ki, İslam ölkəsinə onların beyinləri, dimağları girsin, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəriz ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olun-

3. Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, "Yazıçı", 1980, sah.375.

4. M.Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı., "Elm", 1963, sah. 24

masın. Bu gün onların mədələrində həzm olunmamaq üçün bir çərə var isə, o da onların məhsulati-dəmağıyyələrini alub həzm etməkdən başqa bir şey deyildir".⁵

Söyügedən mərhələdə estafeti ələ alan C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, H.Cavid, M.Hadi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, A.Şaiq, Ə.Qəmküsər və daha neçə-neçə mücahid şüurlarda inqilab edərək intibahə yol açdırılar: azadlığın yolunu müəyyənləşdirirlər. M.Ə.Sabirin də mənsub olduğu tənqid realistlər həyatı boyasız, rəngsiz, necə var, olduğu kimi göstərməklə millətin nə etməli, nədən başlamalı olduğunu söylədilər. "Bir tənqidçi realist və şair-mütəfəkkir kimi Sabir realizminin gücünü hər seydən əvvəl, milli-ictimai gerçəkliyin konkret tarixi inkisaf və hərəkətin öz fəlsəfəsini, qanuna uyğunluq və dialektlikasını bir sənətkar duyumu ilə onun necə dərinindən hiss etməsində axtarmaq lazımdır".⁶

Bəli, XX əsrin ilk onilliyində ədəbiyyatda özünəməxsus məktəbi, yaradıcılıq metodu olan tənqid realistlər sərt həyat həqiqətlərini mikromühitdən belə alaraq ictimailəşdirir, daha çox "başıqapazlıların", "itqapanların", "danabaşlarının", "ölülərin", dərdini Xandostuna danışanların, Tükəzbanların ...taleyini təqdim edirdilər. Fransız maarifçi realist ədəbiyyatın nümayəndəsi Şarl Monteskyö yazırkı ki, cəmiyyət zavallı insanların qacağı halda, mən onun mənbəyindən, ümidsizlikdən qaçıram. Bəli, böyük Sabir zavallı, kiçik insanların taleyini eks etdirir, onların dərdini /məişət zəminində yox!/ özünkü bilir, dərddən yox, onu doğuran ümidsizlikdən qaçırdı. Tənqid realist ədəbiyyatın ilk təməl daşlarını qoyan bu sənətkarlar milli və dünya ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirirdilər. Həqiqətən də, "şairəm, əsrimin ayinəsiyəm" – yalnız Sabirin kredosu deyildi. Böyük Füzuli də deyirdi ki, "şəir – dünyada yaxşı və pis əməllərin güzgüsü olmalıdır". Yalnız zamanında yox, bütün dövrlərdə dönyanın güzgü-

5. Ə.Hüseynzadə. Kasablanka faciası və Osmanlı-İran komediyası. "Füyuzat", 1907, №24 Füyuzat /1906-1907/. Bakı: Çəşioğlu, 2006, sah. 372

6. Q.Yaşar. Realizm: sənət və həqqiqət. Bakı, "Elm", 1980,, sah 215

sü olan yaradıcı insanlar, o cümlədən M.Ə.Sabir cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə həssas münasibət bəsləmiş, ayrılıqda götürülmüş fərdi, milləti, nəhayət bəşəriyyəti narahat edən problemləri araşdırmağa, həlli yollarını göstərməyə nail olmuşdur. Milli bədii fikirdə hayatın realist təsvirinə doğru hərəkəti istiqamətləndirən, fərdi insanlara yox, ictimai həyat və quruluş tərzinə etiraz, üsyən elan edən tənqidçi realistlər "aşağılardır" - hüquq və azadlığını tələb etməyən, bu yolda vuruşmaq lazımlığını dərk etməyən sadə insanların həyat tərzini tənqid edir, "yuxarıların" - xalqın qanı, zəhməti bahasına harın yaşıyanların tarixi taleyinə hökm oxuyurdular. Dövrün adəbi prosesində, konkret olaraq M.Ə.Sabirin yaradıcılığında çox mərəqəli bir tendensiya özünü aşkar şəkildə bürüzə verirdi. Belə ki, akademik Məmməd Cəfərin çox düzgün olaraq müşahidə etdiyi kimi, "öz böyük sələflərindən fərqli olaraq, Sabir düşmənə yox, dosta gülür, zalimə yox, məzluma müraciət edir."⁷ Məhz buna görədir ki, M.Ə.Sabirin realist üslubu daxili məna, fikir dolğunluğu, ləkonizmi ilə seçilməklə dünya tənqidçi realizminin ən yaxşı nümunələri səviyyəsində durur. Onun yaradıcılığında klassik poeziyanın ən mütərəqqi ənənələri yaşayır və "poeziya tariximizdə Vaqif və Füzulinin timsalında davam edən iki müxtəlif üslubi istiqaməti üzvi vəhdətdə Sabir birləşdirir; Vaqif sadəliyi, C.Məmmədquluzadənin demokratizmi, Füzuli psixologizmi, Nizami epizmi – hamısı Sabirdə sintez təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər Sabiri XX əsr dünya tənqidçi realizminin zirvəsinə qaldırır".⁸

Hər bir millətin tərəqqisinin elm, maarif vasitəsilə mümkünlüğünü söyləyən, bu yolda var qüvvəsilə çalışan ziyalıların fikrinə aydınlıq, dəqiqlik gətirən Ə.Hüseynzadə yazırıdı:

"Tərəqqi və təməddün həvəsində olan hər bir millət öz milli üdəba və üləmasının asarı ilə iktifa etdikcə, çox da iləri gedəməz, mütləq şair miləldən geri qalır. Geri qalmamaq üçün və meydani-tərəqqidə həqqilə rəqabətə qadir olmaq üçün hər

7. Məmməd Cəfər. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti. Bakı, 1966, səh. 110

8. Q.Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, "Elm", 1980, səh. 214-215

bir millət şair miləl və əqvam arasında yetişən və ümumi-başarıyyətə xidmət edən cəmi üləmanın asarından hüssəməndi-füyuzat ola bilməlidir. Zətən başəriyyət qüvayı-müttəfiqə ilə çalışıb iləri getməkdədir. Bir ingilis, bir fransız, bir alman, bir italyan İbn Rüşdün, Əbu Əli Sinanın, Fərabinin, Firdovsinin, Sədinin, Mollayi-Ruminin, İmam Qəzalinin asarından feyziyab olmağa, bu kimi üləmayi tərcümə, şərh və təfsirlər vasitəsilə öz millətlərinə mal edinməyə çalışdıqları halda, bizədə lazımdır ki, onların Laplaşları, Lavuazyeləri, Russolari, Hüqolari, Pastorları, Şekspirləri, Nyutonları, Spenserləri, Edisonları, Qalvaniləri, Markoniləri, Rentgenləri, Marksları, Geteləri vasitəsilə öz mərifimizi, öz ana dilimizdə olan kitabxanamızı təzyidə çalışalım. Cəhalətin, təəssübün, təəssübi-cahiliyyənin kökünü ancaq bu vasitə ilə qurutmaq, söküb atmaq olar. Başqa yol yoxdur".⁹ Əlbəttə "cəhalətin, təəssübün, təəssübü-cahiliyyənin kökünü" kəsilməsində maarif, təhsil, elm və məktəbdən başqa bir yolun olmadığını M.Ə.Sabir də yetərinçə dərk edirdi. Məhz bunun mənTİqi nəticəsidir ki, şairin yaradıcılığında gənc nəslin təlim-tərbiyəsi, məktəb problemi başlıca mövzulardandır. O, "Tazə hayat" qəzetində /19 sentyabr 1907/ dərc etdirdiyi "Zəman nə istəyir? Amma biz..." məqaləsində yazırıdı:

"Hər bir dərdin, illətin çarəsinə baxmaq zəmanı yetişdi. Əcəba, bizim dərdimizin çarəsi varmı? Bəli! Bəli! Əfəndim, "li-külli ğəmin fərəcün və likülli dain dəvəün".^{10*} Bilmisən çarəmiz nədir? Bəli, çarəmiz məktəbdür. Məktəb, yenə məktəb! Hələ işə hər şəhərdə, bacardıqca hər kənddə iştıyaq ilə, ittifaq ilə məktəb açmalı, məktəbi-ilamiyyə açmalı; islamın o məsum balların saf qəlblərini islamiyyət nuri ilə tənvir etdikdən sonra əcnəbi dillərini də nə qədər oxunur-oxunsun, oxutmalı; övladı-vətəni tərəqqiya, mədəniyyətə isal etməli, islamiyyət ilə bərabər tərəqqiya isal etməli; əcnəbi tərəqqisinə islamiyyə tərəqqisi demək olmaz; islam özü tərəqqi etməli, bununçün də çalışma-

9. Ə.Hüseynzadə. Mendeleyev və kimya. "Füyuzat", 1907, №10. Füyuzat /1906-1907/. Bakı: Çəşioğlu, 2006, səh.148

10. * Tərcüməsi: Hər bir qəmin sonu və hər bir dərdin dərmanı vardır

lı!"

Çox aydın və dəqiq ifadə olunmuş bu fikir əslində hər bir azərbaycanlı vətənpərvərin qəlbindən, beynindən süzlüb gəldi. Millətin öz hüquqlarını dərk etməsi üçün onun maariflənməsi zəruri idi. Bu zərurətin gerçəkləşməsi isə M.Ə.Sabirin, Ə.Hüseynzadənin, H.Cavidin, M.Hadinin, N.Nərimanovun, A.Şaiqin və başqalarının təkidlə dediyi kimi, məktəbdən başlanırdı.

M.Ə.Sabirin mənsub olduğu ədəbi nəsil daha çox həyatın dibində olan insanları – fəhləni, əkinçini, diləncini böyük ədəbiyyata gətirməklə, onların insan hüquqlarının müdafiəçiləni kimi çıxış etdi. Mirzə Cəlildən Sabirədək bütün tənqidçi realistlər – mollanəsrəddinçilər ideal qəhrəman axtarıcılığın-dan çox uzaq olub, şəxsiyyəti qəhrəmana çevirdilər, bütün sosial təbəqələrdən olan Azərbaycan oxucularını məhz bu ədəbi qəhrəmanlarla üz-üzə, göz-gözə qoydular. Eyni sosial təbəqəyə mənsub olmasalar da, eyni vətənə, eyni dilə, eyni millətə, eyni dinə mənsub olmaları qarşı tərəfi gec, ya tez düşünməyə, dərk etməyə məcbur edir. Bu, sənətin qələbəsi, ağlın təntənəsi idi!

Dünya ədəbi təcrübəsi və ənənəsi təsdiqləyir ki, tənqidçi realizmin mövcud olduğu bütün xalqların ədəbiyyatında onun ilk növbədə özünəməxsus janr siması vardır. Bu mənada bədii nəşrdə Mirzə Cəlilin, poeziyada Sabirin və davamçılarının Azərbaycan relizminə bəxş etdiyi felyeton, satira əslində tənqidçi realizmin elə özüdür. Məxsusi olaraq Sabirin adıyla bağlı olan taziyanə, sual-cavab, satirik marş, bəhri-təvil (uzun dərya) kimi janrlar poeziyaya bir rəngarənglik, məzmun-ideya yeniliyi bəxş etdi. Təbii qəbul edilir ki, tənqidçi realistlərin hətta məhəbbət ruhlu əsərlərində belə bir incə humor, xərif gülüş vardır. Həcmindən, janrından asılı olmayaraq meydana gələn tənqidçi ruhlu bədii əsərlər hətta ilk ədəbi nümunələr olmasına baxmayaraq, çox mükəmməl, kamil formada yaranırdı. Bu mənada Mirzə Cəlilin, M.Ə.Sabirin, Ə.Haqverdiyin yaradıcılığı örnek oldu.

M.Ə.Sabirin yaxın sələfi M.F.Axundzadə Yusif xana

göndərdiyi məktublarının birində "zülm", "zalim", "məzlum" kəlmələrini izah edərək yazar:

"Zülm" sözü məsdərdir. Bu sözün isə faili "zalim" və ism-məfəlu məzlumdur". Məsdər olan "zülmü" rəf etmək üçün ya gərək zalim zülm etməyi tərk etsin, ya da məzlum zülmə dözməyib onu məhv etsin. Ağlın kəsdiyinə görə, zülmü rəf etmək üçün bu iki vasitədən başqa yol yoxdur... On min illər boyu bütün ənbiya, hükəmə və şüəra zülmü rəf etmək istəyərək elə güman edirdilər ki, zalimə vəz və nəsihət etmək kifayətdir. Lakin çoxlu təcrübə göstərdi ki, bu cür ciddi cəhdələr faydasızdır və bu yol ilə zülm dünyadan qaldırıla bilməz. Deməli, zülmü rəf etmək üçün zalimə nəsihət vermək lazımdır, bəlkə məzluma demək lazımdır ki, sən ki qüvvə və bacarıqla zalimdən qat-qat artıqsan, sən nə üçün zülmə tab gətirib durursan. Qəflət yuxusundan qalx və bu zalimin atasını yandır". Qəflət yuxusunda olan soydaşlarını oyatmaq, hüququ uğrunda mübarizəyə son qoymaqdan ötrü sonadək vuruşdu. O, "Qəm yemə", "Səbr eylə", "Xab et", "Lay-lay", "Yat, kişi", "Baş qoy yastığa, millət", "Ey xəstə, aylılma, etmə idrak", "Oyanma, yat, a millət, dinmə, durma, tərpənmə..." çağırışları, nidaları ilə bir növ səfərbərlik elan etdi. Nəticədə şüurlarda, siyasi, hüquqi baxışlarda bir intibah, oyanış baş verdi.

M.Ə.Sabirin satira güzgüsündə əks olunan həyat ola bilsin ki, miqyasına görə kiçikdir, ancaq unutmamalı ki, şairin ən xırda detallarla, ştrixlərlə təqdim etdiyi lövhə həyatın zəruri bir sahəsi olmaqla yadda qalır və əhəmiyyətlidir. O, Təbriz miniatürlərinə bənzər yiğcam, ləkonik təsvirlərində millətin ən aktual problemlərini ifadə edir, iri hacmli əsərlər üçün material ola biləcək hadisələri maksimum yiğcamlıq və dəqiqliklə təqdim etməyi bacarırdı. Bu, XX əsr milli ədəbiyyatımızda tənqidi realistlərin, xüsusilə M.Ə.Sabirin sənətkarlıq qüdrətini əks etdirən mühüm faktdır. Məhz bu mənada biz Mirzə İbrahimovla həmfikirik ki, "mənalı, səciyyəvi və kiçik ştrixlərlə böyük, dolğun ictimai tiplər yaratmaqdə Sabir satirası ədəbiyyatımızda

həqiqi realist romanın işini görmüşdür".¹¹

M.Ə.Sabir üslubunun müəyyənləşməsində, ədəbi-bədii zövqünün, dünyagörüşünün formallaşmasında mətbuatın özünəməxsus rolu olmuşdur. O, bütün həyatı boyu "Şərqi-Rus", "Həyat", "Füyuzat", "Molla Nəsrəddin", "Irşad", "Bəhlul", "Ülfət", "Bürhani-tərəqqi", "Rəhbər", "Zənbur", "Günəş", "Yeni həqiqət", "İqbəl", "Həqiqət", "Məlumat", "Yeni irşad", "Yeni füyzat" kimi mətbuat orqanlarında yaxından iştirak etmiş, "Həyat" /1905-1906/, "Irşad" /1905-1908/ və "Tazə həyat" /1907-1908/ qəzetlərinin Şamaxı üzrə xüsusi müxbiri olmuşdur. Bu bir həqiqətdir ki, ədəbi fikrin inkişafında mətbuatın müstəsna rolu olmuşdur. İlk milli mətbuat orqanı "Əkinçi"dən fərqli olaraq, XX əsrda meydana gələn qəzel və jurnalların ideya istiqaməti daha çox ictimai-siyasi, fəlsəfi-estetik, ədəbi-nəzəri mülahizələrin meydana çıxarılmasına doğru yönəldiyindən məhz bu mətbuat yeni ədəbi-estetik fikrin inkişafını da təmin edirdi. Həmin mərhələdə ədəbi prosesin aparıcı nümayəndələrindən olan M.Ə.Sabir də müasirləri kimi "intiqad ayineyi-millətdir" prinsipi ilə sənətə yanaşmış, mütərəqqi mətbuatın bu istiqamətdəki fəaliyyətindən də yaradıcılıqla yararlanmışdır. Araşdırımlar təsdiqləyir ki, M.Ə.Sabir 1906-cı ilin fevralından 1910-cu ilin axırlarına kimi 40-a yaxın məqalə yazmışdır və daha çox "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə əməkdaşlıq edən şair öz ideyalarını, sənətlə bağlı görüşlərini bu mətbuat orqanı vasitəsilə çatdırırırdı. Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir qəbul olunub ki, "Cəlil Məmmədquluzadə jurnalın beyni məqamında idisə, Sabir də qəlbə, ruhu məqamında idi. "Dögrudan da, "Molla Nəsrəddin" üçün Sabir təkcə şair deyil, eyni zamanda, mətbuatla əməli surətdə məşğul olan jurnalist idi".¹²

XX əsr Azərbaycan tənqidçi realizminin təməl daşlarını qoyanlardan biri kimi M.Ə.Sabir zaman çərçivəsinə siğmayaraq çox qısa vaxt ərzində Azərbaycan, Yaxın Şərqi, eləcə də dünya

11. Mirzə İbrahimov. Büyük şairimiz Sabir. Bakı, "Elm", 1962, səh.27

12. M.Sidqiya məxsus bu sitat Ə.Mirəhmədovun "Azərbaycan Molla Nəsrəddini", Bakı, "Yazıcı", 1980, səh. 375 – kitabından götürülmüşdür.

ədəbiyyatındaki mövqeyini müəyyənləşdirə, əbədiləşdirə bili-di. Əlbəttə bu, istedadın qüdrəti, sənətin bənzərsizliyi hesabına gerçəkləşdi və Sabir milli ədəbiyyatımızın dünya ədəbi prosesinə gedən yoluna bir aydınlıq, müəyyənlik bəxş etdi.

M.Ə.Sabir "xalqa dayaq, düşmənə qəhr" /Mənsur Təbrizi/ olan şeirə ictimai kəsər, məzmun bəxş etməklə, ədəbiyyatın vətən, millət qarşısındaki tarixi vəzifəsini gündəmə gətirdi, milli mübariza, istiqlaliyyət yolunda onun missiyasını müəyyənləşdirdi. Sabirin estetikasında sənət əyləncə, insan-lara mənəvi rahatlıq, zövq bəxş edən vasitə deyil, sənət şüurların təkamülü, millətin intibahı üçün bir vasitə, çox mühüm mənbədir. Odur ki, M.Ə.Sabir çox vaxt qəzəbini boğa bilmir, öldürücü, ifşaedicili satiradan bol-bol istifadə edir, hətta vul-qar sözləri işlətməkdən belə çəkinmir. Məqsəd, amal isə birdir: millətin intibahı.

Çar Rusyasının siyasi varisi kimi tarix meydanına gələn so-vet imperiyası ilk öncə xalqın inamına, əqidəsinə lağ edərək onu puç etməyə, yalançı, yapma ideyaya qul etməyə cəhd etdi. Ta-rixi təhrif edən məmür tarixçilər, filosoflar imperiya əsərətində olan xalqların, xüsusən müsəlmanların repressiyasına rəvac verir, bu qanlı teror aktına bəraət qazandırıldılar. Bu gilyotin maşınınu işlədənlərin nəzərində müsəlmanların din xadimləri – şeyxlər, qazılər, axundlar, mollalar xalqın düşmənləri idi. Qondarma tədqiqat əsərləri yaranır, ateizm deyilən yeni yalançı elm sahəsi yaradılır, metodologiya kimi isə marksizm-leninizm irsi seçilirdi. Süni şəkildə, çox vaxt isə əsərlərindəki dərin bəşəri məzmunu dərk etmədən N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir ateist-islam dininin əleyhdarları kimi təqdim olunurdu. Müdrik Şərq zaman-zaman amansız sınaqlara məruz qalmış, lakin inamını, etiqadını heç vaxt itirməmişdir.

1903-cü il "Şərqi-Rus" un nəşrinə qədər İsmayılbəy Qaspirins-kinin rəhbərlik etdiyi "Tərcüman" qəzeti on iki il müddətində bütün Rusiya müsəlmanlarının yeganə mətbü orqanı olmuş, xalq ona inam, etiqad, mənəvi qida mənbəyi kimi baxmışdır. Ziyalılarla din xadimləri arasında heç vaxt Çin səddi olmamış-

dır. Müəyyən məsələlərlə bağlı yaranan fikir müstəqilliyi heç vaxt düşmənçilik və cəbhələşmə ilə nəticələnməmişdir.

"Tərcüman" qəzetinin ilk abunəçiləri sırasında Zaqqafqaziya şeyxüislamı Axund Həsən Tahirzadə, müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbov da vardi. Qəzeti onillik yubileyi ərafəsində İ.Qaspıralı bu tarixi faktı böyük minnətdarlıq hissi ilə "Tərcüman"ın 25 fevral 1893-cü il buraxılışında qeyd etmişdi.

Qafqaz müsəlmanlarının dini rəhbərləri "Tərcüman" qəzetinin yayılması, daha geniş oxucu auditoriyası qazanması ilə bağlı İ.Qaspıralının çağırışına da böyük qayğı ilə yanaşmışdır. Zaqqafqaziya müftisi Hüseyn Əfəndi Qayıbov "Tərcüman" qəzetinin ilk oxucularından, abunəçilərindən olmuş, qəzeti nəşrinin ilk illərində Baxçasaraya "Tərcüman" qəzeti abuna yazılmak arzusunda olan qırx iki nəfərin siyahısını göndərmişdi: "Tərcüman", 30 may 1887. Qəzeti 8 yanvar 1885-ci il sayından öyrənirik ki, 1885-ci ildə "Tərcüman" a Zaqqafqaziyadan ancaq 150 nəfər abuna yazılmışdır. "Tərcüman" da bu tarixi-mədəni xidmətləri heç vaxt unutmamışdı. 1898-ci il 14 fevral sayında Hüseyn Əfəndi Qayıbovun əmək fəaliyyətinin 40 illiyi münasibətilə qəzet xüsusi material dərc etmiş, onun rusca mükəmməl biliyə və savada malik olması, gəncliyində tərcüməçi və məmür kimi çalışması, bir insan kimi qeyri-adi xeyirxahlığı və yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olması haqda geniş oxucu kütləsinə məlumat vermişdi. 1904-cü il 20 yanvar buraxılışında "Tərcüman" Hüseyn Əfəndi Qayıbovun Zaqqafqaziya müftisi kimi fəaliyyətinin 20 illiyini xüsusi olaraq təbrik etmişdi.

M.Ə.Sabir bütün həyatı, yaradıcılığı boyu özünə, idealına sadiq qalaraq, inancında da saf, təmiz olmuşdur. O, şarlatanları, din dəlləllərini, xurafatı satira atəşinə tutmuş, maarifpərvər din xadimlərinə, üləmələrə ehtiramla yanaşmışdır. Onun satira güzgüsündə özlərinin əsl simasını görənlər Sabiri dinsizlikdə ittihəm etməyə cəhd göstərirdilər. Sonrakı mərhələdə - sovet ideologiyasının hakim olduğu illərdə zahirdə Sabiri müdafiə etmək istəyənlər, əslində qondarma ateist dünyagörüşləri ilə

şairin düşmənlərinin dəyirmənəsu tökürdülər.

M.Ə.Sabir bir sənətkar kimi müasirliyini həmişə qoruyub saxlamışdır. Bunun səbəbi yalnız şairin öz dövrü üçün aktual, cəmiyyəti narahat edən problemlər qaldırmásında, müasirlərinin canlı, real, təbii portret və xarakterlərini yaratmasında, onların ideal və arzularını, naqışlıklarını əks etdirməsində deyil, eyni zamanda bütün bunların böyük sənətkarlıqla, bədii zövqlə, vətən, millət mənafeyi yönümündən ifadə olunmadadır. Onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də əsərlərinin yüksək vətənpərvərlik amalından qaynaqlanmasıdır. Vətənin taleyi ilə bağlı elə bir məsələ yoxdur ki, M.Ə.Sabir hər hansı bir formada ona münasibət bildirməsin.

M.Ə.Sabirin məsləkdaşı C.Məmmədquluzadə deyirdi ki, qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda xidmət etməkdir, bu ola gərək hər qələm sahibinin aması. M.Ə.Sabirin bədii yaradıcılığında özünün mükəmməl və çoxcəhatli həllini tapan vacib məqam mənsub olduğu xalqın anında problemlərindən tutmuş taleyüklü məsələləri idi. Ədibin tənqid realizm mövqeyindən qələmə alınmış təkrarsız mövzusu və ideyası, bənzərsiz xarakter və tipləri etibarilə seçilən əsərləri xalq və vətən probleminin açılışına və həllinə doğru istiqamət almışdır. Sabir satirasında müstəmləkəçilik siyasetinin qurbanına çevrilmiş, hakim və qoluzorluların, din dəllallarının pəncəsində inləyən soydaşlarının konkret vəziyyətinin müxtəlif cəhətlərini əks etdirmiş, xalqı intibaha, qurtuluşa səsləmiş, onu daha çox sevdiyi üçün daha çox tənqid etmişdir. "Ürək yanmazsa, gözdən yaş çıxmaz" aforizmi Sabir satiralarının bir növ tərcümanıdır. Məhz xalqın arzu və istəklərini ifadə etdiyindən, xalqın tükənməz hikmət çeşməsindən qaynaqlandığı üçündür ki, Sabir satiranın dünya ədəbiyyatındaki standartlarına yeni ölçü, miqyas və meyar əlavə etmişdir.

İkinci fəsil

M.Ə.Sabirin hayatı və şəxsiyyəti

1. Qısa tərcüməyi-halı və ya "Mən gedərsəm, var olsun amalım!" Məşədi Zeynalabdin oğlu Məşədi Mirzə Ələkbər Tahirzadə Sabir 1862-ci il mayın 30-da Şamaxıda anadan olub. Atası Məşədi Zeynalabdin Hacı Tahir oğlu ailəsini baqqal dükənindən əldə etdiyi qazancla dolandırırdı. Anası Kərbəlayı Səltənət Ağamirzəli qızı diribaş, hafizəli, ötkəm, qohum-qonşu içərisində sözü keçən nüfuzlu bir qadın idi. Məşədi Zeynalabdinin doqquz uşağı – iki oğlu, yeddi qızı vardi. Ailədə ikinci oğlan uşağı olan Ələkbər çox mehriban, zirək, iti hafizəli, qayğıkeş olduğundan həm valideynləri, həm bacı-qardaşı, həm də qonşular, qohumlar onu daha çox istəyirdilər. Ələkbər illə təhsilini 1870-ci ildə mollaxanada almış, sonra isə 1874-cü ildə Bakı quberniya məclisinin Şamaxıdakı ruhani məktəbində - maarifpərvər şair Seyid Əzim Şirvanının yeni üsullu məktəbində oxumuşdur. İlk şeirlərini mollaxanada və S.Ə.Şirvanının məktəbində təhsil aldığı zaman qələmə almış, Sədi Shirazinin yəradıcılığından tərcümələr etmişdir. Atasının baqqal dükənində ticarətə yox, şeira meyl etdiyi üçün cəzalanır; Məşədi Zeynalabdin Ələkbərin daim qoynunda gəzdirdiyi şeir dəftərçəsini cırı Atasından da inadkar olan Ələkbər fürsət düşən kimi bir gür Xorasana gedən karvanla şəhərdən çıxır, lakin Məşədi Zeynalabdin xəbər tutaraq oğlunu geri qaytara bilir. Bu hadisə Şamaxıda geniş əks-səda doğurur və Ələkbər məşhurlaşır.

1884-cü ildə ziyarət adıyla səyahətə çıxmış, Səbzvar, Nişapur, Samərqənd, Buxara, Xorasan, Maşhəd, Həmədan və başqa yerlərdə olmuşdur. Xorasanda tüğyan edən vəba onun Şamaxiya qayıtmasına səbəb olur. Az sonra Kərbəlaya səfər edir. Həmədəndə bədahətən dediyi bir rübai gələcək böyük satirikin istedadından soraq verirdi:

Həmədanda qonağımdan xəbər aldım, key, şeyx,
 Hansı məxluq sizin şəhərdə bişək çoxdur?
 Dedi: Az isə də bu şəhərdə sair məxluq,
 Leyk dəbbağ ilə səbbağ ilə eşşək çoxdur.

1887-ci ildə qohumlarından olan Büllurnisə ilə ailə hayatı qurmuş, bu izdivacdan səkkiz qızı /Səkinə, Səriyyə, Ruxsara.../ və 1908-ci ildə bir oğlu - Məmmədsəlim doğulur.¹³

1901-ci ildə A.Səhhət təhsilini bitirərək Şamaxiya dönür və tezliklə onların arasında əbədi dostluq telləri yaranır. M.Ə.Sabirin Abbas Səhhət, Ağəli bəy Naseh və Məhəmməd Tərrahla əbədi dostluğu onun bir şair kimi yetişməsində mühüm rol oynayır. Müasirlərinin ehtiramla "Mizanüş-şüəra" adlandırdıqları Ağəli bəy Naseh M.Ə.Sabirin ilk tənqidçilərindən olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumatə görə, A.Nasehin hər hansı bir əsər haqqındaki fikri, rəyi öz obyektivliyi ilə seçilir və rəğbətlə qarşılanırı.

1902-ci il yanvarın 31-dəki Şamaxı zəlzələsi zamanı M.Ə.Sabirin də evi dağılır. O nəinki öz ailəsinə, başsız qalmış qonum-qoşya, qohum-əqrəbaya da paşiban olur, kimsəsiz insanlara əlindən gələn kömək göstərir, bu fəlakəti "Üç yüz on doqquz idi bəd həzar" misrası ilə başlayan mənzuməsində əks etdirir.

1903-cü il iyunun 27-də "Şərqi-Rus" qəzetinin 37-ci sayında "Ələkbər Tahirov" imzası ilə "Şükr lillah ki, afitabi-süxən" misrasıyla başlayan mənzuməsi çap olunur. "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşri ilə bağlı bu mənzum təbrik M.Ə.Sabirin ilk mətbü əsəridir. Qəzətdə şeirdən əvvəl redaksiyanın belə bir qeydi vardır:

"Şamaxılı Əli Əzimov bəradərimizin idarəmizə göndərdiyi xeyirxahanə məktubunun ləffindəki "Sabir" təxəllişlə bir şairin kəlamıdır".

Ədəbi mühitdə "Sabir" təxəllişü ilə tanınan şair bütün yaradıcılığı boyu ictimai-siyasi mühitlə bağlı olaraq Hopop, Ağlar-

13. Məmmədsəlim Tahirli uzun illər Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində xarici ölkələr adəbiyyatından tələbələrə, o cümlədən, bu satırların müəllifinə mühazirələr oxumuşdur.

güləyən, Əbunəsr Şeybani, Qoca əmi, Boynu buruq, Fazıl, Din dirəyi, Boynu yoğun, Tükəzban cici, Qoca iranlı, Yarıkönlü, Sevdayı kimi gizli imzalardan istifadə etməli olmuşdur.

1906-ci ildə "Həyat" qəzetində /10 fevral 1906, №33/ "M.Möhtəmil" imzası ilə "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti" /"Vəkil: Həqsizə həqli deyib, bir çox günaha batmışam"/ şeiri çap olunmuşdur.

1906-1911-ci illərdə "Molla Nəsrəddin" jurnalında müxtəlif mövzulu əsərlərini fərqli imzalarla dərc etdirir. "Sabirin daha cocuqkən donmuş və cərəyanə bir yol araya bilməyən təbi-səliminə "Molla Nəsrəddin" jurnalının üslub və məsləki çox uydu vəşairin hissiyati-qəlbiyəsinin oyatmağa vətəbi-şairanəsini dadlı-dadlı oxşamağa, əhvali-ruhiyyəsində fövqəladəliklər və başqalıqlar törətməyə başladı. Çoxdan bəri donmuş və məcrasını bulamayan sərçəşməyi-təbi artıq məcrasını bulmuş olduğundan bir seyli-xürüşan kimi axıb getməyə başladı".¹⁴

İlk dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!" satirası imzاسız çap olunmuşdur /28 aprel 1906, №4/. Həmin satiradan əvvəl C.Məmmədquluzadənin "Niya məni döyürsünüz?" adlı bir felyetonu verilmişdir.

M.Ə.Sabirin "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə nə vaxtdan əməkdaşlığı başlaması Sabırşunaslığın həmişə aktual olan problemlərindəndir. Mübahisə doğuran başlıca səbab "Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?" satirasının böyük şairimiz tərəfindən yazılıb-yazılmadığı barəsində Sabir ırsının mahir bilicisi və "Hophopnamə"nin ilk tərtibçisi Abbas Səhhət ilə "Molla Nəsrəddin" jurnalının naşiri və redaktoru C.Məmmədquluzadənin müxtəlif, bir-birinə zidd fikir söyləməlidir.

A.Səhhət həmin əsəri M.Ə.Sabirin vəfatından az sonra, 1912 və 1919-cu illərdə "Hophopnamə"yə daxil etmiş və kitabın müqəddiməsində bu barədə yazımışdır: "Çox keçmədən "Molla Nəsrəddin" jurnalı intişara başlayır. Bu sevgili məzhək qəzetiinin nəşrə başlaması ilə hünar və istedadını göstərməyə bir müsaid

14. Abdulla Şaiq. "Gülzar", Bakı, 1912, səh.220-225

yer açılır. Həmin məcmuənin əvvəlini ilin 4-cü nömrəsindən başlayaraq: "Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?" – mətləli şeirilə ən əvvəl həcvi-məlih yazıb "hop-hop" imza qoyur. Yerli qəzetlər təqdim edir və hər yerdən təhsin və təriflər alır. Bundan sonra Sabirin həvəsilə şöhrəti getdikcə artır".¹⁵

C.Məmmədquluzadə isə 1929-cu ildə Sabir barəsində dərc etdirdiyi xatiratında bu fikri inkar edir, həmin şeirin Sabirin olmadığını söyləyir:

"...Sabirin birinci şeiri idarəmizə həmin vaxt gəlib çatmışdı ki, yeddinci nömrəni paylayıb səkkizincini hazırlamaqdayıq.

Bələ məlum olur ki, qiymətli şairimiz yeddinci nömrədə "Niyə mən dərsdən qaçdım" sərlövhəli məqaləni oxuyub, bu barədə uşağın atasına həmin kinayəli cavabı yazır ki, biz onu səkkizinci nömrədə yazmışıq:

Ol gün ki, sənə xalıq edən lütf bir övlad,
Olsun ürəyi şad!..

Bundan məlum olur ki, əziz yoldaşımızın məcmuəmizə gəlib çatan birinci əsəri həmin indi qeyd etdiyimiz mənzumədir və yeri düşübkən lazımlı bilirəm Sabirlə maraqlananlara iqrar edəm ki, məcmuəmizin dördüncü nömrəsində dərc olunan və "Hophopnamə"yə daxil olan "Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?" adlı mənzuməni ki, bu cammatımız Sabirə isnad verir, Sabirin olduğunu mən inkar edirəm; əvvəla o səbəbə ki, həmin mənzumənin əl yazılışı Sabirin xətti ilə yazılmamışdır; ikinci dəlilik budur ki, şeir özü – necə ki, şeir ustadları mülahizə edə bilər – bir qədər zəifdir və bəhər surət Sabirə yaraşmır. Burada Sabir şivəsi və Sabir ruhu görükür. Mənim həmin nəzəriyyəmin əksini bircə şairin dəsti-xətti təsdiq edə bilər. Əgər bir kəsda varsa, zühura çıxmağı arzu olunur".¹⁶

C.Məmmədquluzadənin bu mülahizələrindən sonra Sabir ırsını tədqiq edən ədəbiyyatçılar arasında fikir müxtəlifliyi ya-

15. A.Səhhət Sabirin təcüməyi-halı. Hophopnamə. Bakı, 1912, səh.8-9; 1914, səh.10-14

16. C.Məmmədquluzadə. Sabir haqqında xatiratım.

"Sabir kitabxanasının on illiyi", Bakı, "Azərnəşr", 1929, səh. 16-19

ranmışdır. Bu məsələyə aydınlıq gətirməyə cəhd göstərən Sabirşünasların müraciət etdiyi mənbələr içərisində Abdulla Şaiqin "Xatirələrim" əsəri də qiymətli məxəz kimi qeyd olunur.¹⁷ Həqiqətən də, bu mühüm elmi mübahisənin düzgün elmi həlli üçün "Xatirlərim" memuarı olduqca dəqiq istiqamət verir. Xatirələrdən oxuyuruq:

"Molla Nəsrəddin"nin növbəti nömrələrindən birini oxuduğum zaman aşağıdakı şeir məndə məcmuənin ilk nömrəsindən aldığım təsiri oyatmışdır:

"Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?

Düşmənlərə möhtac olur - olsun, nə işim var?"

...Şair böyük məharətlə yazmışdı. Ancaq bu gözəl satiranın müəllifini tanıya bilmədim. Bildiyim, tanıdığım adamlardan bu şeirin müəllifinin kim olduğunu soruşdum, bilən olmadı.

Bir gün şəhər bağçasında müəllimlər ilə oturub danışirdıq. Birdən "Molla Nəsrəddin"dəki şeir yadına düşdü, onlardan şeirin müəllifini soruşdum. Sabirin və Səhhətin ən yaxın doslu olan müəllim Mahmudbəy Mahmudbəyov gülümsəyərək "Sənin dostun Sabirdir" - dedi".¹⁸

Bu sətirlərin müəllifi vaxtilə A.Şaiqin xatirələri kontekstində Azərbaycan milli memuar ədəbiyyatını tədqiq edərkən bu məsələ ilə bağlı müəyyən araşdırımlar aparmış, öz dəlillərini faktlar əsasında əsaslandırmışdı.¹⁹

Bu problem M.Ə.Sabir ırsının bütün tədqiqatçılarını narahat etmiş, Əziz Mirəhmədov, Cəfər Xəndan, Abbas Zamanov, Məmməd Məmmədov kimi Sabirşünaslar arasında fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. "Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?" satirasının M.Ə.Sabirə məxsus olması fikrini C.Məmmədquluzadənin ömrünün son illərində qələmə aldığı xatirəyə istinadən qəbul etməyən Abbas Zamanov bu

17. Bax: N.Axundov. "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi. Bakı, "Azərnəşr", 1959, səh.54

18. Abdulla Şaiq. Əsərləri. V cild, Bakı, "Yazıcı", 1973, səh. 199-200

19. Bax: Eyvaz Eminaliyev. Azərbaycan milli memuar ədəbiyyatı. Bakı, "Yurd", 1999, səh. 83-84

məsələ ilə bağlı həm C.Xəndan, həm də Ə.Mirəhmədovla razılışmış, "Böyük şair haqqında monoqrafiyası" məqaləsində C.Məmmədquluzadənin xatirələrindən əlavə heç bir mənbə, konkret fakt göstərmədən onların fikrini təkzib edir.²⁰ A.Zamanov sözügedən məqaləsində qarşı tərəfi - Əziz Mirəhmədovu bu məsələni sonadək həll etməməkdə suçlayıraq yazır: "Sabir haqqında böyük bir əsər yazan müəllif bir qədər də artıq zəhmət sərf etsaydı bu barədə inandırıcı dəlillər irəli sürə bilər və həmin mübahisənin kəsilməsinə kömək edərdi".²¹

Sözügedən əsərin M.Ə.Sabirə məxsusluğunu adəbiyyat tarixi kitabları, dərslikləri də təsdiq edir: "Sabirin "Molla Nəsrəddin"da çıxan ilk əsəri "Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var?" şeiridir. 1906-cı ilin dördüncü nömrəsində çap olunmuş bu şeir C.Məmmədquluzadənin "Niyə məni döyürsünüz?" sərlövhəli felyetonunun axırında, bu felyetonla üzvi surətdə bağlı olan və onu tamamlayan bir mənzumə kimi verilmişdir".²²

1906-ci ildə "Füyuzat" jurnalında /18 dekabr 1906, №5/ "Söz" / "Ey söz, nola dersəm sana xurşidi-səmavat" /şeiri çap olunur. M.Ə.Sabirin şeirlərindən əvvəl jurnalda Əli bəy Hüseynzadənin "Ə.H." imzası ilə "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" məqaləsi yer almışdır.

1907-ci ildə sabun bişirib satmaqdan imtina edərək müəllimliyə başlayır. 1908-ci il aprelin 11-də Bakı quberniya ruhani idarəsində imtahan verir və həmin il mayın 7-də Tiflisə gedib Qafqaz Şeyxül-İslamı İdarəsinin verdiyi şəhadətnaməni alır. Beləliklə, rəsmi şəkildə müəllimlik hüququ qazanır.

1908-ci ilin sentyabrında "Ümmid" məktəbini açır. "Ümmid" məktəbinin açılmasında M.Ə.Sabirə yaxın dostları və cəmiyyət içərisində xüsusi nüfuz sahibi olan Əbdülxalıq Əfəndi yaxından köməklik edirlər. M.Ə.Şabir yeni açdığı məktəbi müəllim Hacıbala Zamanovla birgə idarə edirdi. Zamanının tanınmış

20. Abbas Zamanov. Sabir gülür. Bakı, "Gənclik" 1981, səh. 247-248

21. Yenə orada: səh.248

22. Azərbaycan adəbiyyatı tarixi. Üç ciddə, II cild, Bakı, "Elm", 1960, səh.618

mühərrirlərindən olan Haşim bəy Vəzirov 1909-cu il iyul ayının 6-dan 9-dək Şamaxıda qalarkən "Ümmid" məktəbində də olmuş, məktəbin fəaliyyətindən məmənun olaraq, onun "beqədri imkan üsuli-cədidi yaxın bir tərzdə idarə olunduğunu" xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

1909-cu ilin yayında "Ümmid" məktəbi bağlanır.

1910-cu ilin əvvəllərində Bakıya işləməyə gəlir. Balaxanıda fars dilli və şəriət müəllimi kimi çalışır. Eyni zamanda mətbəədə müsəhih /korrektor/ vəzifəsində çalışır.

1910-cu ilin yayından Bakıda çıxan "Günəş", "Həqiqət" qəzetlərinin redaksiyasında işləyir.

1910-cu ildən qara ciyər xəstəliyinə tutulur və Şamaxıya qayıdır.

1911-ci ilin may ayında müalicə üçün Tiflisə gedir C.Məmmədquluzadə, Həmidə xanım şairi evlərində saxlayır, ona sonsuz diqqət və qayğı göstərilər.

1911-ci ilin may ayında həkimlər cərrahiyə əməliyyatının vacibliyini bildirsələr də, M.Ə.Sabir buna razılıq vermir və Şamaxıya dönür.

1911-ci il on dördüncü sayında "Molla Nəsrəddin" jurnalı şairə yardım etmək üçün oxucularına müraciət dərc etdirir.

1911-ci il 8 iyulda təkrar Bakıya gələn şair cərrahi müdaxiləyə razılıq versə də, həkimlər artıq vəziyyətin ağırlığını nəzər alaraq gec olduğunu bildirirlər. M.Ə.Sabir Şamaxıya qayıdır. A.Şaiqin xatirələrindən məlumdur ki, Sabir öz qələm dostunun xahişi ilə ona geniş tərcüməyi-halını yazış göndərmiş, Salman Mümtaz isə o məşhur əlyazmanı A.Şaiqdən almışdır. A.Şaiq Sabirin xatirələrinə istinadən yazır ki, "xəstəliyimin uzandığından təngə gəlib hər an ölməyi arzu edər və bu fərdi daim oxurmuş:

Istərəm ölməyi mən, leyk qaçırməndən əcəl,

Gör nə bədbəxtəm əcəldən də gərək naz çəkəm".²³

1911-ci il iyulun 12-də Şamaxıda vəfat edir, "Yeddi günbəz" qəbiristanlığında dəfn olunur.²⁴ Məsləkdaşı, yaxın dostu

23. Abdulla Şaiq. "Gülzar", Bakı, 1912, səh.220-225

24. ASE-də vardır. /VIII cild, səh.243/ yanlış olaraq şairin "Şahi-Xəndən"

A.Səhhət 19 iyul 1911-ci il tarixində "Məlumat" qəzetinin 16-ci sayında "Qara xəbər" məqaləsi ilə çıxış edir. O, sözügedən məqaləsində vətəndaş-ziyalı kimi M.Ə.Sabirin Azərbaycan, azərbaycanlılar üçün necə bir əvəzolunmaz tarixi şəxsiyyət olduğunu özünəməssus bir formada təqdim edir: "Yalnız bir istəkli rəfiq, mehriban dost itirdiyimdən bu qədər mütəəssir deyiləm. Bir böyük millət bir qiymətli şair itirdiyindən kədərim bilmüzaəfdir. Sabirin vəfati millət üçün bir ziyani-əbədidir, bir zərbəyi-fəlakətdir ki, onun ağuşunu millət öz vücudunda hələ sonralar dərk edəcəkdir".

M.Ə.Sabir hələ Tiflisdə müalicə olunarkən A.Səhhətə yazmış olduğu məktubunda böyük bir inamla bildirirdi ki, "ölürsəm, qəm etmərəm. Çünkü bilirəm siz mənim asarımlı təb etdirərsiniz". Həqiqətən də, A.Səhhət nə qədər çətin olsa da, əziz dostunun bu vəsiyyətinə 1912-ci ildə əməl etdi: "Hophopnamə" adlı kitab işiq üzü gördü. A.Səhhətin dostu ilə bağlı ən böyük arzularından biri onun məzarının üstünün götürülməsi idi. A.Səhhət bu işi M.Ə.Sabirin ölməz ruhu qarşısında müqəddəs mənəvi borc hesab edirdi.

Məlum həqiqətdir ki, A.Səhhət M.Ə.Sabirin həm sənətdə, həm də həyatda əsil dostu olmuş, M.Ə.Sabirin vəfatından sonra onun qəbrinin üstünün götürülməsi və əsərlərinin nəşri üçün ianə toplamaq işinə rəhbərlik etmişdir. O, 1912-ci ildə "İqbal" qəzetinin 161-ci sayında "Şairi-mərhum Sabir əfəndinin qəbri" adlı məqalə dərc etdirir. Biz həmin yazını eynilə burada verməyi məqsədəuyğun hesab etdik:

"Keçən on iki iyulda sevimli şairimiz Sabir əfəndinin vəfatının bir illiyi münasibətlə heç olmazsa qəbri üzərinə bir daş salmaq üçün atidəki vəch üzrə zəvati-giram ianə buyurular:

Hacı Əbdürəhim Səmədov.....	3 manat
Əbdüləli Qurbanov.....	3 manat
Əbdüləhəd İskəndərov.....	3 manat

qəbiristanlığında dəfn olunması baradə məlumat.

Əliheydər Məhərrəmov.....	1 manz
Ağa Əhmədov.....	1 manz
Əşrəf Nəzərov.....	1 manz
Xələf Məmmədov.....	50 qəpil
Şamaxıda oynanılan bir teatrdan.....	12 manat 20 qəpil
Yekunu 24 manat 70 qəpik	

Həmin pul ilə rəməzani-mübarəkin 29-da bəzi ərbabi-qeyra cavanların müavinətilə mərhum Sabirin qəbri üstünə gözəl bir daş salındı. Cənab həqq ianə edənlərin və məzkur cavanları müini olsun. Bu da məxfi qalmasın ki, bu keçən yayda Şamaxıda oynanılan bir teatrdan mərhum Sabirin nəfinə əlli üç manz altmış altı qəpik pul hasil olmuşdu. Həmin puldan yuxarıda söylədiyimiz 12 manat 20 qəpik çıxdıqdan sonra baqi 41 manz 46 qəpik mərhumun kitablarının çap olunması üçün cəm olə pulun üzərinə əlavə olmaq üçün Bakıda "Kaspi" idarəsinə veriləcək idi. Zənn edirik ki, bu vaxta qədər həmən pul "Kaspi" idarəsinə verilmişdir. 1912.".

A.Səhhət "öz xalqının tərcümanı olan, onun bütün faciəsin xəndələrlə verən" M.Ə.Sabir haqqında yazırıdı:

 Ey mücəssəm duygu, ey ülvə bəşər,
 Ey çamırlıq içrə düşmüş saf zər.
 Tənū lən eylərsə hər nadan sənə,
 Ya müsaid olmasa dövran sənə,
 Qəm yemə, təxfif ver alamına,
 Az çakər, heykəl yaparlar namına.

Mübaliğəsiz demək olar ki, M.Ə.Sabir ömrünü vətənin millətin rifahı, azadlığı, inkişafı yolunda maşələ çevirdi və hələ sağlığında ikən ümumxalq məhəbbəti qazanaraq onu qəlbində özünə əbədi yuva qurdu. Əlbəttə, Sabirin heç bir tərifə, təşəkkürə ehtiyacı yox idi, Əliabbas Müznibin dediyi kimi, Sabirə ilk heykəl "Hophopnamə"nin nəşri idi. Ancaq yuxarıda sadaladığımız faktlar, A.Səhhətin misilsiz xidmətləri bir daha təsdiqləyir ki, şairin qəbrinin üstünün götürülməsi sinə daşının salınması nə qədər çatınlıklə və nə qədər xeyirxah insanın zəhməti bahasına başa gəlmışdı. Sovetlər dönəmində

də M.Ə.Sabirin məzarı ilə bağlı elə bir əsaslı iş görülməmişdi. Qəbirin ətrafında abadlıq işləri aparılmış, şairin barelyefi baş daşı əvəzinə hörülmüş bir neçə metrlik sütuna yapışdırılmışdı. Sütunun üzərində şairin "Şəkibai" adlı şeirindən:

Seyli-tən oylə təməvvüclə alıb dövrü bərim,
Bənzərəm bir qocaman dağə ki, dəryadə durar !
Döysə də canımı minlərcə məlamət ləpəsi,
Zövrəqi-himmətim əvvəlki təmənnadə durar !
Bisütun sinəsinə dəysə də min tişə, yenə
Cövrə təmkin edərək durduğu məvadə durar !
...Duurmuşam pişü pəsi-təndə, Sabir, necə kim,
O əliflər ki, pəşü pişi-ətənadə durar!

beytləri yazılmışdı. 1912-ci ildən 2006-ci ilədək Sabirin qəbrinin və sinədaşının ilkinliyi qorunub saxlanılmışdı. Nə zamanın sərt küləkləri, nə də dəyişən siyasi ideoloji baxışlar, qurumlar onun varlığında heç bir dəyişiklik edə bilməmişdi. 2006-ci ildə xeyriyyəçi Gülağa Tənha tərəfindən şairin məzarı üzərində möhtəşəm günbəz tikdirilərkən, çox təəssüflər olsun ki, az qala yüz illik tarixi olan həmin sinə daşı inşaatçılar tərəfindən yararsız hala salındı və bu gunkü gənclik və gələcək nəsil o tarixdən məhrum edildi.

Bu da önemlidir ki, Azərbaycanda qələm sahiblərindən ilk dəfə olaraq M.Ə.Sabirə heykəl qoyulmuşdur. 1922-ci ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Bakıda şairə heykəl qoyulmuş, sonralar heykəltəraş Cəlal Qaryağdı 1958-ci /tunc, qranit/ və 1962-ci illərdə M.Ə.Sabirin monumental heykəllərini yaratmışdır²⁵. Bu gün şairin doğma vətəni Şamaxıda, onun adını daşıyan qəsəbədə, ölkəmizin müxtəlif guşələrində dahi şairin möhtəşəm heykəlləri ucalmaqdadır.

25. İçərişəhərin divarlarının yanındaki monumental abidənin heykəltəraşı C.Qaryağdı, memarı İ.Ismayılov və Q.Əlizadədir.

bu fikirdədir ki, yaradıcının mövqeyini, xasiyyətnaməsin təyin üçün məhz əsərlərini, yalnız yaradıcılığını öyrənmək kifayətdir. Tədqiqat aləmində bizim obyektimiz əsərlər olduğundan, onun müəllifini şəxsiyyət kimi öyrənmək tədqiqatçı əsas məqsəddən ayırar, subyektiv meyllərə gətirib çıxarı bilər. Maraqlıdır ki, fransız yazılışı və estetiki Gustav Flöber sənəti sənətkarın şəxsiyyətindən ayıır və yaradıcılıqdə sənətkar şəxsiyyətini qətiyyən nəzərə almırı.²⁷ Heç şübhəsiz bədii əsərlərin yaranmasını, meydana gəlməsini, məzmununu, mahiyyətini şərtləndirən amillərdən biri də sənətkarın şəxsiyyətidir. Ədəbi əsərlərin mənasını, ictimai əhəmiyyətin düzüst müəyyən etmək üçün sənətkarın şəxsiyyətindən yeri gəldikcə tərcüməyi-halından, tərbiyəsindən, ictimai mövqeyindən, dünyagörüşündən, mühitindən mütləq bəhə etmək lazımdır. Bunlarsız ədəbi əsərə, sənətkar yaradıcılığına verilən qiymət naqis olar. Hətta bəzən bunlarsız əsəri düzgür izah etmək mümkün deyildir. Tənqidçi Qasim Qasimzadənin etiraf etdiyi kimi, "şəxsiyyət və yaradıcılıq vəhdətinin konkret faktlarla izahı ümumən sənətin sırlarını, onun qida mənbəyi və təsir gücünün səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün etibarlı açarmış Doğrudan da, belə bir açara etinasızlıq tədqiqatçıları həmiş çətin vəziyyətlə qarşılalaşdırılmışdır". Həqiqətən də, sənətkarın şəxsiyyəti haqqında geniş məlumatın əhəmiyyəti yalnız faktların, tərcüməyi-hal xarakterli hadisələrin sadalanmasında deyildir. Bu faktlar sənət məsələlərinin, yaradıcılıq sırlarının açılıt aydınlaşdırılması üçün çox cəhətdən maraqlı və qiymətlidir.

M.Ə.Sabirin müasirləri, sənət dostları, mövcud dövri mətbuat onu bütöv şəxsiyyət kimi tanır. Abdulla Şaiq "Xatirələrim" memuarında M.Ə.Sabiri "böyük satirik şair", "böyük istedad", "dadlı söhbət və lətifələri" ilə sevilən bir sənətkar kimi anır. Müəllif onun şəxsiyyəti və sənəti haqqında söhbət açır, onun prinsipiallığını örnek sayırdı.²⁸ Bu mənada 1910-cu ildə Balaxanıda Sabirlə birlikdə müəllimlik edən və onun yaxın

27. Bax: Q. Flöber. Səbr. T. 1-4, M, 1971.

28. Sabir xatirələrdə. Bakı, "Gənclik", 1982, səh.23

2."Bənzərəm bir qocaman dağə ki..."

Müasir ədəbi fikir təsdiq edir ki, hər hansı yaradıcılıq məhsulunu yazıçının şəxsiyyəti, xarakteri, psixologiyası və estetik aləmi ilə birlikdə öyrənmək lazımdır. Təsadüfi deyil ki, müasir struktural metodlar əsasında aparılan təhlillər bədii yaradıcılıq haqqında tam, qanedici nəticələr vermir. Bədii yaradıcılıq mexaniki bir proses olmadığından o, yazıçı, sənətkar şəxsiyyətinin həyata, cəmiyyətə, təbiətə münasibəti ilə sıx əlaqədar bir prosesdir. Hər hansı yaradıcı şəxsiyyəti öyrənmək bir çox mühüm yaradıcılıq problemlərini həll etməyə, vacib estetik, ədəbi-nəzəri məsələləri aydınlaşdırmağa köməklik göstərir, sənətkarın yaradıcılıq metodu, üslubu, mövzuları və onların arasındaki əlaqə haqqında konkret fikir söyləməyə imkan yaradır. Nəticədə, yaradıcılıq laboratoriyalarındakı bəzi "sirlər" aşkarlanır. Bütün bunlar isə öz növbəsində ədəbiyyatı, bədii yaradıcılığı hərtərəfli şəkildə öyrənmək üçün yeni yollar açır.

Bədii əsər bir anda, qısa bir müddətdə yaranır. O, sənətkarın şəxsiyyəti ilə sıx əlaqədə olan davamlı bir prosesin məhsuludur, dinamik səciyyə daşıyır. Demək, müasir bədii təhlilin dürüstlük və dəqiqlik dərəcəsini yüksəltmək üçün sənətkar şəxsiyyətini öyrənmək yollarının təkmilləşdirilməsi, dərinləşdirilməsi ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. "İndi həqiqi fəlsəfi-estetik düşüncə kimi tənqidin əsasında məhz zaman, dünya və cəmiyyət konteksti, şəxsiyyət /saçma-
lar bizimdir - E.E./, əxlaq və sənət strukturu dayanır"²⁶

Hər hansı bir sənətkarın yaradıcılığını tədqiq edib qiymətləndirəndə, ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini müəyyən etmək istəyəndə onun şəxsiyyətinə, həyatına, tərcüməyi-halına nə kimi əhəmiyyət vermək haqqında tədqiqatçılar arasında müxtəlif rəylər, mülahizələr vardır. Hətta bəzən tədqiqat prosesində bu bəhsin artıq sayanlar da var. Bir qrup tədqiqatçı

26. Yaşar Qarayev. Meyar şəxsiyyətdir..Bakı, "Yazıçı ", 1988, sah. 333

dostu olan Hacağa Abbasovun onunla bağlı bir xatirəsi şairin şəxsiyyətini, mərdliyini, əqidə saflığını öyrənmək baxımındır çox əhəmiyyətlidir. Hacağa Abbasov xatırlayır ki, 1910-cu il oktyabrın axırlarında mürtəcelər şairi təhdid etmək üçün on imzasız məktub göndərərək kəndi tərk etməyi tələb etmişdilər. Əks halda ailəsinin başsız qalacağı bildirilirdi. Müəllimlər nə rahat olsalar da, Sabir soyuqqanlıqla öz işinə davam edir, həttay tamam olanda, özünəməxsus bir humorla "Hacağa, ay qu tardı,ancaq hərflərdən bir xəbər çıxmadı" deyir. Bundan sonra M.Ə.Sabir aşağıdakı şeiri yazıb "Günaş" qəzetində /3 noyabr 1910, №58/ "Ə.S." imzası ilə çap etdirir:

Saxta bir xətti-xam ilə mənə kağız yazıb,
Ey məni təhdid edən min dürlü təkidat ilə!
Böylə : "Xortdan gəldi, dur, qaç!" sözlərin
get tiflə de !
Zatını Sabir tanırkən qorxmaç övhamat ilə!...

M.Ə.Sabirin şagirdi olmuş Hacibala Nəzərli öz xatirələrində şairin həm zahiri portretini, həm də lakonik bir formada şəxsiyyətini belə təqdim edir: "Sabir bir az ariq, uzunsifətli dərin, oynaq və parlaq gözülü, ortaboylu, qaraxətli bir müsəlmən kişisi idi. Əvvəllər ayağına topdaban başmaq, əyninə qara məhuddan büzməli Şirvan çuxası, altından bir az uzun ikidöşlü arxalıq geyərdi. Başına isə qışda dəridən, yayda mahuddan əmir papaq qoyardı".²⁹

M.Ə.Sabir haqqında mövcud xatirələrdə çoxlu sayıda fakt var ki, onun şəxsiyyətinin tam dolğunluğu ilə aşkarlanması yaradılmış etməklə, bir çox əsərlərinin də necə yaranması məsələsinin aydınlıq gətirir.: "Həyatının olduqca ağır keçməsinə, yoxsulluğuna görə sıxıntılı olmasına baxmayaraq, bütün ömrü uzun bizi xoş üzlə, zarafat və şuxluqla qarşılırdı" / Səriyyə Sabir qız Tahirzadə/, "O, boydan çox da hündür deyildi, ariq, solğun, fəqər xoşsifətli bir adam idi... Sabir ümumiyyətlə yavaş-yavaş, səmimi və xoş bir ahənglə danışardı... O, çox gülməli və məzəli danışardı, bəzən öz səhbətlərini müxtəlif şeirlərlə gözəlləşdirirdi. Sabir

29. Sabir xatirələrdə. Bakı, "Gənclik", 1982, sah.23

anasını çox sevərdi". /Həmidə xanım Məmmədquluzadə/, "Sabir mənə özünü açıqfikirli, genişürəkli, azadlıq aşığı, mətanətli və çox savadlı bir mübariz kimi göstərdi. Sabir söhbətlərində mənhus həyatın dəyişiləcəyini, istibdadın yixiləcəgini, xalqın cəhalət və avamlıqdan qurtarıb elmlənəcəyini, ədəbiyyatımızın irəliləyəcəyini söyləyir və söylədiklərinə inandığını bildirirdi" /Əli Razi/, "Sabir təklif və rəsmiyyətsevən adam deyil idi. Yüksək təhsili yox idi. Lakin çox mütaliə edərdi ". /Qafur Qantemir/, /O, daima azadlıq və elmdən danışardı. Daimi bizi məsləhəti bu idi ki, uşaqlarınızı oxudun. Ruhanilərin sözünə aldanıb onları qaranlıqda saxlamayın" /Hüseynqulu Qeybullu oğlu/, "Sabir əsla təklik sevməzdə, həmişə yoldaşları ilə bir yerdə işləmək, bir yerdə yaşamaq və bir yerdə gün keçirmək istərdi". /İsmayıł Həqqi/, "Qiyafəcə adı insanlardan seçilməyən bu böyük istedad ilk görüşümüzdəcə, iki, üç saat içində dadlı söhbət və lətifələrlə məni özünə bağladı... Sabir ince bir zövqə, həyat hadisələrinə aydın bir münsibət bəsləmək qüdrətinə malik idi. O, Azərbaycan dilinin incəliklərini o qədər gözəl duyurdu ki, əruz vəznindən çox ustalıqla istifadə edə bilirdi". /Abdulla Şaiq/, "Sabiri ömür boyu unutmamaq üçün onu tək bir dəfə görmək kifayət idi. O, sakit, mehriban və mülayim bir adam idi... İnzibatçılığı sevməz, sözü-söhbəti misalsız keçməzdi ". /Mikayıł Qafarov/³⁰ və s. və i.a.

Öz şəxsiyyətinə daim yüksək qiymət verən M.Ə.Sabir heç vaxt heç kimi nəyinsə xatırına tərifləmədiyi kimi, yersiz də öyünməmiş, təvazökarlığı ilə fərqlənmişdir. Ədəbi yaradıcılığında yalnız bir nümunə - "Səttar xana" şeiri mədhiyyə xarakterlidir ki, şübhə yoxdur ki, bütöv Azərbaycan, azad Azərbaycan amalı ilə yaşayan hər bir sənətkar bu ideyanın gerçəkləşməsi yolunda mübarizə aparan Səttar xana şeir həsr etməyi özünə fəxr bilərdi. "İnqilabi satira ustası kimi tanınan Sabir "Səttarxana" şeirini ciddi, lirik planda yazmışdır. Əsərin mövzusuna və ideya məzmununa uyğun olaraq burada

30. Sabir xatırılarda. Bakı, "Gənclik", 1982, sah.: 39-40, 41, 91-92, 93, 95, 97, 105-106, 126

xalq şairi öz adından çıkış edir. İngilabi mübahisələr tarixin parlaq səhifələr yazan Səttarxan haqqında hərarətlə danış onun xidmətlərini bir-bir sayıb alqışlayır".³¹ "Şairəm, təbii dəniz, şeri-tərim dürdanədir" deyə qururlanan şairin iftixə mənbələrindən biri, ən başlıcası mənsub olduğu xalq və onu Səttarxan kimi yetirdiyi milli qəhrəmanlardır.

Özünə, sənətinə hörmət qoyan, ehtiram tələb edə klassiklərimiz fəxriyyələrində də həmişə ölçünü, hədə gözləmişlər, bununla belə nəyə qadir olduqlarını da çox göz dərk etmişlər. "Sənətkarlıq nədir? Bilmək istəsən, gəl məndə sən onun sırrını öyrən" deyən M.Ə.Sabirin mənəvi sələfi Xaqani Şirvani iftixar hissilə bəyan edirdi:

Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistanı,

O şagirdəm ki, öyrəndim sükut ilə əlibanı.

Nə hər dizdən olar məktəb, nə də hər şagird əzbərəxan

Nə hər qətrə olar insan, nə hər dərya sədəf kəni.

Dövrünün ədəbi prosesini yetərinə izləyib dəyərləndirmə bacaran, özünə qədərki Şərq poeziyasının örnəklərində xəbərdar olan və nəhayət, sənətə, sənətkara, ədəbi şəxsiyyət verilən natamam qiyməti qəbul etməyən buna qarşı çıxan Xaqani Şirvani təsadüfən "günəş məqamına indi yüksəldim" & mirdi. Bu, sadəcə az-çox şöhrəti olan bir qələm sahibinin öz nü basqalarından üstün tutması yox, həqiqətən də, ilhamın sərhədsizliyinə, sənətkarlığının qüdrətinə inamdan irəli gəlidir. Odur ki, söz mülkünün əbədi xaqanı olan Xaqani Şirvani qərurla, sənətkar məmənunluğu və sənətinə inamlı bəyan edirdi

İndi söz günəşi aləmdə mənəm,

Şairlərdən üçqat ucadır rütbəm.

Ay kimi dövrəmdə gəzirlər onlar,

İlham mayasını məndən alırlar.

Mənsiz bir heçdirlər, parlasalar da,

Ardımcı sürüñər onlar dünyada.

Gecə solğun işıq saçsa da qəmər,

31 Məmməd Məmmədov. "Şairin poetik irsi", Sabir. Hophopnamə Bakı. "Yazıcı", 1980, səh.12

Günəş doğan kimi o tamam sönər.

Ustad Nizami də "Sirlər xəzinəsi" ndə fəxrla sənət qüdratını dilə gətirirdi:

Yeni tərzə, üsluba qadir sənətkaram mən,
Möcüzəm göstərir ki, nadir sənətkaram mən.
Sənətim güzgüsüdür kainatın, varlığın,
Yer üzü məftunudur belə sahlənkarlığın.
Nizamiyəm, xəyalə dönenin biriyəm mən,
Həyəcanlı sözümlə əbədi diriyəm mən.

1913-cü ildə M.Ə.Sabirin vəfatının iki illiyi ədəbi iclimaiyyət, matbuat orqanları, eləcə də "Məktəb" jurnalı tərəfindən eh-tiramlı yad edilir. Jurnalın 12 iyul tarixli 11-ci sayı bilavasitə M.Ə.Sabiro həsr edilmişdir. "Məktəb" jurnalının redaktorlarından biri olan Əbdürrəhman Əfəndizadə Tofiq şairə həsr etdiyi məqaləsində yazırıdı: "Sabir bizim o qədər böyük şairimizdir ki, ondan sonra onun yerinə gələn hənuz yoxdur. Mərhumun böyüklüyü orasındadır ki, o, şeirimiz üçün başqa bir yol, tazə bir ciğır açdı. Öz vətənidəki şairlərə bu yolu göstərdi. Onlara bu yolda ustad oldu. Göstərdiyi yol isə çox aydın və qayətdə doğru olduğu üçün hər kəs dayanmaqsızın qəbul etdi. Sabir - budur!"

"Şərqə Kəbə olan bu ölkə" – Azərbaycan /Sibirə sürgün edilmiş şair Əliyusif/ M.Ə.Sabir üçün çox doğma, doğma olduğu qədər də müqəddəs idi. Məhz buna görə o, öncə mənsub olduğu torpağın, millətin qüsursuzluğu, tərəqqisi yolunda mücadilə etmiş, deyidiyi kimi, sənətdə də yeni bir yol intixab etmişdi. Bu heyrətamız özünəməxsusluğu, bənzərsizliyi ədəbi iclimaiyyət, ədəbi tənqid həm şairin sağlığında dərhal müşahidə və etiraf etmiş, ham də sabırşunaslığın bütün mərhələlərində bu vacib fakt yetərinçə dəyərləndirilmişdir. F.Köçərli "Molla Nəsrəddin" jurnalının 22 may 1911-ci il 19-cu sayında dərc etdirdiyi məqaləsində yazırıdı: "Sabir aşrimizin ən müqtədir və xoş təb şairlərindən birisidir. Onun sabiqdə bəzi müstəar adlar ilə imzalanmış abdar, xoşməzmun və mozun kəlamları "Molla Nəsrəddin" in səhifələrində dərc olunub oxucuları bir yandan

güldürüb, bir yandan ağladırdı. Onun yazdığı şeirlərin çoxu
açıq və sadə ana dilində olub məişətimizin eynini göstərməyi
görlə azbər öyrənirdi... Sabirin təbində bir o qədər zəriflik və
dilində öylə bir lətafət var ki, güldürə-güldürə ağladır və ağla-
da-ağlada güldürür”.

Söz bir gövhəri-yekdaneyi-ziqiyəmtidir.

Salmaram vəfsi-dürüg ilə onu qiymətdən.

Deyərəm həcv, sözüm doğru, kəlamım şirin,

Əhli-zövqə verərəm nəşə bu xoş şərbətdən –

deyən qüdrətli şair sənətinin gücünü, istedadının dəyərini də
aydın dərk etmiş, ustadlar kimi, sözə ləyaqatla, ehtiramla yan-

şaraq söz vasitəsilə abədi həyat qazanmışdır.

Şair “Səttarxana” şeirində özünə, sənətinə güvənərək qü-
rurla oxucuya xıtab edir, ona “nəreyi-şuridəmi zənn etmə bù
əfsanədir” deyirdi. Çünkü, Sabir tam yəqinliklə əmindir və
əmin olduğu üçün də deyir ki, “şairəm, təbim dəniz, şer-
tərim dürdənədir”. “Şairəm, əsrimin ayınəsiyəm, Məndə hə-
kəs görür öz qaş-gözünü” deyəndə də Sabir sənətinin həyat
qüdrətinə, reallığına güvənirdi.

Üçüncü fəsil

Sabırşünaslıq: meydana gəlməsi, inkişafı, elmi-nəzəri sistem kimi yaranması

Bədii yaradıcılıq ictimai şürur forması olub varlığı duymaq, qiymətləndirmək və mənalandırmaq, onu istəyə uyğun qurmaq və dəyişmək sahəsidir. "Bədii yaradıcılıq hərəkət edən, sakitlik bilməyən, həmişə inkişaf tapan idrakdır" (İ.V.Höte) və məhz burada insanın mənəvi dünyası, həyat mübarizəsi, gələcəklə bağlı arzuları bütün genişliyi, dolğunluğu ilə ifadə olunur. Onun predmeti varlığı müxtəlifliyi, həyatın "həyat formasında" (N.Q.Çernışevski) hissi – emosional ifadəsidir. Bütün bunlarla bərabər, bədii yaradıcılıq, ədəbi-bədii əsər öz təbiəti etibarilə şərh və izaha, ideya-estetik və fəlsəfi cəhətdən dərk olunmağa və qiymətləndirilməyə ehtiyac hiss edən, buna xüsusi meyl göstərən bir mənəvi fəaliyyət növüdür. Bu vəzifəni isə bir ənənə olaraq ədəbi tənqid həyata keçirir.

Akademik Bəkir Nəbiyev "əsl tənqid necə olmalıdır?" sualına belə bir dəqiq elmi şərh verir: "Tənqid yaziçinin "ardınca" getməməli, bədii əsərin qısa məzmununu danışmaqla işini qurtarmış hesab etməməli, bu və ya digər ədəbi əsərin ideya-estetik dəyərini, yaziçinin yaradıcılığında onun mövqeyini, ümumi prosesdə rol və əhəmiyyətini müəyyən etməli, ədəbi materialın verdiyi yeni, konkret imkanlardan istifadə edərək həyat haqqında, insan haqqında oxucu ilə yüksək səviyyəli söhbət aparmalı, onu vətənimizin qarşısında duran böyük tarixi vəzifələrin icrasına səfərbər etməlidir".³² Ədəbi inkişafı istiqamətləndirən, dövrün ədəbi məhsulunun məna və məzmununu açan, qiymətləndirən, bədii əsərlərin poetik, sosial, mənəvi-əxlaqi təhlilini verən ədəbi tənqidin bədii əsərlərdən tələbi müasir-

32. Bəkir Nəbiyev. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, "Azərnəşr", 1976, səh.7

liyin, xəlqilik və novatorluğun, xalqın bədii-estetik zövqünün tələbidir.

Ədəbi tənqidin milli ədəbiyyatımızda yox, Yaxın Şərq bülövlükdə XX əsr dünya xalqlarının ədəbi həyatında yeni ədəbi hadisə olan M.Ə.Sabirin yaradıcılığını, bu sənətkarın özünəməxsusluğunu, poetik məziyyətlərini duymaq, öz təcrübəsində əks etmək yolunu tədqiq etmək, bu yolun mürəkkəbliyini və ziddiyətlərini açıb göstərmək, tənqidin problem dairəsini təyin etmək, həmçinin şairin ədəbi-estetik idealını müəyyənləşdirmək, əsərlərinin nəşri, tərcüməsi ilə bağlı elmi mübahisələrə aydınlıq gətirmək, M.Ə.Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidin realizminin bir yaradıcılıq metodu kimi takamülündəki rolunu dəyərləndirmək tədqiqatın başlıca məqsədidir. Bu məqsədlə əlaqədar olaraq, monoqrafiyada bir sıra tədqiqat vəzifələrinin həllinə təşəbbüs göstərilmişdir. Həmin vəzifələri konkret şəkildə belə xülasə etmək olar:

1. M.Ə.Sabir yaradıcılığına münasibəldə ədəbi tənqidin əsas yollarını və mərhələlərini təyin etmək və bu mərhələləri nəzəri cəhətdən səciyyələndirmək;
2. Tənqidin problem dairəsini təyin etmək, bu problemlərin həlli yollarını işıqlandırmaq;
3. Şairin yaradıcılıq axtarışlarının uğurlarının ədəbi tənqiddə doğurduğu dinamizmi göstərmək;
4. Sənətkarın fərdi üslubunu, poetikasını izah edərək tənqidin hansı çətinliklər və mancələrlə rastlaşdığını üzə çıxarmaq;
5. "Hophopnama"da şairin bədii-estetik idealını araşdırmaq;
6. M.Ə.Sabirin əsərlərinin nəşrində yol verilmiş bəzi mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmək;
7. M.Ə.Sabir poeziyasının təcrübəsi və axtarışları işığında ədəbi tənqidin ideya-metodoloji inkişafından, yeni metodoloji mövqelərə çıxmاسından da bəhs olunmuşdur.

Əksər tədqiqatçılar M.Ə.Sabir yaradıcılığını tədqiq edərkən onu iki mərhələdə öyrənmişlər:

1. "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə qədərki dövr;

2. "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrindən sonrakı dövr;

Mövcud ədəbiyyatşunaslıq irsi təsdiqləyir ki, tədqiqatçılar daha çox M.Ə.Sabirin "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrindən sonrakı dövrdə ədəbi-bədii irsini öyrənməyə diqqət yetirmişlər. Doğrudur, "Molla Nəsrəddin" in nəşrindən sonra M.Ə.Sabirin yaradıcılığı ideya-məzmun, sənətkarlıq baxımından tamamilə yeni keyfiyyət qazanır, lakin unutmaq olmaz ki, M.Ə.Sabirin bir sənətkar kimi yetişməsində yaradıcılığının birinci mərhələsini nəzərdən qaçırmamalıdır.

Problemin indiki tədqiqat vəziyyətində M.Ə.Sabir yaradıcılığının ədəbi tənqiddə dəyərləndirilməsinin mərhələ təsnifinin modelini hazırlamaq üçün həm XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bədii fikir, həm də sosial-siyasi və iqtisadi inkişaf tarixini nəzərə almaq vacibdir. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın bütün tarixi həm də həyat həqiqətinə getdikcə daha çox yaxınlaşmağa can atan estetik fikrin axtarışlarının tarixidir. Bütün bunları nəzərə alaraq belə qənaətlənirik ki, M.Ə.Sabirin ədəbi-bədii yaradıcılığının öyrənilməsi, əsasən üç mərhələ keçmişdir:

- I.1870-1920-ci illər;
- II.1920-1960-cı illər;
- III.1960-2000-ci illər;

Birinci mərhələ ümumi qiymət və mülahizələr mərhələsidir. İkinci mərhələ M.Ə.Sabir irsi ilə ilk elmi tanışlıq, üçüncü mərhələ monoqrafiq tədqiqatlar dövrüdür.

Alman şairi I.Bexer hər bir millətin tərəqqisində şəxsiyyətin roluna qiymət verərək yazırı ki, yeni incəsənət heç vaxt yeni formalarla başlamır, yeni incəsənət həmişə yeni insanla birlikdə doğulur. M.Ə.Sabirin həyata gəlişi, bir fərd kimi doğulması əslində Azərbaycan xalqının, Yaxın Şərqi xalqlarının, nəhayətdə dünyanın yeni mündəricəli, bəşəri məzmunlu və ideyalı bir mədəniyyətə qovuşmasının başlangıcı idi. Təsadüfi deyildi ki, Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadənin həyata, sənətə baxışı uşaqlıq illərindən tamamilə fərqli idi. Onun şəxsiyyətinə, insana, cəmiyyətə münasibətinə həmişə xüsusi bir maraq vardi. Odur

ki, M.Ə.Sabir irsinin öyrənilməsi hələ məktəb illərində ona olan maraqdan başlanır. S.Ə.Şirvaninin müəllim kimi şagirdlərə verdiyi qiymət, müasirlərinin, xüsusilə A.Şəhhətin tənqidi qeydləri şeirlərinin dərc olunduğu mətbuat orqanlarının, o cümlədən "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaksiya röyləri bu işin başlangıcı kimi əhəmiyyətlidir. A.Şəhhət "Yeni irşad" qəzeti 29, 31 avqust, 6 sentyabr 1911-ci il tarixli 2, 4 və 7-ci saylarında dərc etdirdiyi "Sabir" adlı elmi məqaləsinin sonunda yazırıdı: man məqaləmə burada nəhayət verib daha artıraq, mükəmmət nəhv ilə təfsilat verməyi və sevgili şairimiz, əziz qardaşımı olan Sabir əfəndini əhalimizə tanıtdırmağı böyük bəradərəc Firudin bəy Köçərli cənablarının öhdeyi-ədibənlərinə və güzar edirəm. "M.Ə.Sabirin tərcüməyi-həli, yaradıcılığı haqqında ilk elmi dəyərləndirmənin banisi olan A.Şəhhət çox böyük uzaqgörənliliklə bu işin professional ədəbiyyatşunaslaşdırılmasına görülməsinin vacibliyini söyləyirdi. Sabirşünaslıq məhz peşəkar ədəbiyyatşunaslar tərəfindən yaradıldı.

M.Ə.Sabir irsinin öyrənilməsinin birinci mərhələsində ədəbi-ictimai fikir daha çox təsvirçilik, tanıtma xarakteri daşıyır, lakin bütün bu olanlarla yanaşı, M.Ə.Sabirin sənətkarlığı də diqqətdən yayınmamışdır. Ədəbi ictimaiyyət, rüseym şəklində olsa da, ədibin sənətkarlığını iki mərhələdə: birincisi - həyat doğru-düzgün əks etdirə bilməsində, ikincisi onun həye hadisələrini tənqidi satirik üslubda əks etdirməsində görürdü.

M.Ə.Sabir çap olunana qədər ədəbi ictimaiyyət, mətbuatda dərc olunduqdan sonra isə daha çox redaksiya tərəfindən dəyərləndirilmişdir. "Şərqi-Rus", "Həyat", "Həqiqət", "Molla Nəsrəddin" kimi mətbuat orqanları şairin əsərlərini dər etməklə bərabər, onun ədəbi aləmdəki mövqeyi, sənətkarlığı haqqında da fikir söyləmişdir. Məlumdur ki, M.Ə.Sabirin "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə əməkdaşlığı başlaması onun ədəbi həyatında yeni mərhələnin başlangıcı oldu və həmin dövrde "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətinə verilən tənqidi qiymət həm də M.Ə.Sabir yaradıcılığına münasibət kimi də qiymətləndirilməlidir. "Həyat", "Təzə həyat", "Irşad",

"Tərəqqi", "Dəvət-Qoç" və digər mətbuat orqanları "Molla Nəsrəddin"in ictimai mübarizəsini dəyərləndirərək bu və ya digər formada elə M.Ə.Sabirin sənətkarlığına qiymət verirdi. "Həyat" qəzeti jurnalın (həm də M.Ə.Sabirin!) fəaliyyətinə, cəmiyyətdəki roluna qiymət verərək yazırırdı: "Molla Nəsrəddin" mədhiyyə, mədhü sənə yazmaq üçün çıxmır, bu vəzifəni İran şairlərinə tərk edir. O, ancaq həcv ilə, istehza ilə, xəndə ilə qüsurlarımızı tənqid və islah yolunu tutmuşdur. Bundan kimsənin dilgir olmağa haqqı yoxdur. Sabah əgər məni də həcv etsə, təşəkkürdən başqa əlimdən bir şey gəlməyəcəkdir".³³ Yaxud Əlibəy Hüseynzadənin "Həyat" qəzetində aprel sayındakı rəyinə diqqət yetirək: "Qoz kötük'lərini yontarmaq üçün, "Molla Nəsrəddin"in ələ aldığı baltayı-zəmm və xəndə, istehza və rişxəndən müstəhziyanə yazı və şəkillərdən ibarətdir... Vəhləyi-övladə bu qəmli bir zamanda belə bir müshik qəzetənin çıxmazı qərib görünürsə də, lakin yaxşı diqqət edilir, dərin bir nəzərlə baxılırsa görünür ki, bu zöhk və xəndə ancaq zahiri olub, onun təhtində bol-bol axan göz yaşları gizlidir... Bu xəndənin üzündən pərdəni rəf etsəniz mavərasında ahu-zar, giryə və büka görərsiniz... Bu, Qoqolun, Swiftin, Dikkensin xəndəsidir?... Xeyr, bu, ürəyi yəs və ələmlə dolu "Molla Nəsrəddin"in xəndəsidir..."³⁴ Diqqətlə fikir verilsə, bu rəylərdə M.Ə.Sabir satiralarının üslubunun, sənətkarlıq xüsusiyyətinin payı vardır. Nəzərə alsaq ki, mollanəsrəddinçi şairlər 1907-ci ilin sonlarından etibarən jurnala gəliblər, onda bu payın çəkisinin nə qədər olduğu bir az da dəqiqləşir.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın daxil olduğu siyasi məkanda - keçmiş Rusiya imperiyasında ciddi ictimai-siyasi dəyişmələr olur. Rusiyada ardıcıl olaraq baş verən sosial-siyasi inqilablar Rusiya imperiyasının çökəməsi və onun ərazisində sovetlər birliliyinin yaranması ilə nəticələndi. Rusiyada yeni siyasi sistemin yaranması bütün dünyadan siyasi və ictimai sistemini dəyişdi: dünya iki barışmaz cəbhəyə

33. "Həyat" qəzeti, 1906, 11 may.

34. "Həyat" qəzeti, 1906, 27 aprel

- sosializm və kapitalizm düşərgələrinə ayrıldı. Yeni dövləti əsaslandığı sosialist ideologiyası insanların ictimai, siyasi mənəvi, mədəni, ideoloji və s. həyatını köklü şəkildə dəyişdiyi kimi, ədəbi-nəzəri fikrin inkişaf istiqamətinə də ciddi təsdiq göstərdi.

XIX əsrin son onilliyində Azərbaycan ictimai-siyasi müxtəlif tənqidi fikrə daha artıq imkan yaradır. Kapitalizmin inkişafı feodal həyat tərzinin tədriclə iflasına səbəb olur, ictimai həyatda olduğu kimi bədii ədəbiyyatda da yeniliyin köhnəliyin qarşı barışmaz münasibəti kəskinləşir. XX əsr Azərbaycan tənqidi-realist şeiri zamanın ruhuna, tələbinə uyğun ideya-estetik prinsiplərini hazırlayır, şeir ideya-mövzu, janr, bədii təsvir vasitələri, dil, üslub baxımından yeni keyfiyyətlər qızanır. Ədəbiyyatşunas Nəsrəddin Qarayevin çox doğru olaraq müşahidə etdiyi kimi, hətta XIX əsr Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində fəaliyyət göstərən müxtəlif ədəbi məclisləri (Məsələn, Bakıda "Məcməüs-şüəra", Lənkəranda "Fövcül-füsəha", Şamaxıda "Beytüs-səfa" və s.) üzvlərindən də satının üsluba meyilli sənətkarlar olmuşdur.³⁵ Bu, dövrün haqsızlığının qarşı tənqidi, etiraz ruhlu şeirlərin meydana gəlməsi əsrin ictimai-siyasi ab-havasından irəli gəlirdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyatımızda nəzərə çarpacaq dərəcədə özünü göstərən bu hal Azərbaycan satirik poeziyasının inkişaf üçün hazırlıq dövrü idi. XX əsrin əvvəllərində tamamilə yeni ədəbi-estetik görüntülərlə sənət dünyasına gələn satirik poeziyamız milli folklor ənənələrindən, Azərbaycan satirik dramaturgiyasından, realist nəşrindən, tərcümə yolu ilə rus və Avrope ədəbiyyatından, milli publisistikaiının təcrübəsindən, nəhayət XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki demokratik ədəbi-estetik fikrin nəzəri mülahizələrindən uğurla yarananırdı.

Ümumi qiymət və mülahizələr mərhələsi olan dövrda M.Ə.Sabirin yaradıcılığının ideya, mözmun baxımından həqiqi qiymətləndirilməsi mümkün olmadısa da, bu, ikinci və üçüncü

35. Bu haqda ətraflı bax: Poetik məclislər. Toplayanı və tərtib edən Nəsrəddin Qarayev. Bakı, "Yazıcı", 1987.

cü mərhələ üçün münbət zəmin oldu. Sabırşunaslığın birinci pilləsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Ümumbəşəri ideyalara və zəngin bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərə malik olduğundandır ki, inqilabi satirik poeziyamızın bayraqdarı M.Ə.Sabir bütün dövrlərdə, xüsusən 1960-1990-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Milli içtimai şurun inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmiş M.Ə.Sabir içtimai-siyasi fikrin qarşıya qoyduğu vəzifələri ədəbi-bədii fikrin yeni və orijinal vasitələrində xalqa çatdırıbildi. M.Ə.Sabir həm XX əsr Azərbaycan inqilabi demokratik fikrinin yaranması və təbliğində, həm də Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində tənqidini realizmin yaradıcılıq metoduna çevrilməsində ardıcıl fəaliyyət göstərmişdir.

Ötən əsrin iyirminci-almışinci illərində tənqidin ciddi və ardıcıl məşğul olduğu yaradıcılıq sahələri içərisində poeziya xüsusi yer tutur. Ə.Nazim, M.Quliyev, M.Rəfili, M.Hüseyn, M.Arif öz məqalələrində poeziyanın mübahisəli və mürəkkəb problemlərini irəli sürür, bu məsələlərin müzakirəsində müxtəlif fikirlər ifadə edirdilər. Müasir poeziyanın problemlərini özünəməxsus bir ciddiyətlə araşdırın tənqidçilər klassik ırsə, o cümlədən M.Ə.Sabir yaradıcılığına da həssas münasibət bəsləmişlər. Bu tədqiqatçıların hamısı üçün ümumi xarakterik bir fikir vardı ki, miqyaslı düşünmək, daha köklü problemlər mövqeyində dayanmaq, bəzən xırda görünən məsələlərlə əlaqədar geniş poetik ümumiləşmə aparmaq yolu ilə böyük mətləbləri ifadə etmək bacarığı M.Ə.Sabir sənətinin möcüzəsidir. Daha çox müasirlik yönündən Sabir poeziyasına qiymət verildiyi bu mərhələdə şairin ədəbi ırsının bütün zamanlarda aktual olduğu vurğulanır. Bütün zamanlarda müasirlik qüdrətini qoruyub saxlayan M.Ə.Sabir poeziyasına dəyər verən ədəbi tənqidin də müasir ruhlu olması çox vacib idi. Müasirlik yalnız bədii əsərə verilən vacib ideya-estetik tələb deyil, həm də ədəbi tənqidin özünün əsas, zəruri keyfiyyətlərindən biridir. Zamanla ayaqlaşmayan tənqid ədəbiyyatı da düzgün qiymətləndirə bilməz, ədəbi prosesə fəal, səmərəli təsir

göstərə bilməz. Görkəmli ədəbiyyatşunas alim Yaşar Qarayev göstərir ki, "Müasirlik ədəbi tənqidin özünün əsas zər keyfiyyətlərindəndir. Müasir olmayan tənqid, bizim yaradıcılık prosesinə yeni, qabaqcıl baxışı ifadə etməyən, novator axtarışlara laqeyd qalan, onu qiymətləndirməyə səviyyəsi çatmayıb tənqid çətin ki, ədəbiyyatı düzgün istiqamətləndirsən, ona fəsəmərəli təsir göstərə bilsin".³⁶

1920-1960-ci illər M.Ə.Sabirin ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə ilk elmi tanışlıq mərhələsidir. Bu mərhələdə A.Şaiq, Ə.Nazir M.Rəfili, B.Çobanzadə kimi müəlliflər tərəfindən maraqlı elə araşdırmaşalar aparılır. Bununla belə, M.Ə.Sabirin ədəbi irsi ilə bağlı köklü məsələlər hələ xüsusi tədqiqatlarda həll edilmişdi. 1922-ci ildə M.Ə.Sabirin yaradıcılıq yubileyi keçirilir. Dövri matbuatda ayrı-ayrı məqalələrlə yanaşı, kitablar da nəşr olunur H.Mircamalov "Sabir kimdir" (1922); A.Lukyanova "Sabir yaradıcılığının əsas nöqtələri" (1923); M.Ə.Sabir "Hophopnamə" (1922) – xalq şairi M.Ə.Sabir Tahirzadə Şirvaninin mənzum və mənsur asarı və onun haqqında nəzmən və nəşrən yazılmış xətitrat, təqrizat və qeydləri. Müqəddimə və tərtibatı Əli İskəndər Cəfərzadənin, tərcüməyi-hal A.Səhhətin və "Sabir" adlı məqalə M.S.Ordubadinindir. "Sabir məsəli" (1924); M.Ə.Sabir "Müntəxəbat" (1927); Sabir kitabxanasının beş illiyi dolayısı ilə oxucular şurası tərəfindən tərtib edilən Sabir gecəsindən təxatırə. Sabir kitabxanasının 10 illiyi /məqalələr məcmuası-1929/

1930-1940-ci illərdə M.Ə.Sabirə münasibət daha intensiv olmuş, onun əsərlərinin nəşri davam etdirilmiş, haqqını müxtəlif istiqamətli məqalələr yazılmışdır: M.Ə.Sabir. Şeirlər 3-cü çapı /1934/; M.Ə.Sabir. Bütün əsərləri 1934/; Ələkbər Sabir Tahirzadə /Məqalələr məcmuası-1936/; Həmid Araş Sabir /1936/; Sabir güzgüsü /Şəkillər-1937/; M.Ə.Sabir - Dələyhinə şeirlər /1938/; M.Ə.Sabir. Uşaq və buz /1939/; M.Ə.Sabir Məktəb uşaqlarına töhvə /1939/; C.Xəndan. Sabir. Həyat və yaradıcılılığı /1940/. Nəzərə alaqlı ki, bu illərdə M.Ə.Sabirin gəniş ictimaiyyətə - həm yaşlı, həm də gənc nəslə tanıtdırılmış

36. Bax: "Ədəbi proses - 79", Bakı, "Elm", 1979, sah.134.

ilə yanaşı, ona hakim ideologiyanın mənafeyi yönümündən də yanaşılır. Məsələn, 1938-ci ildə İ.Əliyevin "Azərnəşr" "Mübariz Allahsızlar kitabxanası" seriyasından şairin "Din əleyhinə şeirlər"ini çap edir. Yaxud 1936-ci ildə M.Ə.Sabirə həsr olunmuş məqalələr məcmuəsində S.Şamilov "Böyük şair və revolyusion satirik" məqaləsi ilə çıxış edir. Bir maraqlı tendensiya da hiss olunur ki, artıq M.Ə.Sabir yaradıcılığına elmi münasibət formalaşmağa başlayır. Qeyd etdiyimiz 1936-ci il nəşrində S.Şamilov və H.Araslının "Sabir Ələkbər Tahirzadə" /bioqrafiya/ məqaləsi, 1940-ci ildə isə C.Xəndanın M.Ə.Sabir haqqında monoqrafiyası çıxır. Nəşr olunan kitablar XX əsrin ikinci yarısında Sabirşünaslığın yaranması və inkişafına aid gələcək tədqiqatlara yol açdı. Məmmədkazım Ələkbərli "Kommunist" qəzetində / 1936, 20 dekabr/ "Ağlar-güləyən haqqında", Əbdülləzəl Dəmirçizadə, "Revelyusiya və kultura" jurnalında /1937, № 1/ "Sabirin satira texnikası", Əziz Şərif isə "Revolyusiya və kultura" jurnalında /1937, № 1 / "Sabir və "Molla Nəsrəddin" məqalələrini dərc etdirməklə M.Ə.Sabir poeziyasının ideya-bədii xüsusiyyətlərini ən müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq və təhlil etməyə başladılar.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında xüsusi xidmətləri olan Məhəmmədəli Tərbiyat 1935-ci ildə Tehranda "Danişməndani-Azərbaycan" kitabını çap etdirir. Azərbaycanın görkəmli elm və sənət adamları haqqında məlumat verən bu əsərdə o, M.Ə.Sabir haqqında da məlumat verir: "Sabir Mirzə Ələkbər Tahirzadə -hicri-qəməri 1278 (1861)-ci ildə Şamaxıda anadan olmuş və hicri-qəməri 1329(1911)-ci ildə vəfat etmişdir. İctimai və ədəbi-tənqidi şeirlərdən ibarət onun divanı vardır. Bu divan olduqca maraqlıdır. Divanda olan ayrı-ayrı şeirləri "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində, eləcə də ayrıca kitab çəklində "Hophopnamə" adı ilə çap edilib, şöhrət tapmışdır".³⁷ Minə yaxın görkəmli şəxsiyyət haqqında məlumat verən bu əsərdə M.Ə.Sabirin yaradıcılığı, sənətkarlıq xüsusiyyəti barəsində geniş material olmasa da, onun burada yer alması özü də

37. Məhəmmədəli Tərbiyat. "Danişməndani-Azərbaycan", Bakı, "Azərnəşr", 1987, sah. 275

əhəmiyyətlidir.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması bütün sahələ
olduğu kimi ədəbiyyatşunaslığa da təsirsiz ötüşmədi. On
yaratıcılıq istiqamətində müəyyən dəyişiklik yaratdı. 1945-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığının əsas diqqət
mühəribə mövzusuna yönəldiyi bir vaxtda M.Ə.Sabir ədəbi
tədqiq olunur, onun haqqında ara-sıra yazılar çıxırı. Bu illər
Mir Cəlalın, C.Xəndanın, Ə.Şərifin, H.Səmədəzadənin və baş
larının M.Ə.Sabirin həyatı, yaratıcılığı, sənətkarlıq məziyyətlə
ilə əlaqədar ədəbi-publisistik məqalələri ilə bu iş davam etdirilir.

rin naməlum satiraları haqqında”, “Kommunist” qəzeti, 1947, №104/; C.Xəndan «Sabir və Şərq», “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1946, № 7; / özünü göstərirsa, əllinci illərin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif mövzular ətrafında bir sıra monoqrafik tədqiqatlar yaranır; Aziz Шариф / Жизнь и поэтическое творчество Сабира» Москва 1951; Ə.Mirəhmədov, “M.Ə.Sabir” /1955/; M.Ağamirov “Sabirn dünyagörüşü /1962/; M.İbrahimov “Böyük şairimiz Sabir” /1962/; C.Xəndan “Sabir yaradılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” /1962/; A.Zamanov “Müasirləri Sabir haqqında” (məcmuə) /1962/; “Mirzə Ələkbər Sabir” (məqalələr məcmuəsi) /1962/; “Sabir və müasirləri” /1966/; M.Məmmədov “Sabir və mətbuat” /1969/. Bu illərdə Sabirşünaslıqla daha bir yenilik baş verir. Abbas Zamanov, Məmməd Məmmədov M.Ə.Sabirlə bağlı doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edirlər. Dilçi alımlarımız də - akademik M.Şirəliyev, filologiya elmləri doktoru Rəhila Məhərrəmovanın filologiya elmləri doktoru Musa Ədilov, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyev M.Ə.Sabirin ədəbi-badii ırsınə müraciət edir, onun şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinə aid əsərlər yaradırlar.

Bu sahədə filologiya elmləri doktoru Rəhila Məhərrəmovanın mühüm xidmətləri vardır. Onun “Sabirin satirik şeirlərinin leksikası (sinonimlər, omonimlər, antonimlər)” /Azərbaycan EA Nəşriyyatı, Bakı, 1968/, “Sabirin dili” (leksik-semantik kateqoriyalar) /“Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1976/ monoqrafiyalarında M.Ə.Sabirin badii dili Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə əlaqəli şəkildə tədqiq olunur, şairin əsərlərinin dilinin mənə xüsusiyyətləri təhlil edilir. Həqiqətən də, “Sabirin böyüküyü və ustalığı orasındadır ki, o satiraları üçün oynaq vəznlər seçmək və hamını düşündürən məsələləri qələmə almaqla bərabər, fikir və məqsadını sadə danışq dilində ifadə edir, dildəki mövcud söz və söz birləşmələrinin ən incə mənalarını seçilir, özünəməxsus semantik yeniliklə işlədirdi”.³⁸

Rəhila Məhərrəmovanın tədqiqatlarında M.Ə.Sabirin söz ya-

38. Rəhila Məhərrəmovanın “Sabirin dili (leksik-semantik kateqoriyalar)”, Bakı, “Maarif”, 1976, səh.4

radıcılığından, işlətdiyi sözlərin mənşəcə tərkibindən, məqsəd və vəzifələrindən, xalq ifadələrindən, habelə onun frazeoloji vatorluğundan bəhs edilir, şairin Azərbaycan yazılı ədəbi dili ümumxalq danışiq dili xüsusiyyətləri hesabına zənginləşmə prosesinin sürətləndirilməsində oynadığı mühüm rol öz gələcək elmi izahını tapır. O, M.Ə.Sabirin ədəbi dili ilə bağlı araşdırıcılarından belə bir dəqiq elmi qənaəətə gəlir ki, "O, (M.Ə.Ş. – E.E.) ədəbi-bədii üslubun klassik ənənə ilə bağlı qədim ifa vasitələrindən müvəffaqiyyətlə istifadə etməklə yanaşı, adıç nisbiq tərzinə aid söz və ifadələri, müxtəlif söz birləşmələr morfoloji və sintaktik vasitələri də yazılı ədəbi dilə cəsaət gətirmiş və onların burada möhkəmlənməsi üçün əsaslı şəhər yaratmışdır"³⁹

M.Ə.Sabirin ədəbi-bədii dilini araşdırın aksar tədqiqatçı bu fikirdə yekıldırlar ki, "Sabir öz ictimai məqsəd və qayalərin geniş demokratik ideyalarına müvafiq olaraq sadə yazırı, xəqin anladığı dildə yazırı – Çünkü ana dilində yazmaq Sabir Mollanəsrəddinçilər üçün adı bir məsələ deyil, böyük ideya siyaset məsələsi /kursiv bizimdir- E.E./ idi".⁴⁰

1962-ci ildə Respublikamızda geniş ictimaiyyət tərəfindən M.Ə.Sabirin yüzüllik yubileyinin keçirilməsi Sabırşunaslığa yətəhfələrin verilməsində təkan rolunu oynadı. Bu dövrdə bir səfər gərkəmli ədəbiyyatşunas alımların M.Ə.Sabir ırsını yeni filo:ji istiqamətdə tədqiq edən əsərləri meydana çıxır. Monoqrafi əsərlərlə yanaşı Əkrəm Cəfərin Sabir şeirinin vəzn və form xüsusiyyətlərinə həsr edilmiş məqalələri / "Ə.Sabir yaradılğında təhzil, nəzirə və bənzətmələr", "Ə.Sabirin şeirində kiçik şəkillər", "Ə.Sabir şeirində böyük şəkillər" /diqqəti cəlb edir.

Ötən əsrin yetmişinci illərindən etibarən M.Ə.Sabir yəniz Azərbaycan ədəbiyyatşunasları tərəfindən yox, dünən şərqşunas alımları tərəfindən də öyrənilməyə başlayır ki, bəda Sabırşunaslığın coğrafi miqyasının genişlənərək dünyaya

39. Yenə orada

40. Mirzə İbrahimov. Büyük şairimiz Sabir. Bakı, "Bakı", "Elm", 1985, səh.33

xarakter daşımاسından xəbər verir. İran alimi Yəhya Ariyənpur "Səbadan Nimayədək" /1971/ adlı ikitidlik əsərinin ikinci cildində C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir haqqında ayrıca oçerkələr və onların şəkillərini verir, 1970-ci ildə Tehranda çıxan "Dəftəri-zəmanə" adlı ədəbi məqalələr məcmuəsində tənqidçi Sirus Tahbasın "Hophopnamə"nin fars dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar irihəcmli bir yazısı dərc olunur, İraqda türkmən dilində çıxan "Qardaşlıq" jurnalında /1969, №5/ kərküklü müəllim - ədəbiyyatşunas Məhəmməd Xurşid Dadquqlu "Azərbaycan şairi Mirzə Ələkbər Sabir və uşaq ədəbiyyatı" adlı məqalə çap etdirir, 1975-ci ildə Ankarada tibb elmləri doktoru, professor Əbdülməcid Doğru "Hophopnamə"ni nəşr etdirir və ona kiçik bir müqəddimə də yazır.

Ötən əsrin səksəninci illərində Hüseyn Sadiq, Yəhya Şeyda, Cavad Heyət və bir sıra başqa müəlliflər M.Ə.Sabir haqqında "Varlıq", "Yoldaş", "Ülkər" jurnallarında və ayrı-ayrı nəşrlərdə dəyərli əsərlər dərc etdirmişlər.

M.Ə.Sabirin əsərləri vaxtilə keçmiş sovet məkanında əksər xalqların dillərinə və bir sıra xarici dilə tərcümə edilmişdir. Işıqlı ideyaları tərənnüm edən şair hər cür əsarətin, zülmün əleyhinə olmuş, dünyani, bəşəriyyəti sülhə, əmin-amanlığa səsləmişdir. Onun satiraları ilə Saltikov - Şedrin, Nekrasov, Beranje, H.Heyne, Yəğma, Q.Tukay kimi dünya şöhrətli sənətkarların realist satirası arasında ideya və məqsəd yaxınlığı da elə buradan qaynaqlanır. Həqiqətən də, "Ailə-maişət mövzusundan tutmuş beynəlxalq siyasetə, dövlət həyatına, dünya siyasi hadisələrinə qədər dövrün bütün böyük və kiçik məsələləri Sabirin satira güzgündə bu və ya digər şəkildə əks olunmuşdur".⁴¹ Odur ki, M.Ə.Sabir bu gün Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatşunaslığında ardıcıl olaraq öyrənilir.

Dünyaya və gerçaklıya fəal, nikbin və eyni zamanda düşüncəli poetik baxış M.Ə.Sabirin fərdi, fərqli xüsusiyyətləri olduğundandır ki, M.Ə.Sabir poeziyası, onun yaradıcılıq axtarışları və

41. Mir Cəlal. Fürudin Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1982, səh.133

təkamülü ədəbi tənqidin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin tənqidimizin bu sahədəki axtarışları, təcrübəsi və fəaliyyət kifayət qədər tədqiq edilib ümumiləşdirilməmişdir. Monoqrafiyanın mühüm yeniliklərindən biri də burada M.Ə.Sabir şeziyasının problemləri ilə əlaqədar ədəbi tənqidin təcrübə və fəaliyyətinin ətraflı surətdə nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir.

M.Ə.Sabirin ədəbi-bədii yaradıcılığı bir əsr dən çoxdur kəşf olunur, bu sahədə xeyli tədqiqat əsəri yazılmış, çap edilib və b. gün də bu iş ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdir. Bu əsərlər ədəbi tənqidin təcrübəsinə də bu və ya digər dərəcədə müraciət edilmişdir. Lakin həmin əsərlərdə ədəbi tənqidin M.Ə.Sabir şeziyasına müraciəti, şairin yaradıcılıq axtarışlarını müntazə izləyərkən ədəbi tənqidin təcrübələri, təhlil və qiymətlər xüsusi olaraq elmi bir problem səviyyəsində tədqiqata çək edilməmişdir. Görkəmlı şairin poeziyası haqqında adəbi tənqidimizin təcrübəsi və fəaliyyəti təqdim olunan monoqrafi yada tədqiqat mövzusu kimi öyrənilir. Əlbəttə, tədqiqat işinə yeniliyi yalnız bu deyilənlərlə məhdudlaşdırılır. M.Ə.Sabir poeziyası haqqında tənqidin materiallarının təhlili və sistemləşdirilmə prosesində ədəbi tənqidin özünə də diqqət yetirilmişdir. B. da tədqiqatın mühüm bir yeniliyi kimi dəyərləndirilməlidir. M.Ə.Sabir ədəbi irsini öyrənərkən ədəbi tənqidimiz bir sıra yeniliyi xüsusiyyətlərlə zənginləşmiş, ənənə, novatorluq, bu anlayışların qarşılıqlı əlaqələri haqqında, Azərbaycan şeirinin inkişaf yolları və qanuna uyğunluqları barədə ədəbi tənqidin nəticələrinə əldə etdiyi nailiyyətlərə burada geniş yer verilmişdir ki, bu da öz növbəsində tədqiqatda bir sıra yeni mülahizə və fikirləri söylənilməsinə şərait yaratmışdır.

M.Ə.Sabir haqqında ayrıca əsərlərin, monoqrafiyaların namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının ötən əsrin ikinci yarısından etibarən yarandığı məlumdur. Doğrudur ki həm şairin sağlığında, həm də XX əsrin 30-40-cı illərində şairin ədəbi irsi daim diqqət mərkəzində olub, lakin elmi yeniliyi ilə seçilən tədqiqat əsərləri məhz sözügedən əsrin ikinci yarısından sonra meydana gəlir. Əlbəttə, bu tədqiqatlarda asa

etibarilə şairin yaradıcılıq yolu izlənilmişdir, lakin ayrı-ayrı həllarda bu tədqiqatlarda, monoqrafiya və dissertasiyalarda şairin əsərləri, yaradıcılığı barədə tənqidi mühəhizə və müşahidələrə də rast gəlmək olur. Bunu biz xüsusilə Abbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov, Məmməd Məmmədov və başqalarının kitablarında görə bilərik. Monoqrafiyada bu tədqiqatlardan nəzəri-metodoloji təcrübə kimi istifadə olunmuşdur. Əadbiyyatşunas Tərlan Novruzovun 1986-ci ildə çap etdirdiyi "Mirzə Ələkbər Sabir" monoqrafiyasında M.Ə.Sabirin ədəbi ərsinin tədqiqat tarixi öyrənilir. Müəllif sabırşünaslığın inkişaf mərhələlərini müəyyənənləşdirməyə və onun əldə etdiyi nailiyyətləri problemlər üzrə qruplaşdırıb təhlili etməyə çalışır.

Göründüyü kimi, M.Ə.Sabir yaradıcılığı çoxşaxəli və zəngin elementlərə malik milli ərsinin ən qiymətli nümunələrindən biri olduğundandır ki, onun haqqında xeyli sayda və müxtəlif istiqamətdə tədqiqatlar aparılmışdır. M.Ə.Sabirin ədəbi-bədii ərsimizin ədəbiyyatşunaslıqda araşdırılması istiqamətlərini ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

M.Ə.Sabir milli ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus üslubu, yaradıcılıq fərdiliyi ilə fərqlənən bir sənətkar olmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, ayrı-ayrı sənətkarlar onun yaradıcılığını tədqiqat obyekti seçmişlər;

M.Ə.Sabir ərsinin tədqiqində zaman faktoru mühüm rol oynayır. Yeni dünyagörüşün yarandığı, milli müstəqillik əldə edildikdən sonraki dövrdə milli dəyərlərin yenidən qiymətləndirildiyi mərhələsində şairin ədəbi ərsinin tədqiqi aktual olduğu kimi, sabırşünaslığın da yeni prizmadan araşdırılması zamanın tələbidir;

- M.Ə.Sabir yaradıcılığının tədqiqi müxtəlif istiqamətlərdə aparılsa da, müəllifin əsərlərinin ədəbiyyatşunaslıqda sovet ideologiyasının təsiri və bunun nəticəsində bir sıra faktların təhrifi də özünü göstərməkdədir;

- Zamanın hakim ideologiyasının tələbinə rəğmən yanaşmalarla, dəyərləndirmələrə baxmayaraq, M.Ə.Sabirə, onun bəşəri məzmunlu ədəbi ərsinə yarlık, damğa vurmağa heç kim özündə

cəsarət tapmamışdır;

Qeyd olunduğu kimi, M.Ə.Sabir yaradıcılığı haqqında onlarla dissertasiya işi müdafiə olunmuş, tədqiqat əsərləri yaradılmışdır. Həmin mənbələrdə M.Ə.Sabirin yaradıcılıq yol Müxtəlif istiqamətlərdə və fərqli problemlər işığında nəzərdən keçirilmişdir. Çox böyük minnətdarlıq hissilə qeyd edirik ki M.Ə.Sabirin "Hophopnamə"sinin qırx ildən artıq vaxtaşırı nəşr olunan bütün nəşrlərinə filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Məmmədov böyük zəhmət, gərgin tədqiqat hesabına ərsəyə gələn ön sözləri yazmışdır ki, bunların hər biri müstəqil tədqiqat əsəridir. Professor Məmməd Məmmədov hər dəfə yeni tapıntılar, düzəlişlər, əlavələr hesabına Sabirşünaslığı daha da zənginləşdirmiş, gələcək tədqiqatçılar üçün münbit zəmin hazırlamışdır. Biz böyük ustadımız professor Məmməd Məmmədovun tənqidü irləndən yaradıcılıqla bəhrələndiyimizi ehtiramla, minnətdarlıq hissilə bəyan edirik.

Təqdim olunan mövcud tədqiqat işinin metodologiyasını müqayisəli ədəbi-tarixi tədqiqat üsulu təşkil edir. Lakin müəllif ədəbi tənqidin, ədəbiyyatşünaslığın böyük bir dövri ərzindəki inkişafının mühüm metodoloji nailiyyətlərindən da bəhrələnmişdir.

Bu gün sərr deyil ki, bütünlükdə ədəbiyyat tariximiz kimi, ədəbi tənqidimizin tarixi də yeni elmi baxışa, yeni elmi münasibətə böyük ehtiyac duyur. Bu mənada M.Ə.Sabir ədəbi irlərinin ədəbi tənqididəki yeri Sabirşünaslığın tədqiqi zamanın tələbi kimi diqqəti cəlb edir.

Ümumi qiymət və mülahizələr mərhələsi: 1870 - 1920-ci illər.

Ədəbi prosesi izləyərək ona düzgün istiqamət verən tənqidin bir vəzifəsi də ədəbiyyatşünaslıq üçün tədqiqat obyekti ola bilməkdən ibarətdir. "Hərəkət edən estetika" (V.Q.Belinski) - tənqid həm də hərəkətə gətirən mənəvi mühərrrik - sosioloji, əxlaqi və fəlsəfi fikirdir. Bədii yaradıcılıq ədəbi-bədii əsər öz təbiəti etibarilə şərh və izaha, ideya-estetik və fəlsəfi cəhətdən dərk olunmağa, qiymətləndirilməyə ehtiyac hiss edən, buna xüsusi meyl göstərən bir mənəvi fəaliyyət növüdür. Bu

vəzifələri isə bir ənənə olaraq ədəbi tənqid həyata keçirir. Ədəbi tənqidin ədəbiyyatşunaslıq üçün tədqiqat obyekti ola bilməsi - ədəbiyyatşunaslıq tənqidini ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən daha ardıcıl şəkildə özünü göstərir. Bu sahədə M.C.Cəfərov, Ə.Mirəhhmədov, K.Məmmədov, B.Nəbiyev, Ş.Salmanov, Q.Xəlilov, Q.Əliyev, Ş.Qurbanov və b. məqsədyönlü iş aparmış, ənənə yaratmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatının cəfakeslərindən olan Abbas Zamanovun, akademik Həmid Araslinın təbirincə desək, "elmi tədqiqat fəaliyyətinin ana xəttini Mirzə Ələkbər Sabir ırsinin öyrənilməsi və nəşri təşkil edir. Sovet hakimiyyəti illərində Sabirşünaslığın formallaşdırılmış təkmilləşməsində özünəməxsus xidmətləri vardır".⁴² Abbas Zamanov hələ 1959-cu ildə çox böyük uzaqqorənliklə yazırıdı: "...Adətən böyük sənətkarların əsərləri dərindən işləndikcə yeni problemlər meydana çıxır..." "Sabirin sənətkarlığı", "Sabir ədəbi məktəbi", "Sabir Azərbaycan tənqidində", "Sabir və klassik ırs", "Sabirin Yaxın Şərqi ədəbiyyatına təsiri", "Sabir ırsinin nəşri tarixi" və s. problemlər öz həllini gözləyir".⁴³

Müasir ədəbiyyatşunaslığının nailiyyətləri təsdiqləyir ki, Abbas Zamanovun ideyaları elmdə gerçəkləşir və bu mənada "Hophopnamə"də bədii-estetik ideal" Azərbaycan ədəbiyyatında tənqid realizm və M.Ə.Sabir kimi" problemlərin öyrənilməsi də sosial sifariş kimi dərk olunmalıdır.

M.Ə.Sabir ədəbi-bədii yaradıcılığı XIX əsrin sonlarında başlamış, böyük sənətə isə XX əsrin əvvəllərində gəlməşdi. O, elə bir zamanda ədəbiyyata gəldi ki, bu dövrdə dünya yeni bir tarixi mərhələnin ərafəsində idi, "çalxalandıqca, bulandıqca zaman nehrə kimi" xalqlar milli istiqlal uğrunda mübarizəyə qalxır, mücadilə edirdilər. Məhz belə bir tarixi məqamda sənətə gələn M.Ə.Sabir zamanın tələbi, sosial sifarişlə əsərlərini yaradı, ölməzliyə, əbədiyyətə qovuşdu. "Sabir öz sələflərinin, ilk

42. Sitat: Abbas Zamanov. Sabir gülür. Bakı, Gənclik, 1981, səh. 3. kitabın dan götürülmüşdür.

43. Yenə orada: səh.245.

növbədə, Xaqani, Nizami və Füzulidən Seyid Əzim Şirvaniyə qədərki doğma Azərbaycan poeziyasının, habelə Firdovsi və Xəyyamdan başlamış XX əsrin tərəqqipərvər şairlərinə qədərki klassik Şərq ədəbiyyatının ən yaxşı, mütərəqqi ənənələni əsasında yetişmiş, əsrimizin əvvəllərində çarizmə, burjuamülkədar quruluşuna qarşı, azadlıq və istiqlaliyyat uğrunda ümumxalq mübarizəsinin genişləndiyi vaxt şeirimizdə inqilab-i-satira məktəbinin əsasını qoymuşdur".⁴⁴ Dünyaya və gerçəkliyə fəal və eyni zamanda düşüncəli poetik baxış bir sənətkar kimi M.Ə.Sabirin fərqli xüsusiyyətidir.

M.Ə.Sabir fitrətən şair doğulmuşdu. Səkkiz yaşlı Ələkbər məhəllələrindəki molla məktəbində oxuyarkən mövcud tələblərə riayət etmədiyindən cəzalanmış, məhz bu məqamda ilk misraları qəlbində tumurcuqlanmışdı:

Tutдум orucu iramazanda,
Qaldı iki göz dərim qazanımda.
Mollam da döyür yazı yazanda...

Balaca Ələkbər S.Ə.Şirvanının açdığı üsuli-cədid məktəbində oxuyarkən şeir yaradıcılığını davam etdirir, atası tərəfindən cəzalandırıldığı üçün (Məşədi Zeynalabdin balaca Ələkbərin daim qoynunda gəzdirdiyi şeir dəftərini cırmışdı) sarsılmış, Şamaxıdan baş götürüb qaçmaq istəmiş və aşağıdakı rübaiyi yazmışdı:

Mən Xəlilüllahi - əsrəm, pədərəm çün Azər,
Səfar az Bobili - Şirvan konəm, inşallah.
Gərçə u dəftəri - əşəri-məra parə nəmud,
Vəslə ta təbi-dürəfşan konəm, inşallah.

(Tərcüməsi: Mən əsrimin Xəlilüllahiyəm, atam isə Azər kimidir. İnşallah, Şirvanın Babilindən səfər edərəm. O manım şeir dəftərimi cirdisə, mən dürr saçan təbimlə, inşallah, onu bitişdirərəm).

Mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, bir dəfə Seyid Əzim səfər-dən qayıdan dostlarının birinin ziyarətinə gedərkən Ələkbəri

44. Məmməd Məmmədov. Sabir. Mübahisələr, həqiqatlılar. Bakı, "Yazıcı", 1990, sah.3

də özü ilə aparır. Ev sahibi Seyid Əzimə iki, Ələkbərə isə bir lumu hədiyyə edir və xahiş edir ki, bu münasibətlə bir şeir desin. Ələkbər bədahətən:

Xümsi-şərabı Seyyidə saqı verib dedi:

Sabir fəqirdir, yetərancaq zəkat ona.

Faktlara bir daha diqqətlə fikir verək: M.Ə.Sabir ilk gündən haqsızlıqla barışmır, dərhal etiraz səsini ucaldır; O hələ kiçik ikən fitri istedad sahibi olduğunu dünyaya bəyan edərək özünü əsrinin Xalilüllahı, atasını isə Azər adlandırdı. Din tarixindən malumdur ki, bütxanədə bütləri qırıb-dağıdan İbrahimin əmisi Azər özü büt düzəldirdi. İbrahim bütləri dağıtmaqla şüurlarda böyük bir inqilab etdi – təkallahlığın müdafiəçisi kimi ölümü belə dəfədə bildi. Azyaşlı Ələkbər də sənət dünyasında əski bütləri - zamanı ötmüş, kəsafət qoxuyan məzmunsuz, ideyasız yaradıcılığı inkar etdi, o da İbrahim kimi öz zamanında şüurlarda inqilab yaratdı: yeni mündəricəli sənətin təməl daşlarını qoyma. Demək olmaz ki, Ələkbər bütün bunları görücü kimi qabaqcadan planlaşdırır, yaradıcılıq programını müəyyənləşdirirdi. Qətiyyən! Butün bunlar böyük bir istedaddan, fitri yaradıcılıq qüdrətindən xəbər verirdi. Ələkbər uşaqlıqda fəhmi ilə yox, İlahi-nin ona bəxş etdiyi istedadın sayəsində bu fikirləri misralara çevirir, bədahətən söyləyirdi. Məhz buna görə də Ələkbər sənət dünyasında Mirzə Ələkbər Sabir kimi tanınana qədər və bundan sonra daimi olaraq məktəb yoldaşlarının, müəllimlərinin, müasirlərinin, qələmداşlarının və nəhayət, ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuş, haqqında xatirələr, məqalələr, monografiyalar, dissertasiyalar, bir sözlə, ədəbiyyatşünaslıq ırsı yaranmışdır. Çox önemlidir ki, bu gün dahi şair M.Ə.Sabirin yaradıcılığı tamamilə yeni bir aspektdən öyrənilmək üçün kifayət qədər yetərli məlumat verir; M.Ə.Sabir yaradıcılığının ədəbi-tənqiddəki mövqeyi ədəbiyyatşünaslığımızın yeni bir səhifəsini təşkil edir.

M.Ə.Sabirin ilk matbu şeiri 1903-cü ildə Tiflisdə Məhəmmədəğa Şah taxtlının nəşr etdirdiyi "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşri münasibətilə "Ələkbər Tahirov" imzası ilə dərc

edilmişdir.

Şükr lillah ki, afitabi – süxən,
 Şərqi mənadan oldu çöhrənüma –
 beysi ilə başlayan bu şeirin əvvəlində redaksiya belə bir qeyi
 vermişdi: "Şamaxılı Əli Əzimov bəradərimizin idarəmiz
 xeyirxahanə məktubunun ləffindəki "Sabir" təxəllüsü bir şair
 kəlamıdır".

Doğrudur, ilk mətbu əsəri ilə o, ədəbi mühitdə tanınmadı
 nəyə qadir olduğunu sübut edə bilmədi, lakin çox keçməd
 ki, o, "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində çap etdiyi
 şeirlərilə nəinki Azərbaycanda, eləcə də Qafqaz və Yaxın
 Şərqi ölkələrində məşhur oldu. Mənbələr təsdiqləyir ki
 M.Ə.Sabir hələ sağlığında yerli mətbuatla yanaşı, Tiflis, Peterburq, Həştərxan, Səmərqənd, İstanbul və başqa yerlərdə nəşr
 olunan mətbuat orqanlarında dərc olunaraq məşhurlaşmışdır – İrəvan, Qazan, Aşqabad, Daşkənd, Təbriz, Tehran, Bağdat
 və digər böyük şəhərlərdəki oxucular Sabirin şeirlərini böyük
 bir maraqla oxuyur, yeni əsərlərini səbirsizliklə gözləyirdilər. Çox az bir zaman kəsimində "Sabir üslubu" şeirdə əsas, apanç və istiqamətverici hakim üsluba çevrildi, bu üslubu bəyan etmək təqdirdən, Sabir yolu ilə gedən satirik şairlər dəstəsi yetişdi. Məhz Sabir qələminin qüdrəti ilə əsrlərdən bəri Azərbaycan şeirində əsas janr sayılan qəzəl janrı hakim mövqeyini itirdi, zamanın tələblərindən doğan müasir şeir, inqilabi satira sürətlə inkişaf etməyə, əsrin istiqamətverici poetik janrına çevrilməyə başladı"⁴⁵

M.Ə.Sabir yaradıcılığına ədəbi-tənqidi münasibət nə zaman dan başlanmışdır? Şairin ədəbi irsi haqqında ilk tədqiqat əsəri nə vaxt yazılmışdır? Bu və digər məsələlərlə bağlı suallara aydınlıq gətirən Abbas Zamanov çox doğru olaraq qeyd edir ki M.Ə.Sabir yaradıcılığı haqqında ilk fikri onun müəllimi Seyid Əzim Şirvani söyləmişdir⁴⁶. Şairin müəsiri və ən yaxın doslu

45. Sabir. Hophopnamə. Bakı, "Yazıcı", 1980, sah.7. Filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Məmmədovun "Şairin poetik irsi" məqaləsindən

46. Bu haqda ətraflı bax: Abbas Zamanov. Sabir gülür. Bakı, "Gənclik" 1981.

A.Səhhətin nəşr etdiyi məktubdan məlum olur ki, Sabir hələ gənc yaşlarından ustadı S.Ə.Şirvaninin qəzəllərinə nəzirə yazar, Seyid Əzim də bunlara yüksək qiymət verəmiş. Seyid Əzim səfərdə ikən Sabirin onun:

Ey məh, bilirəm, fitneyi-dövran olacaqsan,

Ey qaşı hilalim, məhi-taban olacaqsan –

mətləli qəzəlinə nəzirə yazaraq göndərdiyi şeiri çox bəyənmış və N.Gəncəvinin "Xəmsə" sini istedadına güvəndiyi, gələcəyinə inandığı şagirdinə göndərmişdir. Ən maraqlı məqam isə S.Ə.Şirvanının M.Ə.Sabirlə bağlı səmimi qeydləridir:

"Nuri-didəm Sabir! Qəzəlimin birinə yazdığını məlih və şirin cavab çox xoşuma gəldi. Hazırda başqa hər şeyə gümanım olmadığından həmin kitabı sənə silə göndərirəm. Yadigari – ustdanəm olmaq şərtilə qəbul edəsiniz və şairlikdə tərəqqi etmənizi arzu edirəm".

Bu, dahi şair S.Ə.Şirvaninin çox yiğcam ifadə etdiyi fikirlər Sabirşünaslığın əsasını təşkil edir.

M.Ə.Sabir ırsinin ədəbi tənqid tarixini izləyən Abbas Zamanov yuxarıda sözü gedən monoqrafiyasında qeyd edir ki, "... yaradılığının çıçaklındiyi, əsərlərinin dillərdə əzbər olduğu ilk illərdə ədəbi tənqid onun haqqında heç bir söz deməmişdir. Müasirləri şairin duzlu şeirlərini sevə-sevə oxumuşsa da, ancaq öz sağlığında onun əsərləri haqqında mətbuatda tənqidi fikir söyləməmişlər"⁴⁷ Bununla belə, çox önəmlidir ki, M.Ə.Sabir haqqında ilk tənqidi fikir və mülahizələr həm şairin sağlığında, həm də şairin vəfatından dərhal sonra meydana gəlmış, Sabirşünaslıq bu zəmin üzərində intişar tapmışdır.

Biz M.Ə.Sabirin mətbuatda dərc olunan şeirləri haqqında çox kiçik, yiğcam olsa belə redaksiya qeydlərini də diqqatla izləməyə çalışmış, peşəkar tənqidçi təhlillərinə qədər mövcud olan yazılar da münasibət bildirməyi vacib bilmışik. Faktlar təsdiqləyir ki, sonrakı mərhələlərdə M.Ə.Sabir haqqında yazılan tədqiqat əsərlərində bu və ya digər məsələlərlə bağlı bu qeydlərə də istinad edilmişdir. Sabirşünaslıq öz ideya mənbəyini məhz bu

47. Abbas Zamanov. Sabir gülür. Bakı, "Gənclik", 1981, səh.131

mülahizələrdən götürmüştür.

M.Ə.Sabirin "Üç yüz on doqquz idi bəd həzar" misrası ilə başlayan mənzuməsi, məlum olduğu kimi, 1902-ci ildə Şəmaxıda baş verən zəlzələ münasibətilə qalma alınmış, ancə uzun müdət diqqətdən kənardə qalmışdır. Bu mənzumə 1948-ci ildə H.Səmədزادənin tərtibçisi olduğu "Hophopnama"da ilk dəfə çap olunmuşdur. H.Səmədزادənin yazdığını görə "bu şeiri Bakı müəllimlərindən Şirəli Rzabəyli yoldaş öz atasının arxivindən tapmışdır. Rzabəylinin atası Əlisoltan o zaman Fərqanadə məhkəmə dilmancı vəzifəsində işləyirmiş. Zəlzələ zamanı Şamaxıda yaşayan Mir Murtuza adlı bir qohumu Şəmaxını vəziyyəti haqqında Fərqanəyə, Əlisoltana yazdıq məktuba bu şeiri də əlavə etmişdir". Əlyazmasında şeirdən əvvəl belə bir qeyd vardır: "Şamaxı təzəlzülatının xüsusundə Şamaxı şüəralarından Sabir təxəlliş Ağa Maşədi Ələkbər Təhirovun əşəri - şirin təranələrindən bir hədiyyeyi - acizan və təşəkküraənəsidir". Lakonik formada verilən qeydlərdə M.Ə.Sabirin "Əşari-şirin təranələr" müəllifi kimi təqdim olunması təsadüfi deyil. Sabir haqqındaki mövcud tədqiqatları hamısında belə bir fikir təkrara-təkrar vurgulanır ki, "Mollz Nəsrəddin" jurnalında fəaliyyətinə qədərki dövrdə M.Ə.Sabir lirik şair kimi tanınırdı və "Üç yüz on doqquz idi bəd həzar" misrası ilə başlayan mənzuməsinin əvvəlində verilmiş qeyddə də bu fakt bir daha təsdiqlənir.

Akademik Kamal Talibzadə "Abbas Səhhət" monoqrafiyasında yazar ki, "Sabir yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verən ilk məqaləni də Səhhət yazmışdır"⁴⁸. A.Səhhətin sözügedən "Sabir" adlı məqaləsi "Yeni İrşad" qəzetinin 1911-ci il 2,4 və 7-ci saylarında getmişdir. Əli bəy Hüseynzadə isə hələ 1905-ci il 1 iyul tarixində "Həyat" qəzetində (№19) dərc etdirdiyi bir məqalə ilə M.Ə.Sabir haqqında ilk mütəxəssis rəyi, mətbu əsəri çap etdirmiştir. Deməli, M.Ə.Sabirin yaradıcılığının ədəbi tənqidde yer alması, onun professional tənqid tarixi Ə.Hüseynzadənin sözügedən məqaləsindən başlanılmalıdır.

48. Kamal Talibzadə. Abbas Səhhət. Bakı, "

", 19, səh.25.

Şairin "Əsrimiz xahiş edərkən ittifaqü ittihad" misrası ilə başlayan məşhur şeiri ilk dəfə "Həyat" qəzetində (1 iyul 1905, №19) "M.Ələkbər Sabir" imzası ilə çap olunmuşdur. Biz bu əsərlə bağlı professor Məmməd Məmmədovun şərhlərini burada verməyi məsləhət bildik: "Şeiri çap üçün "Həyat" qəzeti redaksiyasına göndərən Sabir əsərin axırında belə bir qeyd vermişdir: "Həyat" qəzətinin 10-cu nömrəsində maarifdust M. Həsən Tahirov hazırlanın rəhəfzə məqaləsinin əvaxırında oxudum: həmin "hər birimiz şu qəzetəni oxuyub istiqbalımız üçün iş görməliyiz" kəlimati-xeyirxahanəsinə peyrəvi olaraq təqazayı-zəmanəmizcə bərəks ittifaq düşən əramına və müslimin ziddiyətinin islahında fəvqəzzikr bir neçə qitənin tənzimini ənsəb və əlzəm gördüm. Başqa dəfələr də həm əhvali-ünumə dair mətləbləri öz qabiliyyətim qədərinə nəzəm etməyə müştəqəm. Və belə xüdəmati-çakəranaləri vətən qardaşlarımızın yolunda özümüzə vacib bilirik. Əgər təşviq babindən təb edəcək olursanız məmənun qalırız".

"Həyat" qəzeti redaksiyasının Sabirin şeiri haqqında belə bir qeydi vardır: "Şeirimizdə türkçəyə müxalif bəzi əlfaz və cümlələrlə bərabər qəvidi-əruzə dəxi müğayir bəəz misralar və gəza mütəəddid imalələrə rast gəldiyimizdən təshihə lüzum gördük. Zatən qəzətəmizin hər nüsxəsi başında təshih xüsusunda muxtar bulunduğu elan olunmuşdur".

Şeirin əlyazması itib-batlığından redaksiyanın hansı "Əlfaz və cümlələri", əruz vəzninin qayda-qanunları ilə uyuşmayan hansı misraları dəyişdirdiyini və necə "təshih" etdiyini müəyyənləşdirmək mümkün deyil"⁴⁹.

Doğru və ya yanlış (hərgah qəti fikir söyləmək mümkün deyil!) olmasından asılı olmayaraq, "Həyat" qəzeti redaksiyasının M.Ə.Sabirin konkret şakildə bir əsərinə tənqidi münasibət bildirməsi həmin zamanda həm şairin məşhurluğunu, həm də redaksiyanın müəllifə tələbkar münasibətini təsdiqləyir. Taəssüflər olsun ki, sözügedən şeirin əlyazması Sabirşunaslığa malum deyil, aks halda biz Sabirin sənətkarlığı ilə bağlı bir çox

49. Sabir. Hophopnamə. Bakı, "Yazıcı", 1980, səh.475.

məsələləri də aydınlaşdırmaq imkanı əldə etmiş olardıq.

M.Ə.Sabirin ədəbi-bədii yaradıcılığı haqqında mətbuatda dəfə çıxış edən Əlibəy Hüseynzadə olmuşdur. O, şairin "Əsrimiz xahiş edərkən ittifaqi ittihad" şeirinin mətbuatda çapında cəmi dörd gün sonra "Həyat" qəzetində /1905-ci il 5 iyul №21/ "Erməni vətəndaşlarımıza tövsiyə və ixtaratımız" adlı məqəd dərc etdirir. Sözü gedən məqalədə Ə.Hüseynzadə erməni ziyanlarını 1905-ci il ermənilər tərəfindən azərbaycanlıları soyqırma məruz qalmasına biganə olduqlarına görə ittiham edir. Məlum səbablərə görə indiyədək bu məqalədən ətraflı bəhədilmədiyindən Ə.Hüseynzadənin M.Ə.Sabirə verdiyi qiymət Sabirşünaslıqda diqqəti cəlb etməmişdir.

Ə.Hüseynzadə M.Ə.Sabirin "Əsrimiz xahiş edərkən ittifaqi ittihad" şeirini ideyaca faydalı əsər kimi təbliğ edir.

M.Ə.Sabir "Əsrimiz xahiş edərkən ittifaqi ittihad" məsələ ilə başlayan şeirini müasiri M.Həsən Tahirovun "İstiqlalim üçün iş görməliyiz" çağrısına cavab olaraq qələmə almaq xeyirxah bir məqsad izləmişdir. O, yuxarıda sıfat kimi verdiklərimiz parçadan da göründüyü kimi, vətəninin, millətinin və məsul anında əsl vətəndaş şair kimi haqq səsini ucaldır, məlumatlı olaylarla bağlı bir neçə şeir nümunəsi yaradır. Şəhər mətbuat vasitəsilə millətinə bəyan edir ki, "əhvali-ümumə də mətləbləri öz qabiliyyətim qədərinçə nəzm etməyə muştaqar. Və belə xüdəmati-çakəranənləri vətən qardaşlarımızın yolunda özümüzə börc bilirik".

Sənətkarın şəxsiyyəti haqqında geniş məlumatın əhəmiyyət yarın faktların, tərcüməyi-hal xarakterli hadisələrin sadaləşmasında deyildir. Bu faktlar sənət məsələlərinin, yaradıcılığın sırlarının açılıb aydınlaşdırılması üçün çox cəhətdən maraqlı və qiyatlıdır.

Hər bir sənətkar şəxsiyyətində ümumi, xüsusi və fərdi keyfiyyətlər olur. Ümumi keyfiyyətlər sayca azdır, oxşardır. Xüsusi və fərdi keyfiyyətlər isə çoxdur. Ümumi keyfiyyətlər daha çox ictimai amillə bağlıdır. Fərdi və xüsusi keyfiyyətlər isə ictimai amillə yanaşı, sənətkar şəxsiyyətinin psixologiya-

ilə, mənəvi aləmi ilə də sıx əlaqədardır. Şəxsiyyətin zənginliyi bu ictimai münasibətlərin, cəmiyyətin məhsulu olmaqla bərabər, eyni zamanda sənətkarın öz şəxsi, fərdi keyfiyyətinin nəticəsində yaranır.

Şəxsiyyət olmaq sənətdə başlıca məqsəddir. Şəxsiyyət yaxşı bilir ki, vətən, millət hər şeydən öndə olduğu kimi, vətənpərvərlik, ləyaqət, dil, din təəssübkeşliyi də vacibdir. Sabirin müasirləri, aqidə dostları şair haqqındaki xatirələrində onun mənəvi keyfiyyətlərini də diqqətə çatdırırlar: "Sabir çox xoşbəxt və hazırlıqçı bir şair idi" /Məmmədəli Sıdqi/, "Sabir dinc, sakit və olduqca zəki və cəld idi. Nəhayətsiz zəkavətli, məqul və gözəl cavabları ilə cocuq Sabir dinləyənləri heyrətə gətirirdi". /Həbib bəy Mahmudbəyli/, "Sabir məktəbdə olduğu kimi, kəndin geniş maarifpərvərləri içərisində, xüsusən gənclər arasında olduqca dərin hörmət qazandı. Sabiri işçilər, yoxsul kəndlillər öz şeiri ilə yardımçı bir şair kimi tanıydılar" /Ağahüseyn Rəsulzadə/, "Sabir mənə özünü çox açıqfikirli, geniş ürəkli, azadlıq aşığı, mətanətli və çox savadlı bir mübariz kimi göstərdi. Sabir söhbətlərində mənhus həyatın dəyişiləcəyini, istibdadın yixılacağını, xalqın cəhalət və avamlıqdan qurtağıb elmlənəcəyinə, ədəbiyyatımızın irəliləyəcəyini söyləyir və söylədiklərinə inandığını bildirirdi." /Əli Razi/, "Çox keçmədən Sabir bacarıqlı, həssas və gözəl həmsöhbət bir insan kimi də camaatın hörmətini qazandı. Böyük şair olan Sabir cəsarətli bir şəxs idi." /Hacığa Abbasov.⁵⁰ Vətənpərvər şair böyük iftixar hissili bəyan edirdi ki, "mən vücudumda olan ətimi xalqımın yolunda çürütdüm. Əgər omür vəfa etsəydi, sümüklərimi də xalqımın yolunda qoyardım."⁵¹

Yaradıcı insanın şəxsiyyəti ilə yaradıcılığı arasında eynilik olmasa, o, vətəninə, millətinə heç nə bəxş edə bilməyəcək. Bu da bir həqiqətdir ki, hər şəxsiyyətin xarakterindən, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq həyatla, cəmiyyətlə bağlına bilmək dərəcəsi də müxtəlif olur. Yaradıcı insanın bütövlüyü-

50. Sabir xatirələrdə. Bakı, "Gənclik" 1982, səh.12, 16, 89, 91-92, 130

51. Yenə orada. Səh.38

nü tamamlayan ən güclü cəhət onun vətəndaşlıq ləyaqatıdır - şəxsiyyətidir. Sənətkarın şəxsiyyəti ilə yaradıcılığı arasında sədd, fərq olmamalıdır. Vətəndaşlıq, əqidə və məslak bütövliyü sənətkarın xüsusi çəkisidir. Biz də bu fikirlə şərīkik ki, "Məyar - şəxsiyyətdir. Şəxsiyyət yoxdursa, xalq yoxdur.....Təsadüd deyil ki, bizim klassik, milli, fəlsəfi fikir "mənə" və haqqı, insan və vicadanı, şəxsiyyəti və aqlı bir-birindən ayırmır. Hətta təri da burada "mən"in hüsnündə, şəxsiyyətin cismində təzahür edir".⁵²

Təkcə yaradıcılıqda deyil, bütün sahələrdə o adamlar şəxsiyyətini sayılıblar ki, müəyyən, aydın, ünvanı bəlli, hər cür qara-qurudan, qondarmaçılıqdan yüksəkdə dayanan əqidə və məslak sehibi olub, həmişə vicdanının hökmünə qulaq asıblar. Yəni onların təbliğ etdikləri işqli ideyalarla işi, əməli, insanlığı, mənə ləyaqatı, vətəndaşlıq qüdrəti arasında heç bir ziddiyət, təzəvə görünməyib. A.Səhhət M.Ə.Sabirin şəxsiyyətinə, mənəvi saflığına yüksək qiymət verir, onun vətəndaşlıq ləyaqatı ilə yaradıcılığı arasında bir eynilik, bərabərlik olduğunu xüsusi bir ehtəramla diqqətə çatdırırırdı. M.Ə.Sabirin müasiri, yaxın dostu olən A.Şaiq də onun şəxsiyyətinə hörmət edirdi. O, "Xatirələrim" memuarında M.Ə.Sabiri "böyük satirik şair", "böyük istedadlı", "dadlı söhbət və lətifələri" ilə sevilən bir sənətkar kimi anı Müəllif, M.Ə.Sabirin şəxsiyyəti və sənəti haqda söhbət aşırı onun prinsipiallığını örnək sayırdı.⁵³

Sənət və əqidə dostunun vəfati A.Şaiqə də ciddi təsir edir. O, 1912-ci ildə böyük şairə ümumxalq sevgisini ifadə edən "Sabirə" adlı şeirini yazaraq "Nicat" qəzetində çap etdirir. /"Necat" qəzeti, 30 iyun 1912, №26/. Söyügedən şeirdə öncə böyük sənətkarın xarakter keyfiyyətlərini, sevimli bir insan kimi parlaq şəxsiyyətini oxucuya təqdim edən A.Şaiq Sabir sənətinin özünəməxsusluğunu, "ağlar-güləyən" şairin sənət qüdrətinin şeir dili ilə çatdırmağa çalışır. Ona xitab edərək, şairənə, daqıq rəmziylə "Ədəbiyyata bir cığır açdın!" deyərək, şairin cismə-

52. Qarayev Y. Meyar - şəxsiyyətdir. Bakı, "Elm", 1988, sah.41

53. Abdulla Şaiq: Xatirələrim. Bakı, 1973, sah. 196-201

sənət dünyasını tərk etməsini "ədəbiyyatda söndü bir aləm" kimi dəyərləndirir və:

Sabirim, yox, sən ölmədin, dirisən!

Sönəməz ulduz kimi, günəş kimisən –

deyir. Bu, Sabirin sənətinə, yaradıcılıq istedadına A.Şaiqin tamamilə doğru poetik qiyməti idi.

A.Şaiq 1912-ci ildə "Gülzar" dərsliyini çapetdirir. O, dərslikdə M.P.Vaqif, S.Ə.Şirvani, A.Səhhət kimi söz ustalarından, eləcə də M.Ə.Sabirin yaradılığından bəhs edən məqalələrini verir. Həmin məqalələr o zaman Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında böyük sənətkarlar haqqında, sözün həqiqi mənasında, barmaqla sayılacaq qədər azacıq mətbü mənbələrdən idi. Ədib "Xatırələrim" əsərində bu haqda yazır: "Mən hələ 1912-ci ildə ""Gülzar" dərsliyində "Molla Nəsrəddin" in nəşri ilə bağlı olaraq Sabirin yaradılığında əmələ gələn böyük dönüşü belə xülasə etmişdim: "Həmin bu vaxtlarda idi ki, möhtərəm "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi nəşrə başladı. Sabirin hələ uşaqlıqdonmuş və cərəyanaya bir yol tapa bilməyən təbi-səliminə "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin üslub və məsləki çox uydu; şairin hissiyati-qəlbiiyyəsini oyatmağa, təbi-şairanəsini dadlı-dadlı oxşamağa və əhvali-ruhiyyəsində fövqəladəliliklər [...] törətməyə başladı".⁵⁴

A.Şaiqin bu düzgün elmi qənaəti sonradan təsdiq olundu. Həqiqətən də, "Molla Nəsrəddin" jurnalının Sabirdə yaratdığı "fövqəladəliklər" in çox keçmədən bütün Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının poeziyasında yeni bir ədəbi məktəb meydana gətirdiyi ədəbiyyatşunaslıqda öz elmi təsdiqini tapdı.

M.Ə.Sabir vaxtilə öz əli ilə yazış A.Şaiqə göndərdiyi faktlar əsasında elmi ardıcılıq və daqiqliklə işlənmiş "Mirzə Ələkbər Sabirin tərcüməyi-hali" məqaləsini, akademik Bəkir Nəbiyevin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, 1917-ci il inqilabından əvvəlki sabırşunaslıqda ancaq A.Səhhətin məşhur məqalələri ilə müqayisə etmək olar. A.Şaiqin təvazökarlıqla tərcüməyi-hal adlandırdığı bu məqalə əslində M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcı-

54. Abdulla Şaiq. Xatırələrim. Bakı, "Gənclik", 1973, sah.149

lıq yolunu əks etdirən qiymətli elmi ocerkdir.

A.Səhhət M.Ə.Sabirin yaradıcılığından bəhs edərkən onu: "sahibi-zövq", "mücəddid", "müləyimanə ədalı" olduğunu vurğulayır, "Türk qovmünün istedadını inkar olunma bir tərzdə isbat edən, zəmanənin fənalıqlarını şikayət, yaxşı müstəhziyanə bir surətdə nəzm edən Sabirin" yaradıcılığı haqında təhlillərini, tənqid mülahizələrini söyləyir.

Bir mühüm cəhəti mütləq qeyd etmək lazımdır ki, bədi əsərlərin yaranmasını, meydana galmasını, məzmununu mahiyyətini şərtləndirən amillərdən biri də sənətkar şəxsiyyətidir. M.Ə.Sabirin əsərlərinin mənasını, ictimai əhəmiyyətini dürüst müəyyən etmək üçün sənətkar şəxsiyyətindən, yerigəldikcətərcüməyi-halından, tərbiyəsindən ictimai mövqeyindən, dünyagörüşündən, mühitindən mütləq bəhs etmək lazımdır. Tənqidçi Qasım Qasimzadənin etiraf etdiyi kimi, "Şəxsiyyət və yaradıcılıq vəhdətinin konkret faktları izahı ümumən sənətin sırlarını, onun qida mənbəyi və təsir gitcənün səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün etibarlı açarmış. Dögrudan da, belə bir açara etinasızlıq tədqiqatçıları həmişə çələvəziyyətlə qarşılaşdırılmışdır".

1908-ci il sentyabrın 17-də "Tərəqqi" qəzetində "H.K." imzası ilə ""İstiqlalımız parlaqdır, ya lağlağı" adlı məqalə dən olunur. Müəllif məqalədə M.Hadinin "İstiqlalımız parlaqdır" adlı şeirinə cavab olaraq M.Ə.Sabirin yazdığı "İstiqlalımız lağlağıdır" satirasından bəhs edir, şeirləri ideya-məzmun bəximindən müqayisə edir və üstünlüyü M.Ə.Sabirə verirdi. Bu M.Ə.Sabirin yaradıcılığından bəhs edən ikinci məqalədir ki matbuatda dərc olunurdu. Doğrudur, həm Ə.Hüseynzada, həm də "H.K." imzası ilə çıxış edən müəllif M.Ə.Sabirin heç kim bənzəməyən yaradıcılıq fəaliyyətindən bəhs etməyə cəhd edirdi, lakin bu da həqiqətdir ki, bu məqalələrdə şairin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən daha çox poeziyasının əhəmiyyətində ümumi şəkildə bəhs edilirdi.

Biz M.Ə.Sabirin dərc olunmuş əsərləri ilə bağlı mövcud fikir və mülahizələri, tənqid qeydləri araşdırarkən şairin dahi

iki şeiri ilə bağlı söylənmiş maraqlı münasibətlə qarşılaşdıq. Bunlardan birincisi ədibin "Elmə tərgib", ikincisi isə "Təbib ilə xəstə" adlı şeirlərilə əlaqəli qeydlərdir. "Elmin izzəti payidar olur" misrası ilə başlayan birinci şeir ilk dəfə "Tazə həyat" qəzetində (31 avqust 1907, №109) Şamaxıdan yazılmış bir müxbir məktubunun içərisində çap olunmuşdur. "Teatr nədir?" adlı müxbir məktubundan məlum olur ki, pərdələr arasındaki fasilədə məhz M.Ə.Sabirin yaradıcılığına müraciət olunubmuş: "Əlavə olaraq hər pərdənin arasında məktəb uşaqları məşhur şair Şirvani Sabir əfəndinin müxtəlif ahəngdə olan mütəəddid təraneyi-milliyələrini həmavaz olub oxuyurdular. Həqiqətdə o uşaqlar ağızından eşidilən, məarifə, tərəqqiya, milliyyətə dair olan əbyat cümləni tərənnümeyi-təəşşüqə gətirir idi. [...] Beləbelə şeyləri gördükcə, əlhəmdülillah, cəmaətimizin dəxi teatra rəğbəti getdikcə kəsbi-qüvvət etməkdədir. Daha "teatra gedən kafirdir" qövli-naməşruini fəramuş edib, təriqi-nicatə vasil olmaqdalar".

Nümunə kimi bir parça təqdim etdiyimiz bu müxbir məktubundan məlum olur ki, artıq həmin dövrдə M.Ə.Sabirin şeirləri geniş xalq kütləsi içərisində məşhur olmuş, məktəbli uşaqlar belə onun əsərlərini – maarifə, inkişafa çağırış ruhlu "təraneyi-milliyələrini" əzbər söyləyərək "əbyat cümləni tərənnümeyi-təəşşüqə gətirir idi". Bu qeydlərdə bir önəmli fakt da odur ki, Sabirin xalqa yaxınlığı, əsərlərinin xəlqi ruhda olması, yeni tipli bir mədəniyyət forması olan teatrın kütləviləşməsi üçün Sabirin ədəbi irsinə istinad olduqca maraqlıdır. Bu müxbir məktubu Sabirin ədəbi şəxsiyyəti, şair-vətəndaş nüfuzu haqqında müəyyən aydın təsəvvür yaradır.

İkincisi, "Bir təbibə gedib də bir bimar" misrası ilə başlanan şeir isə "Həqiqət" qəzetində (18 iyun 1910, №138) «Ə.Sabir Tahirzadə» imzası ilə çap olunmuşdur. Qəzetdə sərlövhənin altında belə bir qeyd vardır: "Həftəyi-ədəbi üçün". Məlumat üçün bildiririk ki, "Həqiqət" qəzetinin ədəbi-elmi səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə 1910-cu il 13 iyun tarixli 133-cü sayından etibarən "Həftəyi-ədəbi" və "Həftəyi-fənni" adı altında xüsusi

guşələr ayrılacağı elan edilmişdi. Az sonra həmin səhifədə əz üçün müsabiqəyə göndərilmiş əsərləri seçməkdən ötrü xüsusi komissiya ayrılmışdı. M.Ə.Sabirin "Təbib ilə xəstə", "Qanaca" və bir sıra başqa əsərləri "Həftəyi-ədəbi" üçün yazılış müsabiqədə birinci yeri tutaraq mükafata layiq görülmüşdü. Əgər müsabiqənin şərtlərini nəzərə alsaq, redaksiyanın dəxil olan əsərlərə hansı tənqidin yönündən yanaşlığı bir də məlum olar. Sabirin şeirlərinin müsabiqədə birinci yeri tutarı, mükafatlandırılması da, əlbəttə, onun sənətkarlığına verilkən qiymətin nəticəsi kimi başa düşülməlidir:

Mənim bağım, baharım!

Fikri ziyali oğlum!

Məktəb zamanı gəldi,

Dur, ey vəfali oğlum!

Ey gözüm, ey canım!

Get məktəbə, cavanum!

("Məktəbə tərgib" şeirindən)

Dərsə gedən bir uşaq

Çıxdı buz üstə qoçaq;

Sürüşdü birdən-birə,

Düşdü üz üstə yerə.

("Uşaq və buz" şeirindən)

Gəl, gəl, a yaz günləri!

İlin əziz günləri!

Dağda ərit qarları,

Bağda ərit qarları.

("Yaz günləri" şeirindən)

Çıxdı günəş, doldu cəhan nur ilə,

Cütçü sürür tarlada cüt şur ilə.

Atlar, öküzlər kotana güc verir,

Gah yürüyür, gah yixılır, gah durur.

("Cütçü" şeirindən)

Bu şeirlərin dili sadə, anlaşıqlı olmaqla, ideya, məzmun baxımdan da yüksək səviyyədədir və təsadüfi deyil ki, "Uşaq və buz" və "Yaz günləri" şeirləri ilk dəfə 1907-ci ildə nəşr olunan

"Birinci il", "Ağacların bəhs", 1908-ci ildə "İkinci il", "Cütçü", "Qarğı və tülkü" 1909-cu ildə "Yeni məktəb" dərsliklərində çap olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, bir əsrдан artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, şairin həmin şeirləri bu gün də orta məktəb dərsliklərinə salınır, uşaqlar tərəfindən asan və zövqlə azberlənir. Bu gün uşaq ədəbiyyatımızın, milli dərsliklərimizin bu cür əsərlərə böyük ehtiyacı vardır.

M.Ə.Sabir haqqında ilk elmi əsər də, böyük satirikin həyatından bəhs edən məqalə də məhz A.Səhhətə məxsusdur. A.Səhhətin "Sabir" adlı elmi əsəri "Yeni İrşad" qəzetində (29, 31 avqust, 6 sentyabr 1911, №2, 4, 7) dərc olunmuşdur. M.Ə.Sabirin həyat yolundan bəhs edən "Sabirin tərcümeyi-hali" məqaləsi isə 1912-ci ildə özünün və həmyerlisini, müəllim Mahmudbəy Mahmudbəyovun zəhməti və səyi bahasına çap olunmuş "Hophopnamə" kitabında çıxmışdır.⁵⁵ Qeyd edək ki, A.Səhhət hələ 1911-ci il iyulun 19-da Mehdi bəy Hacınckinin redaktorluğu ilə nəşr olunan gündəlik siyasi, ədəbi qəzet olan "Məlumat"ın 16-cı sayında Sabirin həyatı ilə əlaqədar şeir dərc etdirir. Önəmlidir ki, bu şeirdə o, Sabirin ədəbi-bədii yaradıcılığına, ədəbi şəxsiyyətinə qiymət verir və bu zaman məlum ənənəni - ədəbi-nəzəri fikrin şeirin daxilində verilməsini uğurla davam etdirir. O, sözügedən şeirdə M.Ə.Sabiri "Şairidühapərvər", "müqtədir, binəzir şair" adlandırır, onu sənət dünyasında "yeni bir şivə ixtiyar etdin, ədəbiyyatı növbəhar etdin" deyə ehtiramla yad edir.⁵⁶ A.Səhhət cəmi iki gün sonra yenə də "Məlumat" qəzetində (21 iyul 1911, №18) "Sabir" adlı ikinci bir şeir dərc etdirir. Bu şeir də sadəcə Sabirin yoxluğundan doğan kədərin ifadəsi, şairə basit heyranlıq yox, həm də onun sənətinə qiymət baxımından diqqəti cəlb edir. O, Sabir haqqında bəhs edərkən "Azərbaycan ədəbiyyatında ən əvvəl yeni bir ciğır açdı ki, ondan müqəddəm kimsə o gözəl şivədə yazılmışdı" qənaətinə şairin əsərləri ilə bağlı araşdırılmalarından

55. Hophopnamə. Bakı, 1912, səh. 4-12

56. Bax: Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2005, səh. 53

sonra gəlmışdı. A.Səhhət "Aləmi-xəlqə tərcüman" adlandırdığı Sabiri dünya ədəbiyyatının ünlü sənətkarlarından N.V.Qoqola, V.Hüqoya bənzədir:

Şeirdə tərhi-növ icad eylədin,
Qoqolu, hüqoları yad eylədin.⁵⁷

Əlbəttə, sözügedən şeirdə M.Ə.Sabirin ədəbi aləmdə, konkret olaraq poeziyada yaratdığı yeniliyin, A.Səhhətin təbirincə desək, "tərhi-növün" necə meydana gəldiyi, mahiyyəti açıqlanmır, yaxud, M.Ə.Sabirin niyə məhz N.V.Qoqolla, V.Hüqo ilə müqayisə edilməsinin səbəbi aşkarlanmır, lakin bədii bir dilla, kodlaşdırılmış bir şəkildə ifadə olunan bu misralarla A.Səhhət çox mətləblərə toxunur. Məlumdur ki, həm N.V.Qoqol, həm də V.Hüqo zamanında yeni bir ədəbi yaradıcılıq metodunun tənqidini realizm və romantizmin yaradıcılarıdır. Bu mənada anlamاق çətin deyil ki, A.Səhhət də M.Ə.Sabirin tamamilə yeni bir ədəbi yol müəyyənlaştırdığını, yeni bir yaradıcılıq məktəbinin əsasını qoyduğunu söyləyirdi. A.Səhhət 1913-cü ildə yazıb "Məktəb" jurnalının on birinci sayında dərc etdirdiyi "Sabir" şeiri haqqında bəhs etdiyimiz əvvəlki iki şeirdəki ideyalanın davam və inkişaf etdirir.

A.Səhhətin M.Ə.Sabir ədəbi irsi ilə bağlı fikir və mülahizələri, ədəbi qeydləri akademik Kamal Talibzadə tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. O, ədəbiyyatın ideyalılığı məsələsinin bu yazınlarda düzgün şərh olunduğunu nəzərdə tutaraq yazırırdı: "Sabir haqqında yazdığını iki məqalə və üç şeirində Səhhət inqilabçı şairin böyüklüğünü, hər şeydən əvvəl, onun sənətinin yüksək ideyalılığında görürdü. Ümumiyyətlə, Səhhət inqilabdan əvvəl Sabir yaradıcılığına ən doğru qiymət verən, onun yaradıcılığının təhlili və tədqiqi ilə xüsusi məşğul olan müəlliflərdəndir. Onun Sabir haqqında yazdığını məqalələr elmiliyi, dərinliyi və əhatə dərəcəsilə Böyük Oktyabr inqilabına qədər eyni mövzuda yazılın bütün məqalələrdən seçilir".⁵⁸

Ədəbi ənənədən məlumdur ki, "...hər hansı yazarının yaradı-

57. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider Nəşriyyat", 2005, səh. 55

58. K.Talibzadə. Abbas Səhhət. Bakı, "Azərnəşr", 1955, səh.178

cılığını araşdırırıb tədqiq etmək, onun bədii axtarışlarındakı qanuna uyğunluqları izləmək üçün ən doğru yol həmin yaziçinin şəxsiyyətini, poetik görüşünü xüsusiyyətlərini, şəxsiyyəti ilə yaradıcılığı arasında harmoniyanın nə dərəcədə gözlənilədiyini öyrənərək başlamaqdır”⁵⁹ Bu mənada A.Səhhətin M.Ə.Sabirə həsr etdiyi məqaləsində şairin şəxsiyyəti, dünyagörüşü ilə yaradıcılığı arasındaki əlaqə izlənilir, A.Səhhət çalışır ki, Sabirin sənətkarlığının özünəməxsusluğunu açın, əsərlərinin mövzu dairəsini müəyyənləşdirsin. Bu məsələləri nəzəri cəhatdən sonadək şərh edə bilməsə də, çox böyük inamlı bəyan edirdi ki, “heç şübhə yoxdur ki, Sabir əfəndi bizləri ani-vahiddə həm ağladıb, həm güldürən bir şairi - kinaya - afərindir; kor-kar ruh-larda milliyyət hissi və gözəl duyğular oyandıran bir Qafqaz şairidir. [...] Bununla demək istəyirəm ki, Sabir Əfəndi müqəllid deyil, bəlkə elə mücəddiddir ki, köhnə şeirlərlə yeni şeirlər arasında bir əsrlilik qədər uçurum açdı ki, bir daha geri dönüb də o uçurumu atlanmağa kimsədən cürət və cəsarət qalmadı.⁶⁰

A.Səhhət ilk dəfə olaraq M.Ə.Sabirin “Həyat”, “Füyuzat”, “Rəhbər”, “Dəbistan”, “Molla Nəsrəddin”, “Ülfət”, “Irşad”, “Həqiqət”, “Günəş”, “Yeni həqiqət” kimi mətbuat orqanlarında “bir takım pərakəndə mənzumələrini tədqiq etdikdən” sonra belə qənaətlənirdi ki, bunlar “ancaq misli heç görünməmiş şeirlərdir”.

M.Ə.Sabirin qaynaqlandığı mənbələrə də toxunan A.Səhhət çox doğru olaraq Sabirin Şərq ədəbi ənənəsi üzərində ucaldığı qənaətinə gəlir: “Sabir əfəndi Şatobriandan/fransız yazıçısı F.R.Şatobrian (1768-1818) nəzərdə tutulur – E.E./ziyadə İran şairlərindən Fördovsiyə və Türkiyə şairlərindən məşhur həcvgu Əşrəfə/ tanınmış türk satirik şairi Əşrəf Məhəmməd Əfəndi (1845-1912) – E.E./bənzər; hər birindən guya bir hissə

59. Gülrux Əlibayova. “İnsan və yaziçı”, “Azərbaycan” jurnalı, 1978, №6, sah. 160

60. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Lider Nəşriyyat”, 2005, sah. 246-247

alıb təbində cəm etmişdir".⁶¹

A.Səhhət "Sabir" məqaləsində ilk dəfə olaraq M.Ə.Sabir yaradıcılığının elə məqamlarına diqqət yönəldir ki, sonrakı illərdə yaranan elə bir tədqiqat əsəri yoxdur ki, bu və ya digər formada A.Səhhətin həmin məqaləsinə istinad etməmiş olsun.

Ədəbiyyatşünas Kamal Talibzadə A.Səhhətin M.Ə.Sabir yaradıcılığına yüksək qiymət verməsinin elmi izahını verərək göstərir ki, bu qiymət yalnız A.Səhhətin M.Ə.Sabirə olan dos sevgisindən, bəsit heyranlığından irəli gəlmirdi: "Uzun zaman-dan bəri poeziyanın yeni inkişaf mərhələsinə qalxmasını ar-zulayan şair, Sabir yaradıcılığında bunun canlı və qüdrətli bir təzahürünü görmüşdü. Çünkü bu poeziya sxolastik-formalist şeirə ağır bir zərbə endirmiş, ədəbiyyata yeni məzmun, yeni ruh gətirmiş, dövrün mühüm ictimai-siyasi məsələlərini ahata edərək, sənətin yeni, yüksək səviyyəsinə qalxa bilmışdı".⁶²

"Molla Nəsrəddin" satirik jurnalının M.Ə.Sabirin ədəbi hayatında, yaradıcılıq taleyində oynadığı müstəsna rola ilk dəfə düzgün elmi qiymət verən də məhz A.Səhhət olmuşdur. O bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazırı: "Çox cəkmədən "Molla Nəsrəddin" jurnalı intişara başlayır. Bu sevgili müşhik qəzətin /əslində jurnal yazılmalıdır – E.E./ nəşrə başlaması ilə [Sabir üçün] hünər və istedadını göstərməyə bir müsaid yer açılır".⁶³

Sabirin ilk dəfə elmi tərcümeyi-halını məhz A.Səhhət yazmışdır ki, indiyədək ilkin mənbə olaraq öz elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Həqiqətən də, "Sabirə Səhhətin verdiyi ilk qiymət ədəbiyyat tarixi üçün dəyişilməz və klassik qiymət olaraq qalır".⁶⁴

Azərbaycan ədəbi-estetik fikri tarixində mühüm yeri olan F.Köçərli XX əsrin əvvəllərində Şamaxı ədəbi-mədəni mühiti, o cümlədən M.Ə.Sabir və onun dostlarının bədii fikri inkişa-

61. Yenə orada: səh. 246-247

62. K.Talibzadə. Abbas Səhhət. Bakı, "Azərnəşr", 1955, səh.179

63. Hophopnamə. Bakı, 1914, səh.8

64. Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər. Bakı, "Elm", 2002, səh.357.

fında müəyyən rol oynamışdır. M.Ə.Sabir F.Köçərli ilə yaxın-dan əlaqə saxlamış, onun dəyərli məsləhətlərindən fayadalanmışdır. F.Köçərli müasiri olduğu əksər Azərbaycan ziyalisi, yaradıcı şəxsiyyətləri ilə müntəzəm əlaqə saxlamış, onlar-la ya şəxsən görüşmüş, ya da məktub vasitəsilə ünsiyyətdə olmuşdur. A.Səhhətin verdiyi məlumatdan məlum olur ki, F.Köçərli M.Ə.Sabirlə 1903-cü ildə görüşüb tanış olmuş, Şamaxı ədəbi mühiti ilə yaxından əlaqə saxlamış, sonralar bu əlaqə məktublar vasitəsilə davam etdirilmişdir. F.Köçərli yazılarında, tövsiyələrində sənətkarın zamanın ideya-estetik tələbləri səviyyəsində dayanmasını, fərdi istedadının cəmiyyətin əhəmiyyətli hadisələrinə istiqamətlənməsini yaradıcılığın vacib problemi hesab edirdi. "F.Köçərli məktublarında onlara /M.Ə.Sabir, A.Səhhət və başqa Şamaxı şairləri nəzərdə tutulur - E.E./ məsləhət görürdü ki, əsərlərini sada, xalqın anlayacağı dildə yapsınlar, yeni ədəbiyyat qəzəl-qəsidə yazmaqla inkişaf edə bilməz; yeni ədəbiyyatın yolu "dövrlərinin aynası olan" vaqiflərin, zakirlərin yoludur; yalnız belə ədəbiyyat xalqa təsir edər, onun tərəqqi və inkişafına kömək edə bilər"⁶⁵ A.Səhhətin qeyd etdiyi kimi, F.Köçərlinin ona və M.Ə.Sabirə müəyyən müsbət təsiri olmuş, həm də sənət görüşlərinə təsirsiz qalmamışdır:

"Yazmışam təzə nə şeylər?" – deyə sordun məndən,
 Ruhumun tarına mızrabzən oldun, qardaş!
 Sabir ilə belə məktubu çox aldıq sandən,
 Hər nə yazardıqsə, ona bani sən oldun, qardaş!
 Bir zaman Nasehü Tərrah ilə Sabir, bəndə,
 Yaşayırdıq hamımız qəflət ilə fərxəndə.
 Birimiz mərsiyəguluqda böyük şair idi,
 Birimiz sağərə mail, birimiz cananə,
 Birimiz həcvdə Yəğma kimi çox mahir idi,
 Laübəli keçinirdi günümüz zindanə.
 O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,

Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin.⁶⁶

F.Köçərli M.Ə.Sabirin ədəbi-bədii yaradıcılığı haqqında konkret tədqiqat əsəri yazmasa da, A.Səhhətin 1911-ci ildə yazı F.Köçərliyə ünvanlandığı "Yazmam!" şeirindən məlum olur ki "pərişan yuxudan" onları "bidar", "doğru, düz yolda çalışmaqlıga vadar" edən məhz F.Köçərli olmuşdur. A.Səhhətin yazdığını görə, "şeir və şairə qiymət qoyan bir nəfəri görməklə" Şamaxı şairləri, xüsusən də M.Ə.Sabir sənətə daha ciddi münasibə bəsləyir. F.Köçərli məktub vasitəsilə onlarla əlaqə saxlayıb, ədəbi yaradıcılıqlarındaki hər bir yeniliyi diqqətlə izləyirdi. Öz növbəsində A.Səhhət, M.Ə.Sabir ona məktub yazmışdır. A.Səhhətin F.Köçərliyə iyirmi yeddi, M.Ə.Sabirin isə üç məktub yazdığını, Şamaxıdan Məhərrəmov familiyalı bir müəllifin M.Ə.Sabirin tərcümeyi-halını yazaraq F.Köçərliyə göndərdiyi də məlumdur.

F.Köçərlinin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1911-ci il 19 sayılı buraxılışında "Bəradərim Cəlildən çap olunmağını iltimas edirəm /Ə.Sabir haqqında/ adlı yazısı dərc olunur.

1923-cü ildə Azərbaycan Hökümət Darülfünunun müəlliməsi A.Lukyanovanın Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Ali Siyasi Maarif Komitəsi tərəfindən əski əlifbada nəşr edilmiş "Sabir yaradıcılığının əsası nöqtələri" kitabı şairin yaradıcılığını təhlil edən ilk çap kitabıdır. A.Lukyanova uzun müddət Bakı Dövlət Universitetinin rus dili kafedrasının müdürü vəzifəsində çalışmış, sözügedən əsəri ilə Sabirşünaslığa mühüm yenilik bəxş etmişdir. Mütəxəssislər arasında həmişə yüksək qiymətləndirilən bu əsər 2002-ci ildə Bakıda "Nurlan" nəşriyyatı tərəfindən yenidən nəşr edilmişdir. Kitabı nəşrə hazırlayan və lüğətin müəllifi tarix elmləri namizədi Tahira Həsənzadə, redaktoru isə filologiya elmləri doktoru Möhsün Nağısoyludur. Tahira Həsənzadə kitaba "İlk addım və ən birinci vasita" adlı yığcam və çox məzmunlu ön söz də yazmışdır.

A.Lukyanovanın "Sabir yaradıcılığının əsası nöqtələri" əsərinin əvvəlində Ə.Rağibin rəyi, Əhməd Cövdətin isə

"Müqəddimədən əvvəl" adlı qeydləri verilmişdir. Həmin qeydlərində Ə.Cövdət A.Lukyanovanın təşəbbüsünü yüksək qiymatləndirməklə ədəbiyyatşunaslıq elminin qarşısında çox böyük vəzifələr durduğunu da göstərir. O, ədəbiyyatşunaslıqla məşğul olanların "şair və ədiblərimizi ətraflıca tədqiq və tənqid ilə məşğul olmadıqlarından" gileyənir və "ona görə möhtərəm müəllimə Lukyanovanın Sabir haqqında yazdığı bir kiçik risaləni gördükdə məsrur oldum" deyir.

Kitaba çox yiğcam və mükəmməl ön söz yazan Əhməd Cövdət A.Lukyanovanın tədqiqatçılıq zəhmətinə yüksək qiymət verərək yazar: "Kitabçanın məzmununa gəldikdə - tədqiq edilən və göstərilən şairin ilhamının "əsasi nöqtələri" ümumiyyətlə doğru seçilmiş və anladılmış, qüvvətli və əhəmiyyətli tərəfləri göz öünüə gətirilmişdir".⁶⁷

A.Lukyanova kitabına yazdığı müqəddimədə qarşısına qoymuş məqsədin çətinliyini etiraf edir və bu çətinliyi doğuran səbabları - M.Ə.Sabir haqqında heç bir əsərin olmadığını, Sabirin tam və ətraflı tərcüməyi-halının yoxluğunu, ədibin ömür yolunu daha dolğun əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli ola biləcək müasirlərinin xatirələrinin, məktublarının toplanmasını sadalamaqla, əgər bu göstərilənlərin yerinə yetirilməsi gerçəkləşərsə, "Sabirin hayatı və yaradıcılığı" ni göstərən bir əsər yazacağını da qeyd edir.

Doğrudur ki, A.Lukyanovanın məlum kitabına qədər M.Ə.Sabir haqqında geniş elmi-tədqiqat əsəri yazılmamışdı, lakin A.Səhhət tərəfindən M.Ə.Sabirin tərcüməyi-halının yazılılığı artıq məlumdur və bir daha təkrarlayırıq ki, həmin tərcüməyi-hal 1912-ci ildə A.Səhhət və müəllim Mahmud bəy Mahmudbəyovun səyi ilə 1912-ci ildə çap olunmuş "Hophopnamə" kitabının 4-12-ci səhifələrində çıxmışdır. Bu günə qədər M.Ə.Sabirin tərcüməyi-halını yazan əksər tədqiqatçılar çox cüzi dəyişikliklərlə A.Səhhətin yazdığı faktları təkrarlamışdır.

67. A.Lukyanova. Sabir yaradıcılığının əsasi nöqtələri. Bakı, "Nurlan", 2002, sah.6

A.Lukyanova kitabında Sabir yaradıcılığının mövzu dairəsini müəyyənləşdirməyə çalışır və doğru olaraq belə qənaətləni ki, "Onun (M.Ə.Sabirin - E.E.) həcvləri ittifaqən düşüb, olan bir hadisə təsirilə yazılmamış, xayır! Onun əsərləri uzun bir müddətdən bəri türk cəmiyyətinin arasında davam edib, Turan təsiratı ilə yazılmışdır".⁶⁸ O, "Hophopnamə"ni diqqətlə araşdırıb belə bir elmi nəticəyə gəlirdi ki, M.Ə.Sabir "bizə büsbütün təzə dünya və təzə həyat göstərdi".

A.Lukyanova Sabirin satiralarının əsas nöqtələri kimi mülkədar kəndlə münasibətlərini, fanatizmi, tərbiya məsələlərini, qadın azadlığı və qadınların maariflənməsinin vacibliyini, uşaq tərbiyəsini, xalqlar dostluğunu göstərir. O, fikirlərini təsdiqləmək üçün Sabir satiralarından sitatlar verir, təhlillər aparır. A.Lukyanova doğru olaraq "Sabir bir mühüm məsələni daha ortaya atdı, qadın maarifinin zəruri olmasına göstərdi" söyləyərək, bu məsələnin üzərində daha çox dayanır, daha geniş və əhatəli şərh verir. Məlumdur ki, Azərbaycanda ilk qız gimnaziyaları 1874-cü ildə Bakıda açılıb, 1911-1917-ci illərdə Bakıda üç xüsusi qız gimnaziyası vardı. Burada dərslər rus dilində aparılır, ilahiyyat, rus dili, riyaziyyat, tarix, coğrafiya, təbiətşünaslıq, fizika, kosmoqrafiya, gigiyena, latin, fransız, alman dilləri, əl işi, rəsm, hüsnxət, habelə yerli uşaqlar üçün Azərbaycan dili təlim edilirdi. Qız məktəbi isə Azərbaycanda 1901-ci ildə Bakıda açılmışdır. Bu sahədə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mühüm xidmətləri olmuşdur. Rusiyada qız məktəblərinin təsisisi 1764-cü ildə Peterburqda gerçekleşmişdi. Azərbaycanda maarifpərvər insanlar, millətin gələcəyini düşünən vətəndaş ziyanlılar, eləcə də M.Ə.Sabir gözəl bilirdilər ki, hər bir millətin tərəqqisində hər bir millətin qadınının maariflənməsi olduqca önemlidir. A.Lukyanova M.Ə.Sabirin misralarını nümunə gətirir:

Olmaز isə elmi bir ananın,
Övlada çatar həman cəhalət.
Nə əql olur onda, nə fərasət,

Bitərbiyəliklə tifli-məsum,
Axırda olur səfilü-məşum...

A.Lukyanova ilkin mənbə kimi M.Ə.Sabirin 1922-ci ildə Bakıda nəşr olunan "Hophopnamə" kitabına istinad edir və bir dəfə də olsun Sabir haqqında ilk elmi məqalə yazan, şairin ilk dəfə tərcümeyi-halını təqdim edən A.Səhhəti xatırlamır. Halbuki, A.Lukyanovanın "göz yaşları içərisində gülüş" kimi dəyərləndirdiyi Sabir satiraları haqqında bu fikri ilk dəfə məhz A.Səhhət söyləmişdir. A.Lukyanova yazır: "O, /M.Ə.Sabir – E.E./ ictimai həyatda bir nöqsan gördüyü zaman ruhən ağır təsirata qapılıyor, təhəmmülsüz cəfalar çəkiyor və özünün şeirlərində, həcvlərində o nöqsanlıara gülüyordu; fəqat bu gülgülərdə hər zaman yaşlar siliniyordu".⁶⁹

M.Ə.Sabirin satiralarında "qəm yemə", "səbr eylə", "xab et", "lay lay", "yat, kişi", "baş qoy yastiğə, millət", "ey xəstə, ayılma, etmə idrak", "oyanma, yat, a millət, dinmə, dinmə, durma, tərpənmə" kimi tez-tez təkrar olunan əmr informasiyalı ifadələrlə qarşılaşıraq. Sabirin üslubunda "yat!" əmrinin "oyan!" harayı kimi dərk olunmalı olduğunu anlamaq o qədər dəçətin deyildi. Onun şeirlərində yaradana, müxtəlif təbəqədən olan insanlara – intelligentə, məşədiyə, ac toyuğa, barışnaya... xitab geniş yer tutur. Ən adı mətləbi vilayat, cəmiyyət, bəşər və dünya miqyasında fəlsəfi və inqilabi həqiqatlər səviyyəsində ümumiləşdirən M.Ə.Sabir dərk olunmayanda, haqq səsi eşidilməyəndə acı-acı gülür, gülə-gülə göz yaşlarını axıdındı.

A.Səhhət M.Ə.Sabirə həsr etdiyi üç şeirin hər birində müxtəlif formalarda onu ağlar-güləyən şair adlandırır: "Ağladıb, güdü-rürdün insanı" ("Sabir, ey şairi-dühabərvər" misrası ilə başlayan şeirindən), "Gülməyəndə qanlı-qanlı giryələr", "Bir acı gülmək olub ondan əyan" ("Sabir" adlı şeirindən), "Ağladın millət üçün illərlə, Açı gülməklə, dadlı dillərlə" ("Sabir" adlı

69. A.Lukyanova. Sabir yaradıcılığının əsas nöqtələri. Bakı, "Nurlan", 2002, sah.9

şeirindən⁷⁰).

İlk iki şeir "Məlumat" qəzetində /19 iyul 1911, №16; 21 iyul 1911, №18/, üçüncü şeir isə "Məktəb" jurnalında /1913, №11/ dərc olunmuşdur.

A.Səhhət "Sabir" məqaləsində şairin sənətkarlığından bahs edərkən yazırıdı: "Heç şübhə yoxdur ki, Sabir əfəndi bizləri anı vahiddəhəm ağladıb, həm güldürən bir şairi-kinayə-afərindir". Göründüyü kimi, məhz A.Səhhət ilk dəfə olaraq M.Ə.Sabir yaradıcılığının çox mühüm bir məziyyətini, sənətkarlı keyfiyyətini düzgün müşahidə edə bilmış, Sabirşünaslıq üçün örnek yaratmışdır. Bu məsələ ilə bağlı öz münasibətini bildirən bir çox tədqiqatçı, xüsusən professor Abbas Zamanov "Şəbir gülür" monoqrafiyasında xüsusi olaraq vurğulayır ki, böyük şair çoxlu sayda işlətdiyi gizli imzalar içərisində "Ağla güləyən" ifadəsindən də istifadə etmişdir ki, bu da onun yaradıcılığının bir çox məqamını dərk etmək üçün əhəmiyyətlidir, bu təxəllüs onun satirasının ruhunu ifadə edir: "Sabir gülə-gülə ağlayır, ağlaya-ağlaya gülür. Onun qəhqəhələrindən göz yaşları və fəryad, göz yaşlarından acı qəhqəhə doğur".⁷² Sabirin göz yaşları şəxsi acizlikdən, carəsizlikdən yox, millətinin dözlülmə həyat tərzindən irəli gəlir.

- Görmə! – Baş üstə, yumaram gözlərim.
 - Dinmə! – Mütiəm, kəsərəm sözlərim.
 - Bir söz eşitmə! – Qulağım bağlaram.
 - Gülmə! – Pakey, şamü-səhər ağlaram.
 - Qanma! – Bacarmaram! Məni məzur tut,
 Böyləcə təklifi-məhali unut!
 Qabili-imkanmı olur qanmamaq?
 Məcməri-nar içrə olub yanmamaq?
 Eylə xəmuş atəşi-suzanımı,

70. Bax: Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider Nəşriyyat", 2005, səh.53

71. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider Nəşriyyat", 2005, səh.246.

72. Abbas Zamanov. Sabir gülür. Bakı, "Gənclik", 1981, səh.19

Qıl məni asudə, həm öz canını!

Anlaməq dərdi! Bu, təkcə Sabiri yox, bütün dövrlərdə qəlbini xalqla döyünen, ona bağlı olan soydaşlarımızın dərdi idi. Başəriyyətin dərdini çəkən mütəfəkkirlər üçün ayrılıqda götürülmüş hər bir insanın qayğısı dərddir. Dünyanı dərk edən, anlaşıqca müdrikləşən və daha çox qəm yükü çəkən dahi Füzuli bir şeirində özünü başəriyyətin "qəm xəzinədarı" hesab edir və zəmanət verirdi ki, "qanda bir qəm itsə, məndən istəsinlər, mən zəmin". "Mənim tək heç kəs razü-pərişan olmasın, ya Rabb" deyə fəryad edən Füzuli xoşbəxt görmək istədiyi "xəlqi-cahan" a xitab edirdi:

Pərişanlıqdan, ey xəlqi-cahan, siz cəm edin xatir

Ki, mən cəm eylədim hər qanda vardır bir pərişanlıq.

"Hər qanda vardır bir pərişanlıq" deyə onu özününkü bilən Homer, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Şekspir, Hüqo, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir ... ona görə bir millətə, bir dövlətə yox, başəriyyətə məxsusdurlar. Məhz bu mənada M.Hadi idraklıların, ziyalıların vətən, millət qarşısında məsul olduqlarını xüsusi olaraq vurğulayıb və bir təsdisində yazırıdı:

Nur saçmaq, yollar açmaq arifə bir qayədir,

Arif işdə bir pədərdir, qövm üzrə sayədir.

İdrakdır müsibətə miyan, əvət, əvət,

İdraksızların ola bilməz müsibəti;

İdrakinin məratibinə bağlıdır fəqət

Hər bir kəsin tutulduğu ənduhü möhnəti.

-deyən Sabir idraklıların - vətənin, millətin qayğıları ilə yaşayıb ömrünü şam kimi bu müqəddəs varlıqlar yolunda əridənlərin hansı əzablara qatlaşdığını gözəl bilirdi. Hacı İbrahim Qasımov, "Ə.Sabirin vəfatının iki illiyi" xatırəsində bu münasibətlə yazırıdı:

"Vəfatından neçə gün qabaq müalicə üçün Bakıya gəldiyi zaman əyalətinə getmişdim. O gülən üzündə bir məhzuniyyət, o xəndan çöhrəsində bir pərişanlıq, yas və ələm görünür, bədənində ətdən belə bir nişana qalmamışdı.

- Necəsiniz, əfəndim? - deyə mərhuma xitab etdim.

Mənim bu sualıma dodaqaltı bir xəndə ilə cavab verib, son həzin-həzin gözlərindən yaş gəldi. Müqtədir bir rəssam idi ki, müsəlmanlara ibrət olməq üçün şairimizin o anda rəsmi alaydı.

- Əlhəmdülillah, yaxşıyam, bədənimin əti getmiş isə də, nə hum və sümüklərimlə buraya gəlib çıxmışam.

- Məhzun olmayıñız, əfəndim, inşallah, səhhət taparsınız.

- Ölməyimə gülürəm. Çünkü artıq bu dünyanın biməcəfasından xilas oluram. Artıq ruhani bir əzabdan qurtarılar Zatən məni bu günə də salan həmin ruhani əzabdır. Mən bədənimin əriməsinə, nə də ürəyimin şisməsinə acımırıam. Lakin nigaranlığımı acıyıram. Millətdən nigaran gedirəm".

Həyatının son anlarında belə, Sabir öz şəxsi həyatında bir dəfə belə olsun gileylənməmiş, vətən, millət dərəcəkmişdi. Hacı İbrahim Qasımov ona "Sizin, şübhəsiz, müdafi vəziyyətiniz ağırdır. Əgər icazə versəydiniz, nəşr etməkdə olduğum "Məlumat" qəzetində sizin nəfinizə bir ianə siyahı açardım "təklifinə qətiyyətlə "yox" demiş, "Hacı! Siyahı əfən mağa qətiyyən müsaidə etmərəm. Onsuz da ən son günlərin keçirirəm. Yalnız qəzətdə yazarsan: Sabir deyirdi ki, mən vücdumda olan ətimi xalqımın yolunda çürütdüm. Əgər ömür vətənətsəydi, sümüklərimi də xalqımın yolunda qoyardım. Fəqat, nə çarə, ölüm aman verməyir" söyləməklə, bir daha bütün həyat boyına hansı amalla yaşadığını bəyan etmişdir.

Sabir üçün həyatın dərkini idraklıların fəaliyyət stimuludur. Millətin idrakının məxsusluğu, həyatının dözümsüzlüyü şəhər üçün sonsuz məlamət, kədər bəxş edir:

Dərdim oldur ki, mənə arız olan dərdlərin,
Etməyir bir gecə-gündüzdə biri məndə səbat;
Mənə ol mərtəbədə dərd hücum eylər ki,
Bir dəqiqə belə qalmaz biri sabit, heyhat!...

"Qəm karvanının qafiləsaları" olan Füzuli dərdi anlamazlar dan - nadanlılardan, cahillərdən, dünyaya, həyata şəxsi mənafəti baxımından dəyər verənlərdən acı-acı şikayətlənir, hətta qəbir evində belə belələrinə ibrət ola bilmək üçün vəsiyyət edirdi:

Ucaldın qəbrim, ey bidərdlər, səngi-məlamətdən
Ki, məlum ola dərd əhlinə qəlbim ol əmanətdən.

N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, M.Hadi, H.Cavid,
A.Səhhət - Sabirdən əvvəlkilər də, sonrakılar da, müasirləri
də bu ağır yükün şərəfli daşıyıcıları olmuş, millətin düşdürüyü
vəziyyəti dərk edərək onun yolunda çarşışmağı özlərinə borc
bilmışlər. Bu yolda yorulanlar, tükənənlər də az olmamışdı.

Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!

Söz qanmıyana zor ilə qandırmaq olurmu?!

-deyə qəzəblə sorğu edən Sabir yenə də, yenə də, bir daha
anlatmağa, dərk etdirməyə səy edirdi.

Sabir ırsinin layiqli davamçılarından olan, yeni mərhələdə
yenidə ideya qaynağı kimi tanınan Bəxtiyar Vahabzadə ustadının
fikrina rəğmən acı-acı bildirirdi ki, "Bir gecə yatmadım köhnə
dərdlə mən". Sabir poeziyasındaki milli siqlətin, bəşəri ideya-
nın vurğunu olan Rəsul Rza məlum rejimin çərçivələrini dağıt-
maqla, haqq sözünü söyləməkdə acizliyini dərk edəndə Sabirə,
"Hophopnamə"yə sığınmış, böyük şairlə dərdləşməli olmuş-
du. Sərr deyil ki, Rəsul Rzanın novator, orijinal bədii yaradıcı-
lığı həm daxili, həm zahiri, həm məzmunu, həm forması, həm
qafiyəlisi, həm qafiyəsizi, sərbəst ilə bərabər, Azərbaycanın
zəngin xalq şeiri, klassik poeziyasının gözəl ənənələrinin dava-
mına və inkişafıdır. Rəsul Rzanın öz səmimi etirazları bu məsələni
daha köklü şəkildə qavramağa kömək edir: "Sabiri çox sevirəm.
Bəlkə də, "sevirəm" sözü hər dəfə bu əziz adı çəkdiyim zaman
duyduğum həyəcanı ifadə edə bilmir. Sabir bütün ömrüm boyu
mənim müəllimim və dostum olmuşdur. Bu ad qəlbimdə xal-
qım üçün bir iftixar hissi oyadır. Onun şeirlərində elə cəsarət, elə
mətanət, elə kədər, elə ağrı, elə təsir gücü var ki, bəzən heyrət
edirsən, belə şair ucqar bir şəhərdə, böyük bir ailə qayğısı al-
tında, gecə-gündüz işləməyə, sabun bişirməyə məcbur olmuş,
dərs deməklə məşğul olmuş, bir parça çörək qazanmaq üçün
çarşışmış bir adam, yalnız əsarətdə inləyən xalqının tarixi tale-
yini dahiyanə surətdə anlamaq deyil, eyni zamanda Yaxın Şərqi
ölkələrində, İranda, Türkiyədə yaşayan milyonlarla insanların

arzu və əməllərini necə gözəl anlamışdır. Onun Azərbaycan qadınının taleyi haqqındaki şeirləri - "Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!", yaxud "Ey ehtişamü-milləti talan olan cocuq" şeirləri necə sarsıcı bir qəlb ağrısı ilə yazılmışdır! Sabir mənə doğma torpağımın canlı bir parçası kimi əzizdir. Sabir mənə çar mütləqiyətinin /oxu: həm də sovet imperiyası rejiminin - E.E/ zülm və istibdadı dövründə xalqının qazəb və məhəbbatla səslənən çağırışı kimi əzizdir".⁷³

Rəsul Rzanın öz bədii yaradıcılığını Sabir sənəti ilə müqayisə etməsi bir qədər təəccüblü görünən də, əslində onlar bir-birinə son dərəcə doğmadır. Rəsul Rzanın əsərlərində rast gəldiyimiz bütün ciddi, ifşaçı, sərt boyalı və rənglərin, bəzən açıq, bəzən rejimə müqabil üstüörtülü ifadələrin hamısı böyük sələfi Sabir yaradıcılığından mayalanmışdır. Cəmiyyətin sosial-mənəvi təbəddülatı yüksəlişi ilə bağlı bütün keyfiyyət dəyişikliklərinin Sabirin qələmində öz ifadəsini tapdıqındandır ki, xələfləri, xüsusən, Rəsul Rza ondan bir ədəbi məktəb, tükənməz xəzinə kimi yararlanır.

Nadan, cahil ömür sürməkdənə, ölümü üstün tutan Sabir hətta "qəflətlə dəxi ardır ölmək" qənaətinə gəlirdi:

Qafıl yaşamaqdansa gözəl kardır ölmək,
Hərçənd ki, qəflətlə dəxi ardır ölmək;
Zənciri-cəhalətdə bu alçaq yaçayışdan,
Cahil, sənə dar üzrə səzavardır ölmək.

Bəzən sadə, anlaşıqlı, bəzən sakit, təmkinli, bəzən də qazəbli çılgın bir tərzdə xalqa xitab edən, onu ayılmağa, hərəkətlə səsləyən Sabir bütün məqamlarda eyni bir məqsəd, amal uğrunda yorulmadan mübarizə aparırdı. Sağdan, soldan öndən, arxadan atılan daşlar əsla şairi qorxutmur, "səng şikəst eylədi balü pərim" fəryadiyla yenə də "Söyləmirəm: anlamaram bir daha..." deyirdi.

XX əsrin əvvəllərində, mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə yaşayan, fəaliyyət göstərən Mirzə Cəlil, Ə.Haqverdiyev, Ə.Ağaoğlu,

73. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə, V. Cild, Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2005, sah. 24-25

H.Cavid, M.Hadi ... öz əsərlərində məhz o məsələləri həll etməyə çalışırlar ki, vətənin, millətin gələcəyi ilə bağlı taleyüklü məsələlər idi. Həyatı tədqiq və təshih üsulunun mexanizminə görə tənqid realistlər - mollanəsrəddinçilər müasirlərindən fərqlənsələr də, son məqsəd, amal eyni idi. Təəccübülu deyil ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalı özünəməxsus bir üslubda anlamaq, dərk etmək məsuliyyətini, vəzifəsini belə ifadə edirdi: "Ax, Molla Nəsrəddin, lal ol, çox işlərə əl aparma! Çox sırları açma, pardələri qovzama, çox çirkələri qurtdalama ki, üfunəti dünya və aləmə yayılsın!"⁷⁴

M.Ə.Sabirn ədəbi-bədii yaradıcılığı təsdiq edir ki, o, insani, bütövlükdə bəşəriyyəti və dünyani narahat edən elə bir problem yoxdur ki, ona toxunmasın, bu və ya digər formada həmin məsələdən bəhs etməsin. Müstəmləkəçilik siyasetini və beynəlxalq imperializmin ifşasından tutmuş uşaq tərbiyəsinə qədər bütün dünyəvi, həyati məsələlər onu narahat etmiş, düşündürmüştür. Məhz buna görədir ki, həm sağlığında, həm də bu gün şairin əsərləri bütün dünyada ehtiramla qarşılanır, öyrənilir, tədqiq olunur: " Sabir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çox böyük xidmətləri olan, şeirimizdə tamam yeni bir dövr açan, milyonların qəlbini oxşayan və fəth edən əsl xalq şairidir... Sabir şeiri həmişə, hər yerdə zehni açıq, tərəqqipərvər adamların azadlıq və sənət uğrunda mübarizə yoluna sönməz bir mayak kimi nur saçır".⁷⁵

M.Ə.Sabir milli poeziyada böyük və mürəkkəb bir yaradıcılıq yolu - axtarışlar və kəşflərlə dolu bir yol keçmişdir. Yenilik, axtarış ruhu, milli poeziyanın bədii ifadə vasitələrini təzələndirmək, poeziyanın forma və üslubunda yeni imkanlar axtarış tapmaq və üzə çıxarmaq şairin yaradıcılığının başlıca istiqamətini təşkil etmiş və bu cəhətinə görə onun poeziyasının tədqiqi ədəbi tənqid üçün həmişə aktual olmuşdur. M.Ə.Sabir ırsinin tədqiqi ilə məşğul olan əksər tənqidçilər bu

74. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1907, № 19

75. Mir Cəlal. Firudin Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1982, səh.145

fikirdə yekdildirlər ki, M.Ə.Sabir poeziyada üslub, forma, poeziya, klassik ənənədən istifadə məsələlərinə ciddi münasibət bəsləyən şair olmuşdur. Təqnid şairin yaradıcılığına xas olan bu cəhəti həmişə görmüş, bəzən yanlışlığa yol versə də, bu və ya digər dərəcədə qiymətləndirmişdir.

M.Ə.Sabirin ədəbi fəaliyyətinin əsas mərhələlərindən biri ümumi rəyə görə, 1906-1911-ci illərdən ibarətdir ki, bunun da "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri ilə bağlılığı danılmazdır. Məhz bu dövrdə yaranan M.Ə.Sabir poeziyasının təqnid, ədəbi-estetik fikirdə doğurduğu maraq və mübahisələr, həqiqətən, qeyri-adi dərəcədə vüsətli olmuşdur. M.Ə.Sabirin "Molla Nəsrəddin" də "nərilti və gurultu ilə dalbadal yazdığını" /C.Məmmədquluzadə/ şeirləri ədəbi hadisəyə çevrildi, ədəbi mühitə bir canlılıq, təravət bəxş etdi; publisistika, nəşr, poeziya üçün enerji mənbəyinə, yaradıcılıq nüvəsinə çevrildi. Belə bir sənətkar ədəbi ictimaiyyət, ədəbi təqnid üçün öyrənilməmiş, kəşf edilməmiş bir sənət dünyası idi ki, bu yeni dünya bu gündə sonadək aşkarlanmamışdır. M.Ə.Sabir ırsinin yorulmaş tədqiqatçısı, uzun illər boyu "Hophopnamə"nin tərtibçisi olmuş professor Məmməd Məmmədov Sabırşunaslığın keçdiyi zəngin yoldan, onun nailiyyətlərindən danışarkən çox haqlı olaraq yازındı ki, "...deyilənlərdən belə nəticə çıxarılmamasın ki, guya şairin həyat və yaradıcılıq yolu incəliklərinə qədər öyrənilmiş, Sabir yaradıcılığında tədqiq edilməli bir məsələ, bir problem qalmamışdır. Əksinə, Sabirin həyat yoluna və zəngin ədəbi ırsına dərindən nüfuz etdikcə, şairin yaradıcılığı ətrafında tədqiqat və axtarışlar genişləndikcə, öyrənilməmiş problemlər daha bəriz, daha qabarlıq şəkildə nəzərə çarpır".⁷⁶

M.Ə.Sabir ədəbi-bədii yaradıcılığına professional elmi münnasibətin ilk mərhələsi: 1920-1960-ci illər. M.Ə.Sabir Azərbaycan ədəbiyyatının nadir simalarından biri olmaqla, həm də inqilabi satirik poeziyanın bilavasitə yaradıcısıdır. Ədəbiyyat tariximizdə bu istiqamətdə müəyyən üslub və ya

76. Məmməd Məmmədov. Sabir. Mübahisələr, həqiqətlər. Bakı, "Yazıcı", 1990, səh.4-5

adəbi istiqamət onun adı ilə bağlıdır. Yeni mündəricəli inqilabi-satirik poeziyanın bu və ya digər nəzəri problemlərinin həllində M.Ə.Sabir yaradıcılığı adəbi təqnid üçün kifayət qədər material verir.

Xalqın milli-ictimai şüurunu oyatmaq məsələsi bütün dövrlərdə yaradıcı insanların ən ümdə vəzifəsi olduğundan XX əsrдə də bu, aktual olaraq qalmışdır. Dövrün torpağı, millətə bağlı qələm sahibləri öz üzərlərinə düşən tarixi missiyani ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün bütün maneələri, sədləri cəsarətlə dəf etmiş, "zülm və sitəmə, hər qism ədalətsizliyə", "şüur yoxsulluğu"na qarşı vuruşmuşlar. Bu sənətkarların hər biri eyni məqsəd uğrunda fərqli şəkildə, özünəməxsus üslubda çarşılaşmış, ona çox və ya az miqdarda nail olmuşlar. Odur ki, biz ədəbiyyatşunas Yaşar Qarayevin bu fikri ilə həmşərikik ki, "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük simaları coxdur. Sabir bu böyüklər arasında fərqlənən görkəmli sənətkardır. Şəirdən, sənətdən umduğu niyyətlərinin ciddiliyi, bədii düşüncənin vüsət və dərinliyi, məhz satirada ifadə olunan ictimai amal və vicdanın, ümumbəşəri və fərdi əxlaqın ülviliyi, büləurluğu ilə Sabir bütövlükdə bizim milli poeziyanın simvolu olan sənətkardır".⁷⁷

Bu bir həqiqətdir ki, M.Ə.Sabir bütün yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının ən qabaqcıl və zəngin ənənələrinə bağlıdır. Onun poeziyasında həm xalq poetik təfəkkürünə, həm də milli klassik şeirə xas olan yüksək keyfiyyətlər birləşmişdir. Bunu biz şairin poetik forma, vəzn – ritm, janr və obrazlar sistemi etibarilə rəngarəng olan şeirlərində asanlıqla görə bilərik. O, Nizamidən Füzuliya, Vəqifdən Seyid Əzimədək bütün şeir ustalarımızın fəlsəfi, aşiqanə, satirik üslubunu, dastan, qoşma və bayatılarımızın mənə gözəlliyyini, səmimiyyətini qoruyub saxlamış, inkişaf etdirmiş, sələflərindən ehtiramla qəbul etdiyi adəbi ənənəni xələflərinə ləyaqətlə çatdırmışdır. Ədəbiyyatşunaslıqda yekdil rəy belədir ki, ənənə nə qədər gözəl, qiymətli, zəngin olsa da, yaradıcı xayala, orijinal sənətkar qələminin vüsətinə,

77. Q.Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, "Elm", 1980, səh.214.

ilham qanadlarının işığına mane olmamalıdır. Əksinə, ən yaxşı, nəcib ənənə sənətkarı irəliyə, yeniliyə, kaşfə çağırır. Zaman isə həmişə sənətkardan xalqın əsrlərdən bəri yaranmış davamlı ənənələrinə yeni bir əlavə etməyi, onu zənginləşdirməyi tələb edir. M.Ə.Sabir satiralarının ideya-məzmun və bədii formə cəhətdən, sənətkarlıq baxımından hazırlanmasında XIX əsr Azərbaycan maarifçi-realist şeirinin də müəyyən rolü vardır. Bu mənada A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, B.Şakir, M.B.Nadim kimi şairlərin ədəbi irsi əhəmiyyətlidir. Realist satirik şeiriñin ilk nümunələrini yaradan Q.Zakir, B.Şakir, M.B.Nadim, M.Ə.Sabirin ədəbi sələfləridir. Tamamilə doğrudur ki, "XIX əsr də yazış-yaradan satirik şairlərimizin hamısı mövhumat və fanatizmə, dini təriqətlərə, şəriət məhkəmələrinin iş üsullanna, mürtəce və dini "adətlərə" qarşı mübarizədə dövrün qabaqlı, gözüuaçış ziyahları kimi, zəhmətkeş xalqın mənafeyini müdafiə edən humanist sənətkarlar kimi çıxış edirdilər".⁷⁸ Qanunauyğun haldır ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olan satiranın ideya-bədii mənbələri və tarixi kökləri məhz milli folklorla, klassik poeziyaya bağlıdır. Ədəbi yaradıcılığın müayyan tarixi mənbələrində özünü biruzə verən satirik üslub XIX əsr də tamamilə fərqli bir biçimdə təzahür edir. Öncə daha çox məişət zəminində düşünən satirik poeziya sonrakı mərhələdə vətənin, millətin tarixi taleyi ilə bağlı məsələlərə üstünlük verdi ki, bu da sosial sıfariş kimi dərk olunmalıdır. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.B.Nadim və B.Şakirin satirik yönündən təqdim etdikləri mövzular XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ictimai kəsər kəsb etdi, daha çox cəmiyyət həyatına nüfuz etməyə başladı. Əlbəttə, bu işdə M.F.Əxundovun xidmətləri xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Onun ədəbi-bədii yaradıcılığındaki gülüş, xüsusilə "Aldanmış kəvəkib" povestində və "Kəmalüddövlə məktubları"ndakı qarşılaştığımız sarkazm sonrakı mərhələdə C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, M.Ə.Möcüz, Ə.Qəmküsər və başqalarının yaradıcılı-

78. Kamran Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı, "Elm", 1975, sah.23

ğında özünü daha qabarıq, daha kəskin göstərdi. M.C.Cəfərov yazanda ki, "Mirzə Fətəli yaradıcılığı bizim ondan sonrakı realist ədəbiyyatının manifestidir".⁷⁹ – tamamilə haqlıdır. M.Ə.Sabirin sənət qüdrəti onda oldu ki, o, bu ənənəyə yenilik baxş etdi, bu münbit zəmin üzərində öz ədəbi yolunu, üslubunu müəyyənləşdirərək, nəticədə öz ədəbi məktəbini yaratmağa müvəffəq oldu. M.Ə.Sabir zamanının ictimai-siyasi və mədəni hayatının tələblərinə cavab verən əsərləri bir daha təsdiqlədi ki, o, nəinki dövrlə ayaqlaşa, hətta onu qabaqlamağa qadirdir. XX əsrin əvvəllərindən etibarən, yəni M.Ə.Sabir yaradıcılığının yeni mərhələsinin təzəcə təşəkkül taplığı dövrlərdə yazdığı şeirlərində də bədii novatorluq əsasən belə bir estetik prinsip və keyfiyyət ifadə edirdi. Eyni zamanda bu novatorluq şairin bundan əvvəlki şeirlərində, məsələn, 1890-1905-ci illərdə yazdığı əsərlərində gördüyüümüz novatorluq deyildi. Şair yeni əsərlərində əvvəlki yaradıcılığında müşahidə edilməyən mövzulara toxunur, həyat faktlarına fərdi, şəxsi baxışın dərinlaşması onun bu şeirlərinin təyinedici xüsusiyyətləri kimi meydana çıxır. Şairin qeyri-adi sənət əsərləri, özünəməxsus fərdi üslubu, yaradıcılığının orijinal ədəbi hadisə kimi qiymətləndirilməsi XX əsrin fərqli siyasi sistemində, yeni ideoloji baxış müstəvisində kəskin dəyişikliyə məruz qalmadı. Bədii fikrimizin inkişaf tarixinə baxş etdiyi sənət, oynadığı rol və verdiyi əlavə baxımdan Sabir elə bir qüdrətə malikdir ki, məlum ideologiyanın hakim olduğu dövrlərdə hamiya, hətta Mirzə Cəlilə də, "xırda burjua" deyənlər tapılıb, amma "xırda burjua" sözünü "Sabir" sözü ilə yanaşı işlətməyə hələ heç kəsin "cürəti" çatmayıb".⁸⁰ İctimai ədalət, xalqın azadlığı, milli müstəqillik yolunda mücahid olan Sabirə sovet ideologiyası heç bir yarıq yapışdırıa bilmədi, əksinə, bu böyük şairin sənətinə, yaradıcılıq qüdrətinə heyranlığını, ondakı azadlıq təşnəsinin qarşısızlaşınmaz olduğunu etiraf etməli oldu.

79. M.Cəfərov. M.F.Axundovun ədəbi-tənqidи görüşləri. Bakı, 1950, səh.127

80. Q.Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, "Elm", 1980, səh.238.

XX əsrin ilk onillikləri Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında çox zəngin, həm də ən ziddiyyətli bir dövrüdür. Bu dövr sinfi mübarizənin kəskinləşməsi, milli azadlıq hərəkatının yeni mərhələyə qədəm qoyması, Şərqdə ilk demokratik respublikanın qurulması ilə səciyyələnir. Azərbaycanda çarızmin müstəmləkə əsarətinə qarşı başlanan inqilabi mübarizə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulması xalqın mədəni həyatında yeni səhifələr açdı, ədəbiyyatın, incəsənatın inkişafına təkan verdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, "yeni əsnin mürəkkəb tarixi şəraitini əks etdirən XX əsr ədəbiyyatı da öz mövzu və mündəricə zənginliyi, məsələlərin genişliyi və dərinliyi, ədəbi mübarizələrin kəskinliyi, ayrı-ayrı yaradıcılıq metodlarının yaranması və onların ayrılıqda öz ideya-bədii və estetik prinsipləri uğrunda apardıqları mübarizəsi baxımından yeni bir ədəbiyyat idi, milli ədəbiyyat tarixində yeni bir mərhələ idi".⁸¹

XX əsrin ilk onilliyində baş verən ictimai-siyasi hadisələr məzmunu etibarilə əsrin əvvəlində baş verən hadisələrdən fərqlənir. Bu da öz növbəsində yeni ictimai-siyasi zəminda yeni təfəkkür tərzinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Yeni tipli insanın /C.Məmmədquluzadədə Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmmədhəsən əmi, Kərbəlayi Məmmədəli, Baqqal Məşadi Rəhim, Xudayar bəy, Zeynəb, Kefli İsgəndər..., Ə.Haqverdiyevdə Məşədi Qulam, musiqinəvis Cibgirbəy Xərguşov, artist Suraxanski, Qudurğanov, Kərbəlayi Qulaməli, Qasim əmi, Mirzə Səfər, Şeyx Şəban..., M.Ə.Sabirdə rəncər, fəhlə, intelligent, bərişna, uçitel, vaiz, rövzəxan, şair, qəzetçi, bakılı, şirvanlılar.../ xarakterində əmələ galən dəyişiklikləri izah etmə prinsipindəbir təzəlik özünü göstərir. Bu yenilik hər şeydən önce özünü insana humanist mövqeyi ilə fərqlənir. Dövrün qabaqcıl sənətkarları, o cümlədən M.Ə.Sabir azad - ruhən, mənən, siyasi-hüquqi və iqtisadi asılılıqdan uzaq, sərbəst insanın uğrunda mübarizə aparırı. Q.A.Medinski haqlı olaraq, humanizmi sadəcə ol-

81. Kamal Talibzadə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, "Məarif", 1984, sah.123

raq insana münasibət yox, insan uğrunda mübarizə adlandırdı.⁸² Ədəbiyyatşünaslıq XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ümumbəşəri əhəmiyyətini bu ədəbiyyatın humanizmində, vətənpərvərliyində və xəlqiliyində görür və bu elmi qənaətində tamamilə haqlıdır. Özünəqədərki ədəbiyyatın qanunauyğun nəticəsi olan XX əsr Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının, klassik poeziyanın ən mütərəqqi ənənələrindən bəhrələnmiş, Şərq, Avropa ədəbiyyatının nailiyyətlərindən yaradıcılıqla yaralanmış, nəticədə yeni dövr və mərhələ təşkil edən, yeni ideya-estetik keyfiyyətlərlə zənginləşmiş bir ədəbiyyat səviyyəsinə yüksəlmışdı. Belə bir ədəbiyyatın təməl daşlarını qoyanlardan biri də M.Ə.Sabir idi ki, ədəbiyyatşünaslıq XX əsrin əvvəllərində onun ədəbi irsinə fəal tənqidçi münasibət göstərmişdir.

XX əsrin altmışinci illərindən etibarən ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın da əhatə dairəsi genişlənir. Önəmlidir ki, məhz bu dövrdən etibarən yeni ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid sahələri ilə məşğul olan ədəbiyyatşunas alımlar, tənqidçilər, estetika ilə məşğul olan yeni qüvvələr yetişir. Həkim ideologiyanın tələbinə uyğun fəaliyyət göstərən ədəbi tənqid öz işini ideoloji mübarizə zəminində qurur, "saxtakar, pozucu imperialist təbliğatını bacarıqla ifşa etmək" sahəsində ardıcıl iş aparırıdı. "Milyonlarla adamın şüuru və qəlbi uğrunda mübarizə" də ədəbiyyatşünaslığın da üzərinə mühüm vəzifələr düşdüyündən o bəzən ifrata varır, ədəbi əsərlərin dəyərləndirilməsində bilərəkdən və ya bilməyərəkdən birtərəfli mövqeyi ilə milli zəmindən uzaqlaşırıdı. Bu dövrdə ədəbi tənqid sənətkarlardan zamanın pafosunun, tendensiyasının, əsas və başlıca təmayüllərinin əks etdirilməsini tələb edirdi. Konkret olaraq "o, ədəbi prosesin proletar ədəbiyyatı məcrasında axınıni təmin etməyə borclu idi. Ona görə də ədəbi tənqid tam, bütöv, sistemli sosialist realizmi metodunu izləyib hazırlamalı, onun bütün tələb və prinsiplərini qorunmalı, geniş şərh etməli idi. Tənqid həmin metodun bütün komponentlərini marksist-

82. Гуманизм и современная литература, Москва, 1963, стр.334

leninçi estetika baxımından işləyib hazırlamalı idi".⁸³

Dövrün qabaqcıl ideyaları ilə silahlanan böyük bir tənqidçi ordusu yetişdi, eyni zamanda bir çox yazıçı da nəzəriyyə və tənqid məsələləri ilə də məşğul olurdu. Yeni yaranan əsərlərin ədəbi-tənqidçi ilə məşğul olan ədəbiyyatşünaslar çox vaxt vulqar sosiologizmə uyur, bədii əsərdə daha çox sosial-ictimai problemlərin həllini tələb edirdi. Hətta nə qədər qəribə də olsa, sənətin əzəli və əbədi mövzusu olan məhəbbətin ədəbiyyata gətirilməsini əsas nöqsan hesab edərək, onu bir nör yasaq elan edirdi. Ədəbi tənqid ədəbiyyatın əsas qanunlarından birini məhz adamların daha çox ictimai planda və onların fəaliyyətinin, səciyyəvi xüsusiyyətlərinin unudulmasında gördüyündən klassik ırsadə, müasir ədəbi prosesə də bu meyalla qiymət verildi. Doğrudur, XX əsrin sözügedən mərhələsində Azərbaycanda ədəbi-estetik fikir yeni mərhələyə yüksələ bilmış və tənqid əvvəlkindən fərqli keyfiyyətlərlə zənginlaşmışdı, ancaq Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin tədqiqatçısı olan akademik Kamal Talibzadənin qeyd etdiyi kimi, tənqid öz ümumi səviyyəsinə görə hələ bədii ədəbiyyatdan geridə qalır və çox vaxt yazıçılar həqiqi ədəbi tənqidin yoxluğundan şikayətlənirdilər. Tənqid sahəsində müntəzəm çalışan, tənqid özünə peşə edən və öz dövründə nüfuzlu tənqidçi kimi tanınan Firdun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn /Kazımoğlu/, Abdulla Sur, Hacı İbrahim Qasımov, Əkbər Əkbərov və ara-sıra bir neçə tənqidçi məqalə yazıb o qədər məşhur olmayanlardan başqa, bu müəlliflərin sayını artırmaq çətindir. Önəmli faktdır ki, C.Məmmədquluzada, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Sabir, A.Səhət, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, Ə.Qəmküsər, Y.V.Çəmənzəminli kimi yazıçılar ədəbi-bədii yaradıcılıqla yanaşı, ədəbi-tənqidçi məqalələr də yazılırlar. Bu zaman maarif və mətbual sahəsində çalışan Əli Fəhmi, M.S.Axundov, Hüseyn Minasazov, Fərhad Ağazadə, M.M.Axundov, Əli Səttar, Əbdürəhman Tofiq, Qafur Rəşad, Rəhim bəy Məlikov, Eynəli bəy Sultanov, Ömər Faiq, Cəfər Bünyadzadə, Xəlil İbrahimov və başqaları da

83. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif", 1988, sah.133

müəyyən mənada ədəbi tənqidlə məşğul olur, sənətin müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş məqalələr yazaraq qabaqcıl tənqidin inkişafına yardım edirdilər.

XX əsrдə yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan Azərbaycan ədəbiyyatı bu mərhələdə daha çox "öz siyasi kəskinliyi və tendensiyalılığı, ictimai münasibətləri daha geniş planda, daxili ziddiyətləri ilə qavraması, həyata daha çox yaxınlaşması, janr zənginliyi və bədii kamilliyi ilə yeni keyfiyyətlərə malik bir ədəbiyyat olduğunu sübut etməkdə idi".⁸⁴

M.Ə.Sabir ədəbi-bədii yaradıcılığına professional münasibətin yeni – monoqrafik tədqiqatlar dövrü: 1960-2000-ci illər. 1962-ci ildə Azərbaycan hökuməti M.Ə.Sabirin 100 il-lik ilə əlaqədar xüsusi qərar qəbul edir. Bu da öz növbəsində Sabırşunaslığın inkişafına təkan verdi: "Hophopnamə" təkmilləşdirilərək yenidən nəşr edildi, Sabir irsi ilə bağlı monografiyalar nəşr edildi, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edildi. 1962-ci ildə "Sabir" adlı tarixi-bioqrafik film də dahi şairin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmişdi. Rejissor Muxtar Dadaşov, ssenari müəllifi Əhmədağa Qurbanov, operator Əjdər İsmayılov, cizgi rəssamı Bəhmən Əliyev, səs operatoru Əziz Şeyxov. Film tamaşaçıları Əzim Əzimzadənin rəsmləri vasitəsilə keçmişə – şairin yaşayış-yaratdığı dövrlə qaytarır. Bunun davamı olaraq 1988-ci ildə "Ağlar-güləyən", 2002-ci ildə isə "Səbrli adamın fəryadı" filmləri meydana gəlir. Bu da Sabırşunaslığın yeni bir istiqamətdə – milli kino sənəti zəminində inkişafı deməkdir.

Önəmlidir ki, M.Ə.Sabir irsinin naşri, tədqiqi sahəsində həm sovetlər dönməmində, həm də müstəqillik əldə edildikdən sonra mühüm işlər görülmüşdür. Nəriman Nərimanov, Ruhulla Axundov və sonrakı illərdə dövlər rəsmiləri M.Ə.Sabirin təbliği, tədqiqi sahəsində ciddi addımlar atmış, qərarlar qəbul etmiş, "Hophopnamə"ni dönə-dönə nəşr etdirmişlər. Təsadüfi deyil ki, bütün uğurlu və kəsir cəhətləri ilə birgə Sabırşü-

84. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cilddə, II cild, Bakı, "Elm". 1960, səh. 441

naslıq məhz XX əsrin 20-30-cu illərində yarandı. M.Quliyev, M.K.Ələkbərli, Ə.Nazim və başqalarının şəxsində təşakkül tapan Sabırşünaslıq 40-50-ci illərdə yeni mərhələyə qədəm qoydu; Mir Cəlal Paşayev, Həbibulla Səmədzadə, Əziz Şərif, Mehdi Hüseyn, Məmməd Cəfər, Mikayıllı Rəfili Sabırşünaslığı yeni tədqiqat əsərləri ilə zənginləşdirilər. Altmışinci illərdən başlayaraq Sabırşünaslıq öz inkişafının intibah mərhələsinə qədəm qoyur. M.Ə.Sabirin ədəbi irsi müxtəlif yönümlərdən tədqiq olunur, dünya dillərinə tərcümə edilərək yayılır, sabırşünaslığın coğrafiyası genişlənir. Əgər M.İbrahimov, Mir Cəlal, M.Cəfər, Ə.Mirəhmədov, Ə.Ağayev, Y.Qarayev, M.Məmmədov M.Ə.Sabir ərsini filoloji istiqamətdə öyrənirdilərsə, Ə.Tağıyev, Ə.Seyidov, M.Ağamirov isə onun pedaqoji fəaliyyətini, pedaqoji görüşlərini, dünyagörüşünü tədqiqat obyekti nəçəvirdilər. Məhz bu mərhələdə Ə.Şərif, M.Quluzadə, Ə.Mirəhmədov, C.Xəndan, A.Zamanov, M.Məmmədov, Ə.Saləddin, Ə.Cəfər, T.Hacıyev, Ə.Yerevanlı, K.Mirbağırov, S.Hüseynov Sabirin folklorla, klassik ərlənə əlaqələrini, poetikasını, şeirlərinin vəznlərini, əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini tədqiqi etdilər.

Ötən əsrin altmışinci illərindən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.Ə.Sabirin yaradıcılığı əsasında geniş monoqrafik tədqiqatların aparılması ilə yanaşı, çoxsaylı namizədlik və doktorluq dissertasiyaları da meydana gəldi. Məmməd Məmmədovun "Sabir və Azərbaycan demokratik matbuati" /1969/ mövzusunda doktorluq, M.Hüseynovun /1973/ "M.Ə.Sabirin etik görüşləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyaları bu qəbildəndir. Ə.Əhmədovun "Sabirin poetikası", Ə.Saləddinin "Sabir və folklor", T.Hacıyevin "Sabir: qaynaqlar, sələflər", M.Məmmədovun "Sabir: mübahisələr, həqiqətlər" və başqa monoqrafiyalarda şairin hayatı, ədəbi şəxsiyyəti, yaradıcılığı müxtəlif yönümlərdən öyrənilir, daha təkmil şəkildə araşdırılırı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin dahi şairin anadan olmasının 150 illiyi ilə əlaqədar qəbul etdiyi sərəncam XXI əsrə Sabırşünaslığın inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu.

Dördüncü fəsil

"Hophopnamə"nin nəşri və naşirları

A.Şaiq 5 may 1912-ci il tarixində "Nicat" qəzetinin 18-ci sayında "Talibzadə Abdulla Şaiq" imzasıyla "Şairi-milli və möhtərəm Sabir əfəndi mərhumun yovmi-vəfatı münasibətilə" adlı məqalə ilə çıxış edərək acı təəssüf hissili bildirirdi ki, bütün dünyada millətinə başucalığı bəxş edən Sabirin vəfatından bir il keçir. Bu müddət ərzində biz Sabir üçün heç nə etmadik, nə heykalini qoyduq, nə əsərlərini çap etdik, nə də adına bir qiraətxana açdıq. A.Şaiq böyük qürur hissili bəyan edirdi ki, "Sabir əfəndi millətinə soltanlara müyəssər ola bilməyən girənbəha cəvahirat və məmlüvv xəzineyi-noyab /nadir xəzinə - E.E./buraxdı da getdi."

1912-ci ildə M.Ə.Sabirin ilk dəfə kitab şəklində çıxan əsərlərini A.Səhhət "Hophopnamə" adlandırmışdı. Yüz dörd səhifədən ibarət olan kitabın naşiri şairin həyat yoldaşı Büllurnisə xanım Tahirzadə, müqəddimənin müəllifi Abbas Səhhət idi. Kitabın işıq üzü görməsində Mahmudbəy Mahmudbəyovun xüsusi səyi olmuşdu. Üç min nüsxə tirajla buraxılan "Hophopnamə" böyük rəğbətlə qarşılandı, Rusyanın bir çox şəhərlərində, Orta Asiyaya, İrana, Türkiyəyə və bir çox ölkələrə yayıldı. Bundan həvəslənən tərtibçi və naşirlər onu yenidən nəşr etdirdilər.

1914-cü ildəki "Hophopnamə"nin naşiri və müqəddimənin müəllifi yenə də Büllurnisə xanım Tahirzadə və Abbas Səhhət idi. Növbəti nəşr əvvəlkindən fərqli olaraq həcmicə xeyli genişləndirilmiş 337 səhifəyə çatdırılmışdı. Bu dəfə oxucular daha bir yeniliklə qarşılaşmışdılar. Kitabda karikaturalar da yer almışdı. Rəssam Əzim Əzimzadənin çəkdiyi satirik rəsm əsərləri ilə birgə kitab 346 səhifə idi.

Sovet hakimiyyəti ilk gündən M.Ə.Sabirin "füqəra", "proletar" şairi kimi təqdim, təbliğ etməyə səy etdi. 1922-ci ildə

Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı "Hophopnamə"ni nəşri etdi. Kitaba müqəddimənin müəllifi Əli İsgəndər Cəfərzadə rəssamı isə yenə də Əzim Əzimzadə idi. Bu dəfə "Hophopnamə" xeyli təkmilləşmiş və dörd yüz yetmiş altı səhifəyə çatdırılmışdı. Əzim Əzimzadənin karikaturaları on iki səhifə təşkil edirdi.

"Hophopnamə"nin hər nəşri sözün həqiqi mənasında ədəbi hadisəyə çevrilir, dərhal xalq arasında yayılırdı. Bu mənada onun 1929-cu il /Əlabbas Müznibin müqəddiməsilə/, 1934-cü il/ Seyid Hüseynin redaktorluğu və müqəddiməsilə/, 1948-ci il/ Həbibulla Səmədzadənin tərtibatı ilə/, 1954-cü il/ Beydulla Musayevin redaktorluğu ilə/, 1960-cı il /İsmayıł Soltanın redaktorluğu ilə/, 1962-1965-ci illərdə üç cilddə və 1980-1992-ci illərdəki/ Məmməd Məmmədovun tərtibatı ilə Bakıda nəşrlərini xüsusiylə qeyd etmək lazımdır.

M.Ə.Sabirin əsərlərinin Azərbaycandan kənarda yayılması üç yolla həyata keçirilmişdir; birincisi "Molla Nəsrəddin" jurnalı vasitəsilə olmuşdur ki, bu, 1906-1911-ci illərdə jurnalın yayımlandığı bütün şəhərlərdə, ölkələrdə reallaşırıldı.

İkincisi, şairin əsərlərinin kitab şəklində oxuculara çatdırılması idi ki, bu da 1912-ci ildən "Hophopnamə"nin bu günümüzədək davam edən nəşrləridir. Üçüncüüsü, şairin əsərlərinin müxtəlif dillərə təcüməsi yolu ilə mümkün olmuşdur.

Məlum həqiqətdir ki, bədii tərcümə ədəbi əlaqələrin qurulması, inkişafı və zənginləşməsində mühüm rolu olan proseslərdən biridir və bu mənada M.Ə.Sabir irsi olduqca aktuallıq kəsb edir. Həqiqətən də, "ədəbiyyat qarşısında həmişə bir məsələ durur: – digər mədəni dəyərlərlə mübadilə etmək. Bu prosesdə birinci yeri bədii tərcümə tutur".⁸⁵

M.Ə.Sabir irsinin professional tərcümə tarixi 1936-ci ildən başlamış və ötən əsrin altmışinci illərindən isə geniş vüsət almışdır. "Hophopnamə"nin rus dilinə tərcümə olunması sabirşünaslıqda hadisəyə çevrildi. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də

85. Н.Мамедов. Пoэтический перевод в контексте русско-азербайджанских литературных связей. Баку, 2001, стр.20

rus dilinin nüfuz dairəsinin mövcud olduğu Avropa ölkələrində "Hophopnamə"nin yayılması Azərbaycan ədəbiyyatına, konkret olaraq M.Ə.Sabir ırsınə diqqəti daha da gücləndirmiş oldu.

Sabirşünashlıqdan məlumdur ki, M.Ə.Sabirin əsərlərinin tərcüməsi məsələsi həmişə çətin olmuşdur. Bu çətinlik onun yaradıcılığının dərin xəlqiliyi və milliliyi, zəngin məzmunu, bənzərsiz üslubu ilə bağlıdır. "Sabir formaca fəvqəladə fərdi şairdir və buna görə də çətin tərcümə olunur. Onun şeiri çox mürəkkəb qafiyəli olması, polifonikliyi ilə zəngindir, məcazlar, xüsusi ifadə vasitələri, sətiraltı mənalar bu şeirin sərvətləridir. Məsələn, tərifləyərək ifşa etmək, təsdiq etməklə inkar etmək Sabir istehzasının sevimli üsullarıdır. Şərti olaraq mənfi tipin rəziyyətinə gırən Sabir onun axıradək öz ifadələri ilə danışmasına nail olur".⁸⁶

Ötən əsrin 40-ci illərində S.Vurğun və A.A.Tadeyev ədəbi aləmdə "kəskin və olduqca döyüşkən satirik istedad" sahibi kimi tanınan şair Sergey Vasilyevə M.Ə.Sabir satiralarının rus dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmağa məsləhət bilirlər. 1969-cu ilin 5 dekabrında "Literaturnaya Rossiya" qazetindəki müsahibəsində Sergey Vasilyev bu çətin işə başlamazdan hənsi hazırlıq işlərinin gördüğünü belə şərh edirdi: "Lirika və satiranın qovuşması axtarışında olarkən, mən uzaq keçmişə yollardan - qüdrətli Vaqifi təkrarən diqqətlə oxudum, sonra gərkəmlı lirik Mikayıł Müşfiqi ətraflı öyrəndim. Cəfər Cabbarlı kəşf etdim, Səməd Vurğunu yaxşı, əsaslı başa düşdüm".

M.Ə.Sabirin yaradıcılığından iyirmi iki satira tərcümə edərək kitabça şəklində çap etdirdi və sözügedən tərcümə ədəbi ictimaiyyət və geniş oxucu kütləsi tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Böyük satirik şairin əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi sahəsində S.Vurğun, P.Pançenko, Ə.Şərif, Z.Bünyadov, Ş.Qurbanov, Ç.Hüseynov, G.Sultanovanın əvəzsiz xidmətləri vardır.

Gərkəmlı ədəbiyyatşunas Məmməd Arif Dadaşzadə "Bədii

86. "Правда" qəzeti, 2 dekabr, 1968-ci il. Sitat: "Azərbaycan" jurnalı, 1972, №7, səh. 199-207. Gültəkin Sultanova. Sabirdən yeni tərcümələr məqaləsindən götürülmüşdür.

tərcümə nədir?" sualına cavab verərkən, onu ən əvvəl bədii yaradıcılıq adlandıraraq, obrazlı təfakkürün məhsulu hesab edir. O yazar: "Deməli, tərcüməçi də bədii əsəri obrazlar vasitəsilə ifadə olunan ideya kimi verməlidir. Bədii tərcümənin çətinliyi də elə ondadır ki, tərcüməçi bir əsəri bir dildən o biri dilə çevirəndə onun məzmunu ilə formasını vəhdətdə verməli, obrazlı təfakkürünü yenidən canlandırmalı olur. Bu isə tərcüməcidən xüsusi bir bacarıq tələb edir".⁸⁷

M.Ə.Sabirin bir ədəbi şəxsiyyət kimi tanınmasında akademik M.C.Cəfərovun 1962-ci ildə şairin anadan olmasının yüz illiyi münasibatlı qələmə aldığı "Mirzə Ələkbər Sabir ocerki" xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Oçerk Azərbaycan, rus, fransız, ingilis, ərəb və fars dillərində çap edilmişdir.

1941-ci ildə Hilal Nasiri "Hophopnamə"ni 1914-cü il nəşrinə əsasında Təbrizdə nəşr etdirir. Əsər 1962-ci ildə Bakıda, 1980-ci ildə isə Təbrizdə ərəb əlifbası ilə nəşr olunur. Əsər 1950, 1954, 1962, 1969, 1983-cü illərdə P.Pançenkonun, V.S.Şefnerin tərcüməsində, Ə.Şərif, Ç.Hüseynov və başqa müəlliflərin redaktə, ön söz və şərhləri ilə Bakıda, Peterburqda, Moskvada nəşr edilib. "Hophopnamə" həmçinin A.Məcidoğlu tərəfindən Ankarada nəşr edilərək Türkiyə oxucularına çatdırılmışdır. Bu möhtəşəm kitab fars, tacik, erməni dillərinə də /Davilyan tərəfindən erməni dilinə çevrilib/ tərcümə edilmiş, 1977-ci ildə isə "Külliyyati-Hophopnamə" adı ilə ABŞ-da nəşr olunmuşdur.

M.Ə.Sabirin əsərlərinin orijinala uyğun nəşrində, "Hophopnamə"nin təkmilləşdirilməsində tərtibçilərinin böyük zəhməti olmuşdur. Bu sahədə də A.Səhhətin millətin qarışısındaki tarixi xidmətləri misilsizdir. Həbibulla Səmədzadə ilk dəfə "Hophopnamə"nin 1948-ci il nəşrində M.Ə.Sabirin on dörd məqaləsini, eləcə də şairin "üç yüz on doqquz idi bəd həzar" şeirini toplayıb nəşr etdirmişdir. Professor Məmməd Məmmədov isə bütün elmi fəaliyyətini demək olar ki, M.Ə.Sabirə həsr etmişdir. Ohəm tərtibçi, həm də tədqiqatçı kimi bu sahədə uğurlu fəaliyyət göstərmiş, dəfələrlə tərtib etdiyi

87. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 1967, səh. 351

"Hophopnamə" yə yazdığı mükəmməl müqəddimələrlə sabirşünaslığı zənginləşdirmişdir. Professor Məmməd Məmmədov həm də sabirşünaslığın aktual problemləri ilə ardıcıl məşğul olmuş, 1962-ci ildə "Şair-vətəndaş", 1967-ci ildə "İdeal qardaşlar", 1968-ci ildə "Sabir və məktəb", 1974-cü ildə "Sabir və mətbuat" monoqrafiyalarını yazaraq geniş elmi ictimaiyyətin, oxucu auditoriyasının rəğbətini qazanmışdır. "Hophopnamə" məhz onun tərtiblərində daha çox təkmilləşmiş, bir çox mübahisəli məqamlar dəqiqləşdirilmişdir.

Biz bu məqamda "Hophopnamə"də indiyədək təkrarlanan bir yanlışlığa aydınlıq gətirmək istəyirik: şairin məşhur "Viranə Şamaxıda mənə gənc tapılmaz, // Bir gənc bu viranədə birənc tapılmaz" beyti ilə başlayan qəzəli ilk dəfə "Hophopnamə"nin 1914-cü il nəşrinə daxil edilmişdir. Qəzəl sonrakı əksər nəşrlərə daxil edilmiş, lakin beytlerin birində gedən yanlışlıq təkrar olunmuşdur.

Tərsadə pəriruy gözəl çoxdu və lakin
Səntək gözəl, ey dilbəri-Gürgənc, tapılmaz.

-beytindəki "dilbəri-Gürgənc" izafəti anlaşılmazdır. Əslində "Gürgənc" sözü "Kərkənc" şəklində yazılmalıdır. Kərkənc təponimi Şamaxıda vaxtilə ermənilərin sığınacaq tapdıqları kəndlərdən birinin adı idi. Həmin kənd indi də var və Kərkənc adlanır. Beytin mənası da bu sözün ermənilər yaşayan Kərkənc olduğunu təsdiqləyir: xristianlarda pəri üzlü gözəl çox olsa da, sən tək gözəl, ey Kərkəncin can alanı, gözəl tapılmaz.

Beşinci fəsil

"Hophopnamə"də bədii-estetik ideal

Ədəbi-nəzəri fikrin tarixindən bəhs edən ədəbiyyatşunaslar belə bir fikirdə yekdildirlər ki, bədii yaradıcılığın təhlili, po-eziyanın və dramaturgiyanın mürakkəb xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilkin mərhələdə daha çox elə ədəbi prosesin öz daxilində, bədii məzmun strukturunda yaranmışdır. Bu proses bədii yaradıcılığın ayrı-ayrı dövr və mərhələlərində inkişaf etmiş, nəhayət də ədəbi-nəzəri fikir formalaslaşmışdır. Ədəbi-nəzəri fikrin ilk mərhələsində bədii yaradıcılıq haqqında meyda-na gələn fikir və mülahizələr həm bütün dünya filosoflarının elmi əsərlərində, həm də söz ustalarının bədii yaradıcılığında mövcud olmuş, lakin bu, ayrı-ayrı xalqların ədəbi həyatında fərqli zamanda və fərqli inkişaf tempində özünü bürüzə vermişdir. "Şair şahlar üçün yox, xalq üçün yazmalıdır" /Xətib Təbrizi/ estetikası ilə bədii yaradıcılığı dəyərləndərən Şərq mütəfəkkirləri daha çox ictimai məzmunlu, vətəndaş qayalı əsərləri qiymətləndirmişdir.

Məlum olduğu kimi, XX əsr Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm bir mərhələdir. İctimai-siyasi və tarixi hadisələrlə zəngin olan bu dövrdə 1905-1907-ci il burjua demokratik inqilabı, birinci dünya müharibəsi, 1917-ci il fevral burjua inqilabı, 1905 və 1918-ci illərdə erməni daşnakların tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımı məruz qalması, Şərqdə ilk Demokratik Cümhuriyyətin Azərbaycanda qurulması və sovet imperiyası tərəfindən çökdürülməsi kimi neçə-neçə inli-xirdali tarixi hadisələr baş vermişdir. Bu ədəbiyyatın yaradıcılarından biri olan M.Ə.Sabir həmin tarixi hadisələrin bir çoxunun canlı şahidi və ya iştirakçısı olmuş, ədəbi-bədii yaradıcılığında, sənət görüşlərində vətəndaş-yazıcı mövqeyini ortaya qoymuşdur.

M.Ə.Sabirin estetikasında əsas bədii ölçü "gördüyü nikübədii" izhar etmək və "pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar yazımaqdır", bunların bir-birini tamamlamasıdır, ideyanın ictimai marağı ödəməsi, dövrün tələbinə cavab verə bilməsidir. O, ədəbi əlaqələr ilə bədii yaradıcılığın bütün komponentlərini vəhdətdə və inkişafda öyrənmək prinsipini dərinləşdirmiş, əsərin hissiflikri bütövlüyünü, obrazın reallığını, əsl sənətkarın fərdi üslubunun olması zəruriliyini şəxsi nümunəsi ilə təsdiqləmiş, həyatın hərtərəfli dialektik bədii dərkinin mümkünlüğünə inam oyatmışdır. Həyat həqiqətinə sadıq qalan M.Ə.Sabirin estetikasında həqiqət sadəcə həyatın, gerçəkliyin təsviri demək deyil. Şairin mövcud əsərləri bir daha təsdiqləyir ki, onun üçün həqiqət xalqın fikir və arzusunun, onun bu gününün, keçmişinin və gələcəyinin təsviridir. Məhz bu mənada ədibin "Əkinçi", "Bakı fəhlələrinə", "Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə", "Satıram", "Millət necə tarac olur-olsun nə işim var?..." kimi əsərləri xalq həyatının real ifadəsi olduğundan diqqəti cəlb edir. Tarixi-milli şəraiti, milli zövq və adət-ənənəni, etnik psixoloji xüsusiyyətləri çox böyük həssaslıqla diqqət mərkəzində saxlayan M.Ə.Sabir aydın şəkildə dərk edirdi ki, bütün bunlar milli ədəbi prosesin fərdi qanuna uyğunluqlarının həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Odur ki, onun ədəbi-bədii yaradıcılığı milli bədii ehtiyac kimi qəbul edilmiş, zamanın sərt sınaqlarından şərəflə sıxılmışdır.

Heç şübhə yoxdur ki, XX əsr Azərbaycan tənqidçi realistlərinin, həmçinin romantik sənətkarların estetik görüşlərinin formallaşmasında milli, eləcə də klassik Şərq və Avropa ədəbiyyatının, Avropa sənətkarlarının, filosoflarının mühüm rolü olmuşdur. Rus dilinin və mədəniyyətinin mənəvi sferaya nüfuz etdiyi bu mərhələdə qələm əhli həm Şərq, həm də Avropa klassiklərinin əsərlərini mütaliə edir, bu yeni mədəniyyət tipindən - Avropa sənətkarlarının yaradıcılığından öz estetik ideallarına müvafiq yaradıcılıqla yaranırlar. M.Ə.Sabirin mənsub olduğu ədəbi nəsil, yaradıcı insanlar - A.Səhhət, M.Hadi, A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid bu və ya digər formada Avropa ədəbiyyatından xəbərdar idilər. M.Hadi "Ya leył", A.Səhhət

"Müsəlman ürəfaları" şeirində ədəbi-bədii, fəlsəfi-estetik, ictimai-siyasi istiqamətdə tanıldıqları Avropa mütəfəkkirlərinin adlarını çəkir:

Şiller, Gete, Viktor Hüqo, Volter ilə Jan Jak,

Ol dahiylər etdi bu afaqdan işraq.

Herbert Spenser, Büxner, Sülli, Lamartin,

Alfred Müsse, Müller, Şekspir ilə Darvin.

İştə Edisondur bu qucaqdan mütəvəllid,

İcadi ilə məhdi-təməldündə müfərrid.⁸⁸

"Nəşidəxani-həyat – "həyat nəğməkarı" /M.Hadi/ M.Ə.Sabir

Şamaxı ədəbi mühitinin aparıcı şəxsiyyətlərindən olan A.Səhhətlə həm şəxsi həyatda, həm də ədəbi yaradıcılıq baxımından sıx ünsiyyətdə olmuşdur. Fransız və rus dillərini mükəmməl bilən, Avropa ədəbi-bədii fikrinə aşina olan A.Səhhət öz yaxın qələmداşına müəyyən bilgilər, məlumatlar verirdi. Bu baxımdan M.Ə.Sabirin sənət görüşlərinin formallaşma prosesi geniş və çoxşaxəli mənbə zənginliyinə malikdir. Bu formalışmada Avropa ədəbi-bədii fikrinin əsintiləri hiss olunsa da, öz kökləri ilə milli klassik ənənəyə və klassik Şəq mütəfəkkir fikrinə daha çox bağlıdır. Bu, M.Ə.Sabirin bədii əsərlərindəki ideyalarda, ictimai-siyasi mətbəblərdə, mənəvi-əxlaqi problemlərdə və nəhayət ədəbi-nəzəri görüşlərində əks edilmişdir.

M.Ə.Sabirin bədii-estetik idealında sənətdə həqiqət axtarıcılığı, xalq ədəbiyyatına münasibət, ana dili və milli mətbuatın saflığı haqqında, sənətin varlığı estetik münasibəti, onun tərbiyəvi əhəmiyyəti, sənətkarın cəmiyyətdəki rolu və vətəndaşlıq mövqeyi, yaradıcılıq azadlığı konsepsiyası kimi məsələlər mühüm yer tutur. O, bu məsələləri həm konkret mövzulu "Təraneyi-şairanə", "Çapma atını...", "Nə yazım?", "Ey alnın ay", "Məktub" kimi əsərlərində, həm də bu və ya digər məqamlarda satirik poeziyasında əks etdirmişdir. Həq şübhə yoxdur ki, M.Ə.Sabirin ədəbi-tənqidi baxışları ictimai-siyasi görüşləri ilə vəhdətdə inkişaf edərək formalışmışdır.

88.. M.Hadi. Seçilmiş əsərləri, I.c., Bakı, "Elm", 1979, səh.143-144

M.Ə.Sabirin ədəbi-nəzəri baxışlarının formallaşma prosesi geniş və çoxşaxəli mənbə zənginliyinə malikdir; bu formallaşma daha çox klassik Azərbaycan və Şərq ədəbi-fikri ilə bağlı olmuşdur. M.Ə.Sabirin ədəbi-estetik görüşləri öz kökləri ilə milli klassik ənənəyə və klassik Şərq mütəfəkkir fikrinə daha çox bağlı olduğunundan ki, onun ədəbi yaradıcılığı ictimai-siyasi kəsəri, mənəvi-əxlaqi dəyərləri, bəşəri ideyaları, nəhayət, ədəbi-nəzəri və ədəbi-təcrübi məktəb ola bilməsi ilə seçilir. Məhz bunun nəticəsidir ki, o, ədəbi şəxsiyyətə və ədəbi prosesə həmişə vətənin və millətinin mənafeyi yönündən qiymət vermişdir. M.Ə.Sabirin bədii-estetik idealının vətəndaşlıq xarakterinin güclü olma səbəbi də bununla izah olunmalıdır. Onun sənətlə bağlı əksər mülahizələrinin bir tərəfi məhz vətəndaşlığa gəlib çıxır və milli özünəməxsusluqla tamamlanır. O, ədəbi prosesin inkişafına da bu meyarla yanaşır, sənətkar qayğılarını da eyni tələblə şərh edirdi. Ümumiyyətlə, fərqli üsluba, yaradıcılıq metoduna mənsubluğunna baxmayaraq, əsl sənətkarlar həqiqi tənqidə yüksək qiymət vermişlər. Təsadüfi deyil ki, H.Cavid "hər kəsin haqqını vaxtında özünə verən" tənqidə nəzərdə tutaraq yazırıdı: "Bir tənqid ki, məhabbat və səmimiyyətdən arı, xudfüruşluq və xudkamlıq nəticəsi olaraq yürüdülərsə, əvvəla, yürüməz, daha doğrusu, yürüyəməz. Yürüsə belə, əmin olmalı ki, səbatsız olur, çabuq yorulur. Tarixi-ədəbiyyat ki, münəqqidlərin ən qüdrətlisi, ən nüfuzlusudur, əsla qərəzmərəz bilməyərək yalnız o, vaxtında hər kəsin haqqını kəndinə verir, verə bilir".⁸⁹

Cox önemli faktdır ki, XX əsrin əvvəllərindən etibarən ədəbi tənqid ədəbi proses üçün güclü stimul olmuş, onu düzgün istiqamətləndirə bilmüşdir. M.Ə.Sabirin yaxın dostu, qələmdası olan M.Hadi yazırıdı ki, "...taziyaneyi-tənqid görməyən başlar fikrinə gələni deyil, ağlına gələni söyləməkdən usanmayacaqlardır. Vətənimizdə taziyaneyi-tənqid məhəki-imtahan olmuş olsayıdı, hər kəs öz həddini tapar, hüdudi-mərifətindən təcavüz

89. H.Cavid. Cavablara cavab, yaxud ikinci və son rica. "İqbal" qəzeti, 12 may 1913

etməzdi".⁹⁰ M.Hadinin bu fikrini şərh edən professor Kamran Əliyev doğru olaraq qeyd edir ki, "O /M.Hadi – E.E./ əslində tənqidin istiqamətverici, tərbiyədici gücündən danışır, həm də tənqidin yalnız ədəbi həyat üçün deyil, ümumiyyətlə, ictimai həqiqətin, mədəni inkişafın əsası kimi təqdim edir".⁹¹

Həqiqətən də, sözügedən mərhələdə fəaliyyət göstərən ədəbi-tənqidin miqyası məqsəd və amalına görə çox böyük idi. Bu prosesin aparıcı nümayəndəsi olan M.Ə.Sabirin sənət mülahizələri ədəbi prosesin aktual problemləri ilə bağlı olmaqla, həm də bütövlükdə xalqın gələcəyi ilə əlaqəli idi. Görkəmli ədəbiyyatşunas alim Yaşar Qarayev M.Ə.Sabirin sənət görüşlərini dəyərləndirərkən çox doğru olaraq belə qənaətlənirdi: "Sabir bədii sisteminin mahiyyəti və struktur o qədər büllür və aydınlaşdır ki, millilik və bəşərilik, qloballıq və konkretlik burada elə bir üzvi vəhdətdədir ki, şeir heç bir zaman və imkan məhdudluğunu tanımayıb. Bu gün də Sabir ətrafında ideya mübahisələri yoxdur və XXI əsrin əvvəlləri də Sabiri canlı bir müasirlik kimi qəbul edir".⁹²

M.Ə.Sabirin bədii estetik idealının formallaşmasında ədəbi tənqidlə məşğul olan müasirlərinin rolü danılmazdır. Şairin müasirlərindən olan F.Köçərli, A.Sur, Seyid Hüseyn /Kazimoğlu/ ədəbi-estetik fikirlə sistemli, ardıcıl məşğul olmuş, sənətin mahiyyətini, tərbiyəvi əhəmiyyətini duymuş, ədəbi prosesi düzgün istiqamətləndirməyə nail olmaq üçün səmərəli fəaliyyət göstərmişlər.

Bütün mərhələlərdə olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində də tənqid və özünü tənqid cəmiyyətdə sosial və mənəvi tərəqqinin əsas qüvvəsi olaraq nüfuz və əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Sözügedən mərhələdə cəmiyyətdə baş verən sosial siyasi və iqtisadi proseslər tənqidin rolunu və funksiyasını daha da artırı-

90. M.Hadi. "Qəzetələrimiz, mühərrirlərimiz", "Səda" qəzeti; 18-20 yanvar 1910

91. Kamran Əliyev. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı, "Elm", 1985, səh.11

92. Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər. Bakı, "Elm", 2002, səh.357

mış, tənqidin ön mövqeyə çıxmasını zəruri etmişdi. Cəmiyyət hayatında baş verən hər bir mühüm hadisəyə münasibət bildirən bədii ədəbiyyat ədəbi tənqidin dəqiq və tələbkar meyarlarına cavab verməyə cəhd edirdi. M.Ə.Sabir yaradıcılıqda gerçəkiliyin rəngarəngliyini axtarır, sənətin dünyagörüşə, fikir, düşüncə, mənəviyyat və psixologiyaya təsir göstərməli olduğunu vacib bilirdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, bədii təsir M.Ə.Sabirin əsərlərində qanuna uyğunluqdur, təsvirdə duylan, hiss olunan, yeni meyl və arzu oyadan amildir.

Yüz ildir ki, "Hophopnamə" Azərbaycanın milli mənəvi dəyərlərini, etnopsixoloji xüsussiyyətlərini, ictimai münasibətlərini, bir sözlə, iqtisadiyyatından mənəviyyatınadək bütün sahələrini əks etdirməklə, bəşəriyyətə mənsubluğunu qoruyub saxlamaqdadır. Zaman ötdükcə "Hophopnamə"də qaldırılan, həlli vacib bilinən taleyyüklü məsələlər öz aktuallığını daha ciddi şəkildə bürüzə verir. Sərhəd tanımayan, heç bir siyasi quruma, xalq mənafeyindən kənar ideologiyaya xidməti qəbul etməyən "Hophopnamə" tarix meydanına gəldiyi andan bu günədək neçə-neçə siyasi hakimiyyəti, qondarma ideologiyani yola salıb, lakin öz sənət dəyərini daim qoruyub. Həqiqətən də, "Hophopnamə" - başdan-ayağa zülmə, ətalətə etiraz, insan haqqına və heysiyyətinə qarşı çəvrilmiş hər şeyə üşyan və ittihamnamə", son sətrinə qədər "inqilabnamə" idi, lakin bu ədəbi inqilabi satiranın və ədəbi romantikanın "bolşeviksayağı" "sovet inqilabı" ilə "leninsayağı diktatura" və sabahkı /stalinçı/ "kolxoz isləhatı" ilə heç bir əlaqəsi yox idi".⁹³

"Hophopnamə"də Sabirin vətənin, millətin gələcəyi ilə bağlı arzuları, sənət amalı, bədii-estetik idealı da ehtiva olunmuşdur ki, bu da ona kamillik, mükəmməllik bəxş etmişdir.

"Hophopnamə" üzərində ardıcıl müşahidə və araşdırmlar təsdiqləyir ki, M.Ə.Sabir həyat faktlarını sadəcə öyrənməmiş, onu mənimsayərək mənəvi dünyasında yaşatmış, gerçəkliyə münasibətdə və ifadə tərzində ən kiçik detal, ştrix, mənzərə

93. Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər, Bakı, "Elm", 2002, səh.358

bədiilik, obrazlılıq kəsb edərək əsas ideyanın ifadəcisinə çevrilmişdir. Məlumdur ki, sənətkarın dünyagörüşü, təcrübəsi, varlığı, dərk bacarığı və vərdisi, istedadı, bədii zövqü ilə bərabər artır. Bununla bərabər, sənətkar ədəbi ənənəni dərindən mənimməsəməli, müasir ədəbi prosesi izləməli, ədəbi tənqidin, ictiami rəyin tələblərini nəzərə almalıdır. M.Ə.Sabir klassik ənənədən gələn ən yaxşı dəyərləri yaşatmaqla, inkişaf etdirməklə, dövrünün ədəbi baxışlarını, zamanın tələbini böyük zövq və incəliklə diqqət mərkəzində saxlamış, əbədiyyaşar sənət nümunələri yaratmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, siyasi quruluşların, ideologiyaların dəyişməsi, əvəzlənməsi onun sənətinin dəyərinə nəinki xələl gətirmir, əksinə, yeni-yeni məziyyətləri aşkarlanır, daha müasir səslənir. Bütün bunlar həm də ona görə mümkün olur ki, M.Ə.Sabirin yaradıcılıq fəaliyyətində dünyani estetik mənimməsəmək, gerçəkliyi mənalandırmaq, təhlil etmək, onu obrazların hiss, duyu və düşüncələrindən keçirib qiymətləndirmək bacarığı, yaradıcılıq qüdrəti əsərdən əsərə dəyişir, dərinləşir, kamil bir forma alır. Hər təqdim olunan tip, surət bütün təfərrüati ilə - gerçəkliyə münasibəti, fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, əxlaqi-mənəvi aləmi ilə bərabər canlandırılır, yaddaşa həkk olunur.

Təbiətən güclü, yüksək humor hissinə malik olan M.Ə.Sabirin zəngin təbiəti, əxlaqi-mənəvi aləminin bütövlüyü poeziyasında nə qədər eks olunursa, kamil zövqü, xüsusi, bənzərsiz ədəbi-estetik baxışları, fərqli intellekti əsərlərinin sənət dəyərini şərtləndirir. Dövrünün ədəbi prosesində çox qısa zaman kəsimində yer və mövqeyini, yazı manerası və üslubunu müəyyənlaşdırıran M.Ə.Sabir özünü ifadə edəndə ölçü və nizamı gözləyir ki, bir fərdin yox, ümumin arzu, hiss və duygularını canlı suratlırla, mənalı həyat lövhələri ilə düşünür. Bilərəkdən predmeti, adı bir faktı böyütəməsi, ona təkrarolunmaz boyalar vurması sənətin qəbul edilmiş prinsiplərindən kənar olmayıb, həm də sadəcə təqlid, təkrar, "qanunlar çərçivəsində cirpinmaq" deyildi, əksinə, ənənəyə novator baxış, ədəbi təcrübəyə cəsarətli, orijinal eksperimentlər, addımlar idi.

M.Ə.Sabirin ədəbi-estetik baxışlarında sənət cəmiyyətin hayatı, tarixi inkişafı, xalqın özünəməxsusluğunu ilə bağlıdır. Salman Mümtazın xatirələrindən öyrənirik ki, M.Ə.Sabir onun əsl sənət və sənətkar haqqındaki mülahizələrini belə dəqiqləşdirmişdi: "Böyük şairləri də, ustaları daancaq bilik və xalq yetirə bilər. Şair elin, xalqın hökmranı və gözünün işığı olmalıdır ki, o nə desə xalq ona bitsin və nə yazsa el oxusun. Bu hökmranlıq da yalnız elin ruhunu bilməklə və tələblərini ödəməklə olar"⁹⁴ "Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm" kredosu ilə sənətə, sənətkara dəyər verən şair ədəbiyyatda xalqın zövqü və ruhu, istək və arzusu, milli xüsusiyyət və psixologiyası, dövrün koloritinin yaşadığını, bunun vasitəsilə cəmiyyətin mənəvi, iqtisadi-siyasi əsasına, sınıf və təbəqələrə təsir göstərmək imkanını gözəl bilirdi.

M.Ə.Sabir sənətə çox ciddi yanaşmış, ona əsil sənətkar baxışı ilə qiymət vermişdir. O, şairdən çox böyük nəzəri hazırlıq və istedad tələb edən əruz vəzninə də belə münasibət bəsləmişdir. Şirvan ədəbi mühitində yetişən və klassik Şərq poeziyasının ən qabaqcıl ənənələrini mənimşəyən M.Ə.Sabir milli vəznə - hecaya biganə olmamış, əruz vəzninini də inkişafda öyrənmişdir. O, bu vəznə də yaradıcı yanaşmış, görkəmli əruzşunas Əkrəm Cəfərin dəqiqliklə müşahidə etdiyi kimi, bir sıra yenilikləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Şairin əsərlərindən (350-yə yaxındır) yalnız dördü heca vəznindədir: "Cavan" (7 hecalı), "Yox, yazmaram", "Qocalar marşı", "Qurban bayramı" (hər üçü 11 hecalıdır). Önəmlili faktdır ki, Sabir ədəbi məktəbinin görkləmli nümayəndəsi Mirzə Əli Möcüzün də külliyyatında heca vəznində yazılmış üç şeiri vardır. M.Ə.Sabir Salman Mümtazın "Nə üçün şeirlərinizi heca vəznində deyil, əruz bəhrində /əruz vəzninin bəhrlərində" mənasında işlətmişdir - E.E./ yarızınız və şeirin əski formalarını, şəkillərini şiddətli surətdə mühafizə edirsiniz?" sualını belə cavablandırılmışdı: "- Bu, çox mühüm məsələdir. Görüm öz fikrimi deyə biləcəyəm mi. Mənçə, yeni fikirləri və yeni mövzuları mütləq əski formada və əruz

94. Sabir xatərələrdə. Bakı, "Gənclik", 1982, səh.51

bəhrlərində vermek və yazmaq lazımlı, həm də vacibdir. Bunları birdən-birə dəyişib oxucunu ədəbiyyatdan yadırğatmaq və soyutmaq olmaz. İri-iri toplar ilə hücuma keçən düşmanın qabağına sədəfdəstli və qızıl suyu ilə yazılı gümüşü xəncər ilə çıxmak ağılsızlıqdır. Əruz bizim deyildir. Bunu hamı bilir. Lakin on üç əsrdir ədəbiyyatımızı mühasirəyə almışdır. Bu mühasirədə böyük-böyük ustadların planı, nəqşəsi və əlləri ilə olmuşdur. Bu mühasirəni yarıb ədəbiyyatımızı xilas etmək, yenə yuxarıda ustadlar kimi böyük ustadların əlləri ilə mümkün olacaqdır”⁹⁵

Göründüyü kimi, ustad sənətkar min illər böyü davam edən ədəbi ənənənin birdən-birə aradan qaldırılmasının əleyhinədir. Digər tərəfdən çox doğru olaraq fikrini belə əsaslandırır ki, zaman-zaman bu vəzn böyük sənətkarlar tərəfindən cilalanmış xalqın da ədəbi zövqü bu istiqamətdə formalaşmışdır. İndi gərək özündə elə bir qüdrət, yaradıcılıq istedadı hiss edəsən ki, yeni vəzndə, daha doğrusu, yazılı ədəbiyyatda arxa planda qalan heca vəznində yazdığını əsərlər xalq tərəfindən də qəbul edilsin və əslində əsl şairlər bunu elə ustalıqla həyata keçirməlidirlər ki, təbii qarşılıqlınlardır. Təsadüfi deyil ki, Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatında əruz vəznini kütləviləşdirməsi, ədəbi məktəb yaratması əruzun inkişafında Nəsimi və Füzulidən sonra yeni bir mərhələ kimi dəyərləndirilir.

M.Ə.Sabirin əruz vəznində yazdığı şeirlərinin bu vəzni tələblərinə tam cavab verdiyini əruzşunaslar dəfələrlə qeyd etmişlər. Bu sahədə çox diqqətcil olan şairə çox az halda irad tutmuşdur. Biz bu məsələ ilə bağlı iki irada rast gəldik ki, bunalardan birincisi “Həyat” qəzeti redaksiyasının şairin “Əsrimiz xahiş edərkən ittifaqü ittihad” misrası ilə başlayan şeiri həq-qındakı qeydləridir. İkincisi isə Salman Mümtazın qeydləridir. Salman Mümtaz 1910-cu ilin iyun ayında xoş bir təsadüf nəticəsində M.Ə.Sabirlə görüşür, Bakıda, İslamiyyə mehmanxanasında bir otaqda qalarkən sənətlə bağlı söhbətlərində o, şairə belə bir sualla da müraciət etdiyini söyləyir: “Molla Nəsrəddin”

95. Sabir xatirələrdə. Bakı, “Gənclik”, 1982, sah.51

məcmuəsinin 18-ci nömrəsindəki "Gözəlim" ünvanlı şeirinizin 3-cü və 5-ci bəndləri ayrı bəhrədir. Bunun səbəbi və hikməti nədir?" M.Ə.Sabir Salman Mümtaza çox manalı bir cavab verir: "Hikməti və səbəbi mürgüləməkdir. Şeir təb olub gələndən sonra sahvimi başa düşmüşəm ki, bu da çox gec idi"⁹⁶

Gecələr "Səda" qəzetində korrektorluq edən M.Ə.Sabirin iş rejimi çox çatın idi. Özünün dediyi kimi, "Kaspi", "Həqiqət" və sair qəzetlər çap olunub çıxdıqdan sonra teleqramlar düzülür, basılır və bütün bunlardan sonra M.Ə.Sabir yiğilmiş materialın korrektorluğunu edirdi. Bu isə yaradıcı insan üçün üzücü, ən əsası vaxt alan bir iş idi. Söyügedən şeirinin 3-cü və 5-ci bəndlərinin əruz vəzninin fərqli bəhrlərində yazılmاسının digər səbəbi kimi M.Ə.Sabir özünəməxsus formada, humorla "mürgüləməyi" ni, yəni vəzni tələblərinə riaəyat etməməsini sömimi etiraf edir.

M.Ə.Sabir şeirinin vəznindən bəhs edən görkəmli əruzşunas Əkrəm Cəfər bunu, yəni M.Ə.Sabir şeirlərində əruz vəzninin tələblərinin pozulmasını, şairin özü tərəfindən qəsdən edildiyini söyləyir. Əkrəm Cəfər şairin "Gözəlim", "Qorxuram" və "Bilmirəm" başlıqlı şeirlərini sadalayaraq bu halın məhz bu şeirlərdə 3 dəfə təkrarlandığını qeyd edir. Görkəmli əruzşunas göstərir ki, on bənddən ibarət olan "Gözəlim" sərlövhəli şeirin iki bəndində Sabir vəzni pozur. Rəməl bəhrinin yeddinci növü ölçüsündə olan bu şeirin üçüncü və beşinci bəndlərinin hərasında altı dəfə təkrar olunan "ol" sözü vəzni qəlibinə daxil olmur. Səri bəhrində yazılmış "Qorxuram" başlıqlı şeirin son iki bəndi heç bir vəzna və bəhrə tabe olmur. Son iki misra istisna olmaqla şeir müftə' ilün - müftə' - fA' ilün ölçüsündədir. Yənə də səri bəhrində yazılmış "Bilmirəm" başlıqlı satiranın axırdan ikinci misrası - Hə, balam, doğrusu, ay dadaş, mən dəxi - vəzni tələblərinə uyğun deyil.

Əkrəm Cəfər çox böyük uzaqqörənliklə qeyd edirdi ki, bu mövzu "Sabir şeirinin şəkli" adı ilə ayrıca tədqiqata möhtacdır. Həmçinin görkəmli alim bir qədər ehtiyatla, ancaq çox böyük

⁹⁶. Sabir xatirələrdə. Bakı, "Gənclik", 1982, səh.50

dəqiqliklə bildirirdi ki, "şairin vəzndən kənar çıxması, vəznin ümumi normalarını pozması müəyyən, orijinal effekt yaratmaq üçün bir ifadə üsuludur." ⁹⁷

Sözügedən məqalənin əvvəlində Əkrəm Cəfər qeyd edir ki, əgər belə bir hadisə, yəni son misrada bilərəkdən vəznni qırılması, şairin heç olmazsa, bircə şeirində ardıcıl olaraq tətbiq edilsəydi, onda bunu biz Azərbaycan əruzunda Sabirin gətirdiyi bir yenilik kimi qəbul edib qiymətləndirə bilərdik. Cəsarətli ədəbi eksperimentlər edən, xüsusən klassik poeziya örnəklərinə özünəməxsus şəkildə nəzirələr yazan M.Ə.Sabir, heç şübhə yoxdur ki, əruz vəznninə də məhz bu yönündə ya-naşmışdı. Əkrəm Cəfərin çox doğru olaraq müşahidə etdiyi kimi "Ay dadaş, vallahi, billahi, tallahi", "Qorxuram, qorxuram, qorxuram", "Ha, balam, doğrusu, ay dadaş, mən dəxi" misraları, həqiqətən də, ədəbi eksperimentlərin nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Görünür, M.Ə.Sabir gələcəkdə bu istiqamətdə ədəbi eksperimentlərini davam etdirmək istəmiş, məxsusi bir ovqat, fərqli bədii effekt yaratmaq üçün bu addımı atmışdı.

Azərbaycan poeziyasında əruzun on iki bəhri işlənmişdir ki, Sabir bunlardan on bəhri və onların iyirmi dörd növünü şeirlərində tətbiq etmişdir. Bu, yəni Sabir şeirinin vəzn və şəkil müxtəlifliyi və mövzunun rəngarəngliyi ilə bağlıdır. Məsələn, Sabir həzəcin on növündə yeddisini işlətməklə səksən səkkiz, rəməlin beş növündə yüz iyirmi yeddi, rəcəzin üç növündə səkkiz, mütəqaribin bir növündə dörd, müzarenin iki növündə iyirmi iki, müctəs bəhrinin iki növündə səkkiz, münsərih bəhrinin iki növündə doqquz, xərif bəhrinin bir növündə otuz iki, səri bəhrində iyirmi dörd şeir yazılmışdır. Sabir rübai şəklində yalnız altı nümunə yaratmışdır. Biz Sabirşü-nashqda bu gün də çox aktual olan bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Məlum olduğu kimi, ərəb əruzunun elma məlum olan on altı bəhrindən birinin adı təvildir. Təvil sözünün lügəvi

97. Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu. Bakı, "Elm", 1977, sah.154-155

mənası [uzun]dur. Təvil bəhri – uzun bəhr, şeirdə uzun ölçü mənasına gəlir. Müqayisə üçün deyək ki, təvil ərəb əruzunda ən uzun bəhr hesab olunur. Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, ərəb əruzunda bəhrlərin ölçüsü təfilə sayına görə beyti səkkiz təfiləli bəhrlər və beyti altı təfiləli bəhrlər olmaqla iki qrupa bölünür. Təvil bəhri də səkkiz təfiləli bəhrlərdəndir. Təvil bəhrinin səkkiz təfiləli - yəni ən uzun bəhr olması məsələsinə aydınlıq gəlirən Əkrəm Cəfər "Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu" əsərində yazır ki, mədid, bəsit bəhrləri də əslində səkkiz təfiləlidir, lakin praktikada çox vaxt altı təfiləli şəklində, yəni hər misrasında üç təfilə /bölmə/ olaraq işlənir. On altı bəhrdən yalnız təvil bəhridir ki, ancaq səkkiz təfiləli, yəni misraları dörd bölməli şəklində işlənir. Odur ki, bu bəhr ən uzun bəhr sayıdır. Əkrəm Cəfər sözügedən tədqiqat əsərində təvil bəhrindən danışarkən ilk dəfə təvil bəhri termini ilə bəhri-təvil /uzun dərya/ ifadəsinin müqayisəli təhlilini vermiş, "...təvil bəhrini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında çoxdan bəri eşidilən və işlədilən "bəhri-təvil" ilə qarışdırılmamalı. Bunun nə Sabirdəki bəhri-təvil /uzun dərya/ ilə, nə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi in köhnə məxəzlərində təsadüf edilən və yanlış işlədilən bəhri-təvillərlə əlaqəsi yoxdur" demişdir.⁹⁸ Təəssüflər olsun ki., bu yanlışlıq Sabirin əsərlərinin nəşrində dəfələrlə təkrarlanmışdır. Bu fakt ədəbiyyatşünaslıq dərsliklərində, monoqrafiyalarda aradıl olaraq təkrarlanmaqdadır.

Heç şübhə yoxdur ki, ustad şair M.Ə.Sabir əruz vəzninin təvil bəhri haqqında nəzəri məlumatə malik olmuş, terminoloji qarışıqlığa yol verməmək üçün öz bəhri-təvillərini bəhri-təvil deyil, məhz "uzun dərya" adlandırmışdır. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc etdirdiyi bəhri-təvilini çox doğru olaraq "uzun dərya" adlandırmışdı. Əkrəm Cəfərin qeyd etdiyi kimi, A.Səhhət bu məsələni diqqət mərkəzindən qaçıraraq M.Ə.Sabirin yazdığı başlıq "bəhri-təvil" terminini də qoşaraq hər ikisini yanaşı işlətmışdır. M.Ə.Sabir əsərlərinin tərtibçiləri

⁹⁸ Əkrəm Cəfər. Əruzənin nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu. Bakı, "Elm", 1977, sah.164-170

sonralar şairin bu əsərlərini yanlış olaraq "bəhri-təvil" adlandırmış, "guya Sabirin "səhvini" düzəltmişlər" /Əkrəm Cəfər, əslində isə özləri tamamilə səhv bir fikrə rəvac vermişlər. Halbuki, bütün əruzşunasların qənaətinə görə, təvil bəhri yalnız ərəb əruzuna və ərəb şeirinə xas bir bəhrdir. Təvil bəhrinin Azərbaycan şeirində praktik nümunəsi olmadığı üçün, deməli M.Ə.Sabir şeirlərinin bəhrinə də heç bir aidiyiyatı yoxdur.

Səkkiz təfiləli, yəni misraları dörd bölümlü təvil bəhrinin beyt üzrə qəlibi belədir:

fə 'Ulün-məfA' İlün-fə' Ulün-məfA'ilün.

fə 'Ulün-məfA' İlün-məfA'ilün

Akademik Əziz Mırəhmədovun təvil bəhri ilə bağlı elmi şərhi Əkrəm Cəfərin nəzəri təhlilləri ilə üst-üstə düşür, hətta müəyyən mənada bu nəzəri izaha əsaslanır: "Elmi ədəbiyyatda belə bir düzgün fikir var ki, Sabir əruzun "təvil bəhri"ni yaxşı bildiyi üçün və terminoloji qarışıqlığa yol verməmək məqsədilə bəhri-təvillərini "bəhri-təvil" deyil, məhz uzun dərya adlandırmışdır." ⁹⁹

Bu məsələ - əruz vəzninin Azərbaycan şeirində işlənməyən ərəb əruzuna məxsus təvil bəhri ilə "uzun dərya - bəhri-təvil"in terminoloji qarışıqlığı, nəzəri yanlışlıq bu gün də davam etməkdədir. M.İ.Əliyev "Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları" kitabında yazır: "Bəhri-təvil klassik ədəbiyyatımızda satirik və lirik saciyyəli qafiyəli nəşr əsərinə deyilir. Həcmə bir neçə sahifədən ibarət olan bəhri-təvil çox axıcı olur [...] Bəhri-təvil əruz vəznində yazılır. [...] Azərbaycan ədəbiyyatında M.Ə.Sabirin, C.Cabbarlinin, B.Pünhanın bəhri-təvilləri çox oxunaqlıdır. Müasir dövrdə də bəhri-təvillər yaradılmaqdə və maraqla qarşılanmaqdadır".⁹⁹ Maraqlıdır ki, M.İ.Əliyev sözügedən kitabında "klassik ədəbiyyatımızda satirik və lirik saciyyəli qafiyəli nəşr əsəri"ndən - bəhri-təvildən "Əruz vəzni" bölümündə yox, "Azərbaycan klassik şeirinin poetik formaları" hissəsində bəhs edir. O, M.Ə.Sabirin şeirlərinin

99. Bax: M.İ.Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları, Bakı, "Elm və Təhsil", 2009, səh. 436.

məzmun və forma yeniliklərindən bəhs edərkən şairin əruzla bağlı eksperimentlərini də özünəməxsus şəkildə şərh edir: "M.Ə.Sabirin üsyankar, inqilabi satirası yeni ictimai məzmun keşb etdiyindən ənənəvi əruz formalarını söküb-dağıtmış (!), o, klassik əruz qəlibləri üzərində yeni poetik formalar yaratmış, şəra canlı danışq dili gətirərək kinayə və sarkazmla tiplərinin eybacərliyini bütün cılpaqlığı ilə göstərə bilmüş".¹⁰⁰

M.Ə.Sabirin ədəbi-estetik görüşlərində söz və nitq, tənqid və moizə, nəzirə-parodiya, tərcümə, sənətkarın şəxsiyyəti, məzmun və forma kimi məsələlər də geniş yer tutur.

M.Ə.Sabirin ədəbi görüşləri XX əsr mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitində məhdud çərçivələri aşaraq dövrün inqilabi sənət nəzəriyyəsinə yaxınlaşır. O, "Söz", "Nitqə xitab" kimi əsərlərində sözü "ayineyi-cahannüma", "məna xəzinəsinin açan", "həqiqət nuru" adlandırırdı. Sözə xitabən "Bir nuri-haqiqətsən, edib həq səni nazil" – deyən şair sözün ilahi nemət olduğunu və böyük qüdrətə malik olduğunu inamlı söyləyirdi. Şairin nitqə, sözə etdiyi xitab əslində onun sənət görüşlərini, bədii estetik idealını ifadə edirdi.

XX əsrin mürəkkəb, fərqli baxışları ifadə edən bədii mədəniyyətində dildən, dilin təmizliyindən və onun milli özünəməxsusluğundan danışmağa təbii ehtiyac duyulmuşdur. Müasirləri kimi M.Ə.Sabir də dilin saflığı, təmizliyi uğrunda mübarizədən kənardı qalmamışdır. "Söz", "Nitqə xitab" və "Süxən" əsərlərində məzmunlu qafiyə və rədiflər işlətmiş, söz və bədii nitqə böyük qiymət vermişdir. İlk dəfə "Füyuzat" jurnalında /1906-cı il, №5/ çap olunan "Söz" manzuməsi klassik ənənəni davam etdirən, bədii kəlamı dərindən dəyərləndirən fəlsəfi əsərdir. Məhz buna görə professor Cəfər Xəndan "Sabir yaradılığının yaradıcılıq xüsusiyyətləri", akademik Kamal Talibzadə isə "Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi" monoqrafiyasında bu şeirin bədii-fikri mahiyyəti haqqında dəyərli mühəhizələr söyləmişlər.

"Ey söz" xitabı ilə başlanan on iki beytlik şeirin hər beytində

100. Yenə orada: səh.32

dərin məzmun, məqamında işlənən sözə misilsiz məhəbbət hissi özünü göstərir. Söz "nuri-həqiqətdir", göyləri, yerləri işğalandıran "xurşidi-səməvatdır" - fikri-mənəvi aləmin bədii ifadəsidir. Söz insana insanı xoşbəxt etmək üçün verilmişdir. Sözdən feyz almaq insana məxsus keyfiyyətdir. Söz gah "lövhə-məhfuz"da örtülü şəkildədir, gah da şairin qələmindən bal kimi süzülür. Söz "təcəlli etdikdə" cahanı bürüyən "dideyi-zülmət" məhv olur. Yəni hər yeni söz, hər təzə şeir insan zəkasını, insan düşüncəsini işıqlandırır. Sözün təsiri ilə başaparanlar, inadçılar yumşalır, özlərini dərkə yönəldirlər. Şair bu fikri qəzəllərinin birində bir qədər açıqlayır:

Hifz ilə, afsun ilə olmaz ilaci-cünun,
Eşq sözündən səva söz demə divanəyə.

M.Ə.Sabirə görə, söz "köñüldə bitən rəyahani-kəmalatdır". Beytlərin birində özünəməxsus məharətlə şair "bariqeyi-fikr", "ləmeyi-vicdan", "şəşeyi-qəlb", "nuri-xəyalat" kimi dörd bənzərsiz təsbih işlədir. Səciyyəvi budur ki, hər təşbihdən əvvəl Sabirin yüksək hissiyyatını bildirən "ey, aya" nidaları gəlir və ifadəlilik güclənir:

Ey bariqeyi-fikr, aya ləmeyi-vicdan,
Ey şəşeyi-qəlb, aya nuri-xəyalat.

Söz haqqında xüsusi əsər yazan sələflərindən fərqli olaraq Sabir ilk dəfə bu şeirində sözü "ümmül-ədəbiyyat"/"ədəbiyyatın anası"/ adlandırır. Ana körpəsini dünyaya gətirib tərbiyə etdiyi, formalaşdırıldığı kimi, söz də bədii mədəniyyət yaradır, başlıca tərbiyə edir, onda yeni fikirlər, hiss və duygular oyadır:

Növi-bəşərə tərbiyə baxş olduğun üçün,
Gər dönsə səzadır sənə ümmül-ədəbiyyat.

Buradakı "ümmül-ədəbiyyat" ifadəsi göstərir ki, söz sənətinin yaranması, idraki-tərbiyəvi mahiyyəti kimi vacib mətləblərə şair dərindən bələd imiş və bunlara çox ciddi yanaşmış. Söz insanı başqa canlılardan fərqləndirən, onu yeni məqamlara yüksəldən hikmətdir. "Nuri-hidayət /doğru yol göstərən/" olan söz "izhari-bəlağətlə" dilləri, o sıradan Azərbaycan dilini yüksəltmişdir. Yəni səlis, aydın, ifadəli və ləkonik nitq dilin

dünya şöhrəti qazanmasına, bəşəri məna-məzmun almasına səbəb olur.

Sabiri "düha şair", "böyük istedad" adlandıran A.Şaiq şairin vəfati münasibətilə yazdığı "Sabirə" şeirində "Ədəbiyyatda bir ciğır açdın", "Ədəbiyyatda söndü bir aləm" deyərək onun orijinallığını, ədəbi təsirini yada salır və Sabirin "Söz" şeirindən birinci beyti iqtibas edir:

Nolar, ey söz, günəş desəm sənə mən,
Çünkü – zərrat işiq alır səndən.

Sabirin söz, sənətkarın duyumu və ədəbi mövqeyi haqqında-
ki fikirləri ədəbiyyatşunaslıqda yüksək qiymətləndirilir və on-
lardan istifadə olunur. "Söz" adlı müasir mündəricəli şeirində
o, Nizamidən S.Ə.Şirvaniyadək bütün klassiklərimizin bu
sahadəki müləhizələrini nəzərdən keçirir və belə qənaətə gəlir
ki, hər bir şairin əsil sənətkarlıq qüdrətini bildirən sözdür, fikir-
dir, hissələrin ifadəli təsirinin yeniliyidir.

M.Ə.Sabirin "Süxən" və "Söz" şeirində deyilir ki, sözün
məna çalarları şeirdə hissələrin və fikirlərin vasitəsilə açılır. Bu
isə istedadla, dünyagörüş, ədəbi təcrübə, dərk və duyumla bağlıdır. Həqiqi istedad sahibi sözün bədii-estetik imkanlarından
istifadə edir, sənət əsəri yaradır. Şöhrət naminə "söz meydani-
na" atılanlar müvəffəqiyət qazana, oxucunu təsirdə saxlaya
bilməz. Çünkü onlarda həqiqi "şairlik hünəri" olmur.

Böyük ədəbi nüfuzlu sələfi - Füzuli kimi Sabir də şair-
liyi - bədii söz deməyi hünər sayır. Bu hünər təbii istedadla
bərabər, xalqa namus və vicdanla xidmət etməkdə, haqqı və
ədaləti dönmədən müdafiədə, vətənə məhəbbətdə, köhnəliyə
amansız və fasıləsiz zərbələr endirməkdə, yeniliyi və yeni-
liyin təzahürlərini yaymaqdə, "dəhşətli zəhmətdə" özünü
göstərməlidir. Sənətə belə yüksək qiymət verdiyinə görə Sa-
bir "şair olmaq hünərindən başı bibəhrə"ləri amansız şakildə
taziyanələyir. XVII əsr məşhur türkiyəli ədib Nəfinin "şeir og-
rularının dilini kəsmək lazımdır" fikrinə inamlı yanaşır, onu
qətiyyətlə müdafiə edir:

Qurulubdur yenə meydani-həyahayi-süxən,

Yazılır şeir, yazılır pərdeyi-mənayı-süxən.

Şair olmaq hünərindən başı bibəhrə ikən,

Cırışib oğruluğa Mirzəli Ağayı-süxən,

Əşrəfin gündə birər danə rübaisi ilə,

Özünü ədd ediyor şairi-danayı-süxən.

Nə gözəl söyləmiş ol Nəfiyi-ustadi-kəlam,

O böyük xazini-rövşəndilü kələyi-süxən:

"Sırqəti şeir edənə qəti-zəban lazımdır,

Böylədir şəri-bəlağətdə fətavayi-süxən".

M.Ə.Sabir Nəfini "böyük xazini-rövşəndilü kələyi-süxən"

/"söz sərmayəsi və istedadın böyük xəzinədarı"/ adlandırır. Bu, təkcə bir şairə yox, həm də bütövlükdə söz sənətinə, həqiqi istedadlara verilən qiymətdir.

1910-cu ildə qələmə aldığı "Yaşadıqca xərabə Şirvanda" şeirində M.Ə.Sabir şairi və istedadlı şeiri "hünər" adlandırmışdır. Nəzərə alınsa ki, "Süxən" rədifişli şeir də 1910-cu ildə qələmə alınmışdır: onda belə bir qənaət hasil olur ki, məhz 1910-cu il Sabirin sənəti və sənətkarı ictimai mənada yüksək qiymətləndirdiyi dövrdür. O, həmyerlisi Əliqulunuun xeyrxahlığını xatırlayaraq yazdı:

Mən yox lütfünə əvəz bir kar,

Hünəri şairin olur aşar.

Professor Cəfər Xəndanın bu beyitdəki "hünər" sözü ilə əlaqədar maraqlı fikri vardır: "Şeirin əlyazmasını nəzərdən keçirdikdə görünür ki, ikinci misradakı "hünər" sözü əvvəl "əvəzi" imiş. Kiçik bir dəyişiklik kimi nəzərə çarpan bu işi biz sözə yüksək qiymət verən sənətkarın təşəbbüsü kimi qiymətləndirə bilərik... "Əvəzi-şair olur aşar" şəklində qalsa idi... fikir dəyişilər,...məntiq zəifləyərdi. Çünkü aşar şairin əvəzi deyil, hünəri ola bilər".¹⁰¹

Qüdrətli sənətkar 1911-ci ildə qələmə aldığı "Nitqə xıtab" əsərində söz haqqındaki fikirlərini bir qədər də qüvvətləndirir. "Əflaki-süxən-sitarəsi", "gülzari-vətən-həzarəsi" olan nitqin

101. Cəfər Xəndan. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı, 1962

susması həyəcanlı, təşvişli sual doğurur:

Bilməm nə səbəbdən olmusan la?

Şairi təəccübləndirən "məxzəni-hikmət", "mənşəi-himmət", "tutyi-xoşbəyan", "dürçi-dürəfşan" olan nitqin təlatümlü, gərgin bir vaxtda - hürriyyət sabahı açılan məqamda susmasıdır. Zamanın nəbzini tutan, xalqın istək və arzusunu tamamlayan nitq insanları "hər elmi fünnuna" mahir edir.

Onlar ki, səninlədir müasir,

Hər elmi fünnuna oldu mahir.

"Aləmdə nə var, var səndə" - deyən şair kəsərli, geniş poetik tutumlu nitqdə yenilik ruhunun, əqlin, hünərin, şüurun və idrakin vəhdətini vacib sayır:

Səndə yaradılıb bədii-əflak,

Əqlü, hünərü şüuru idrak.

Bədii söz sərrast və təsirli deyiləndə, poetik "mən"i ucaldır, ülviləşdirir; söz "varlığın bağından qopmayanda", poetik düşüncələri, əxlaqi-mənəvi aləmi tamamlamayanda isə istiqamətini dəyişir; şairin özünü ifşa edir, onu zəlil vəziyyətə salır. Çünkü yalan söz nitqin dözülməzliyini, "natiqin" riyakarlığını göstərir. Belələri yalan nitqin, hətta zarafat təriqi ilə deyilsə belə, acı nəticəsini dadır. "Yalançı çoban" hekayəsində M.Ə.Sabir bu həqiqəti belə ifadə etmişdir:

Bax yalançı tanındı çünkü çoban,

Doğru derkən sözü, göründü yalan.

Demək, "yalançının evi yandı, heç kəs ona inanmadı" məsəli bu mənzum hekayədə canlı bədii həllini tapmışdır.

Yalan söz üzü qızardar, adəmi utandırar, kəsərsiz olar; doğru söz insana cəsarət, hünər gətirər, ucalığa səbəb olar:

Derlər utan, heç kəsə bir söz demə,

Həqq sözü derkən utana bilmirəm.

Bütün bunlarla bərabər, Sabir sözü duya, qana və mənalandırıa bilməyənlərdən həzər etmişdir.

Söz qanmayana zor ilə qandırmaq olurmu?!

Sabirin özünün nitqi ləkənət, şirin və ifadəli idi. O, gəh satirik-yumoristik, dadlı, baməzə, gəh da oynaq və hissi-emosio-

nal söhbət və lətifələri ilə adamı özünə bağladı. Müasirlərinin, qələm yoldaşlarının, şagirdlərinin xatırlarında şairin bu keyfiyyəti dənə-dənə vurğulanır: "Sabirin təbiatində bir zərafatçılıq və məzhəkəçilik vardi" /Seyid Hüseyn/, "İnzibatçılığı sevməz, sözü-söhbəti misalsız keçməzdii" /Mikayıl Qafarov/, "Qiyafəcə adı insanlardan seçilməyən bu böyük istedad ilk görüşümüzdəcə, iki üç saat içində dadlı söhbət və lətifələrlə məni özünə bağladı" /Abdulla Şaiq/, "Sabir çox xoşsöhbət və həzircavab bir şair idi" /Məmmədəli Sıdqi/ və i.a. Həmfikirlərinin – Abbas Səhhət və Əlicabbar Orucəliyevin nitqinin rəvan, oynaq olması Sabirə nüfuzedici görünürdü. A.Şaiqin xatirələrindən öyrənirik ki, Sabir, Səhhət və Hadi bir gün onlara qonaq gəlir. Dövrün müxtəlif məsələlərindən, o cümlədən, müasir ədəbiyyatdan qızığın söhbətlər başlayır. Axşamdan başlanan söhbət səhərə qədər davam edir. "Gecənin necə keçdiyindən xəbər tutmamışdıq. Bir də gördüm ki, lampanın işığı azalır. Mən elə zənn etdim ki, çıraqın nefti qurtarıb. Pəncərəyə baxıb gördüm ki, səhərdir, hava işıqlanır".

M.Ə.Sabir həm yazılı, həm də şifahi nitqə yüksək tələbkarlıqla yanaşır, onun məzmunlu, canlı, aydın və dolğun qurulmasını vacib şərt, bədii qanuna uyğunluq sayırdı.

"Təlimə dair odlu yazılmış məqalələri" təqdir edən Sabir təlimlə məşğul olanların kəsərsiz, elmi-təcrubi dəyərsiz yazılarını bayənmir, dözülməz hal, millətə qəsd hesab edirdi:

Dün oxurkən bir müdürü-məktəbin məktubunu,
Min qələt gördüm qarışmış bir vərəq imlasına.
Uf!...Yazışq millət, dedim, bilsəydiniz məktəb nədir?
Böylələr düşməzdi təlim etmənin sövdəsına.

Yazılı bədii nitqdən savad, məna-məzmunla bərabər, yiğcamlıq, səmimilik, aydınlıq tələb edən ədib uzunçuluğa, mətləbi xirdalamağa dözmür, mətbuatdan ifadə tərzinə həssaslıq, milli qayıçı tələb edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda onlarla qəzet, müxtəlif növlü jurnal çap olunurdu. Onların sırasında "Molla Nəsrəddin" məfkurəvi aydınlığına, mövqeyinin sabitliyinə görə fərqlənirdi.

Məcmuə dilin sadəliyinə xüsusi diqət yetirir, ancaq xırda formalı, rəngarəng janrlı əsərlərin çapına üstünlük verirdi.

Burada çap olunan karikaturalar, xəbərlər və teleqramlar, xırda satirik-yumoristik şeir və hekayələr diqqəti daha çox çəkirdi. Lakin "Həyat", "İqbəl", "İrsad", "Səda", "Sədayi-həqq", "Açıq söz", "Füyuzat" bəzi məqalələrin həllində mövqeyini tez-tez dəyişir, onların çap etdiyi əsərlər eyni səviyyədə olmurdu. Belə qəzet və jurnalların səhifələrində şeir əvəzinə məzmunsuz və ideyasız söz yığını, bitib-tükənməyən moizələr baş alıb gedirdi. "Molla Nəsrəddin" belə mətbuat orqanlarının bəzi yazarlarını "xanəbədüş, bambılı", Ə.Haqverdiyev isə "Mazandaran çaq-qalları" adlandırırdı.

Məzmunsuz şeirlərin və moizələrin xalqa ziyanı haqqında M.F.Axundzadə hələ XIX əsrə ciddi fikirlər söyləmiş, onların həqiqi sənət və elmlə heç bir əlaqəsi olmadığını bildirmişdi. Böyük mütəfəkkir moizəni siyasi kütlüyü, siyasi tənbəlliyyə səbəb olan zərərli tərbiyə üsulu hesab edirdi. Ona görə də M.F.Axundzadə xalqı tərbiyələndirmək üçün tənqidçi çox mühüm, əvəzsiz tərbiyə vasitəsi sayırdı. O, müasirlərindən birinə yazdığı məktubda deyirdi: "Xalqı tərbiyələndirmək, həmməzəhbələrimizin əxlaqını saflandırıb islah etmək, dövləti nizam-intizama salmaq... üçün tənqiddən faydalı heç bir vasitə ola bilməz". Akademik M.Cəfərov M.F.Axundzadənin tənqidçi, moizə, nəsihat haqqındaki fikirlərini özünün "Tənqid və moizə" adlı əsərində ətraflı şərh etmiş, ona müasirlik, ideya-estetik baxımından qiymət vermişdir. M.Ə.Sabir də xalqı oyatmaq, yeni ruhda tərbiyələndirmək, ona təzə fikir və düşüncələr aşılamaq üçün tənqidçi kəsərli bədii vasitə hesab etmiş və "Hophopnamə"-də - möhtəşəm bir ədəbi abidədə bunun mükəmməl bədii həllini vermiş, vəz, nəsihat və moizəyə dəfələrlə kəskin münasibət bildirmişdir. Məscidlərdən mətbuata axan cari təbliğat vasitələrilə geniş yayılan bu yazınlara M.Ə.Sabir kişik təzianələrlə öldürücü zərbələr vurmuşdur:

Molla Ərəszadənin, vay, yenə mabədi var,
Yazdığınının yox sonu, ənənə mabədi var.

Gündə çıxan qəztənin bircəsi boş keçməyir,
Bir gecəlik mətləbin bir sənə mabədi var.

Taziyanadə tənqidi obraz Molla Ərəszadədir. O, Zaqafqaziya ruhani idarəsinin üzvü olmuş, əməlləri rəğbətlə qarşılanlaşmışdır. Xırda bir taziyanadə həm də mürtəce dini təriqatları yayan, moizəçilərə geniş meydən verən, müasirliyə etinasız qalan naşir və mühərrirlər də lağa qoyulmuşdur. Dörd misralıq şeirin hər misrası, hər sözü bədii yük daşımış, "Mabədi var" ifadəsi üç dəfə məqsədli şəkildə işlənərək təkrirləşmişdir. Bunuñla da şair şeirin bitmədiyini, davam edəcəyini bildirmişdir. Şair bu ifadədən əvvəl "vay yenə" sözlərini işlətmiş, bununla da mənəni dərinləşdirmiş, hissi-emosionallığı artırılmışdır. "Ənənə", "bir sənə" sözləri ikinci və dördüncü misralardakı "mabədi var" sözünü göstərmış, birinci misradan yaranmış təşviş və həyəcanın həyatiliyini təsdiqləmişdir. Çünkü moizəçi kiçik bir əhvalata, ya şəriat göstərişinə "bir sənə mabəd yaranənəcədir". M.Ə.Sabirin bu ifadəli taziyanəsi hədəfi sərrast göstərmış, yiğcamlığı və aydınlığı ilə diqqəti çəkmiş, Hüseyin Cavidə maraq oymış, hətta şair-dramaturq taziyanənin sonuncu misrasını məqalələrinin birində nümunə gətirmişdir. Hüseyin Cavid Sabir şeirinin novatorluğunu, yüksək bədililik və həyatiliyini nəzərə almış, onu "nadir bir vücud" adlandırmışdır. M.Ə.Sabirin özü də uzunçuluğu sevməmiş, fikri canlı, dolğun və ləkənəsiz ifadə etmişdir:

Mülki-İraqi ədbaal saysam əgər, kələl olur,
Tul tapar kəlamımız, qareə həm mələl olur.
İş bu səbəblə şerimiz müxtəsər ərzi-hal olur.

Həyatı həyatın özündən öyrənən Sabir görmədən, duymadan, hərtərəfli müşahidə aparmadan bədii əsər yazmamışdır. Heç şübhə yoxdur ki, böyük satirik moizəçilərin əqidəsizliyini görmüş, onların əməllərini müşahidə edəndən sonra belə söyləmişdir:

Vəz etdiyin inandı, sən amma inanmadın,
Ya liləcəb, məgər yorulub bir usanmadın?
Şairin vaizə qarşı belə açıq hücumu səbəbsiz deyildi. "İman-

sız, təəccüb doğuran qədər uzunçu" adlandırdığı vaiz "fəssad", "yaxşı söyləyənə", "min yaman, lantaran deyən", "yerə atılanı qamarlayan", "mali-cahani toparlayan", "cildi-qənəmdə" (qoyun cildində), "kurgu-canışkar" olub pərdələnən, indi isə "əsrəri-müxtəlifləri" (gizli sırları) aşkar olunmuş, "etibarsız" bir tipdir. Xalqı "xabi-qəflətdə" yatırıdan, nəfsigir, tamahkar bir tipin yaramaz keyfiyyətlərini şair qeydə alır ki, "səyahifi-dəftərdə yadigar" qalsın.

M.Ə.Sabir tərcüməyə də ciddi yaradıcılıq sahəsi kimi baxırdı. O, tərcümədən səlislik, ifadə-dil zənginliyi, fikir aydınlığı, orijinala yaxınlıq tələb edirdi. Şair özü yaradığında bunun örnəklərini yaradırdı. Bu mənda M.Ə.Sabirin fars və ərəb dillərindən etdiyi tərcümələr dolğundur, orijinala yaxındır. Sədi Shirazinin "Gülüstan" əsərindən hələ on iki yaşında ikən etdiyi, "Gördüm neçə dəstə tazə güllər, Bağlanmış idi giyah ilən tər" beytli şeirin - tərcümənin A.Səhhət tərəfindən şairin tərcüməyi-halına daxil edilməsi təsadüfi deyildir.

Tərcümə Sabirin estetikasında spesifik yaradıcılıq sahəsidir. Buna görə də şair tərcümə olunmasına, Azərbaycanda yayılmasına ehtiyac duyulan əsərləri seçir, doğma dilə çevirir, onları yayırırdı. Sabirşünaslar belə bir səciyyəviliyi nəzərə almış, Sabirin Firdovsinin "Şahnamə"sindən etdiyi tərcüməsini yüksək qiymətləndirmişlər: "Firdovsi də türkçə/ Azərbyacanca - E.E./ desə idi, o da bu sayaq nəzm edərdi". Ona görə də M.Ə.Sabir Şekspirin "Otello" faciəsini qəliz və axarsız dildə azərbaycancaya tərcümə etmiş Haşim bəy Vəzirovu kəskin təqnid etmişdir. Bu iş haqqında səhifələrlə yazımaq mümkün olduğu halda, satirik şair buna ehtiyac duymamış, kəskin təqnid fikirlərini, sərt eyhamlarını dörd misralıq şeirlə ifadə edərək özünün sənət mövqeyini ustalıqla bəyan etmişdir:

Öylə bir tərcümə kim, ruhi-Şekspir görcək,
Ağladı ruhi-Otelloyla bərabər özüna.
"Ax mütərcim!" deyə bir odlu tüfürçək atdı,
Şübhəsiz, düşdü o da tərcüməkarın gözüne.
Odlu nitq, kəsərli söz haqqında M.Ə.Sabirin sələfi, Şərqin

böyük mütəfəkkir şairi Xaqani Şirvani də öz mülahizələrini söyləmişdir. Məşhur qəsidələrinin birində nitqin qılıncdan, həqiqi sözün şah hökmündən üstün olduğunu bədii məntiqlə əsaslandırmışdır. Belə bədii deyim qarşısında feodallar, hakimlər və yalançı ruhanilər sarsılmışlar:

Dizi məktəb olan kəsdə gərək bir hünmət olsun ki,

Önündə it kimi diz çökdürə bilsin o, aslanı.

O insan ki, dözüb dərdə, baş əyməz mərdə, namərdə,

Onu diz çökdürə bilməz, tutan dörd əlli dünyani.

Firdovsi ilə Sultan Mahmud Qəznəvinin, Xaqani və Şirvanşah Əhsitanın arasındaki münaqişə bu beytlərin məzmununu təsdiqləyən tarixi faktlardır. Qeyd olunması vacib faktlardandır ki, Xaqani yalnız şeirlərində deyil, dövrünün görkəmli adamlarına yazdığı məktublarında da sözün qüdrətindən bəhs etmişdir. Büyük şairə görə, söz qeybdən gələn töhfədir, keçmiş ömrü geri qaytarır, şirinliyi ilə cana yapışır.

Nizaminin mənzum romanlarında da sözün estetikliyindən, bədii tutum və təsirində danışılmış, indi də sənət dəyərini saxlayan qiymətli fikirlər vardır. Bütövlükdə klassiklərin əsərlərində bədii söz, nitq haqqında deyilən fikirlər nə qədər rəngarəng olsa da, belə bir nöqtədə qovuşurlar ki, söz bəşərə verilmiş əvəzsiz nemətdir; onun məna hüdudsuzluğu varlığın hüdudsuzluğu ilə bağlıdır. Kəsərli söz, alovlu nitq qarşısında hökmdarlar da acizdir. Söz əbədiyəşardır. O, doğru, saf və qərəzsiz olmalıdır.

M.Ə.Sabir də uzunçuluğu, mətləbi uzatmağı insanın qeyri-kamilliyyi hesab edir, "Məclis" qəzetindən "Ləffazlıq" felyetonunu ana dilinə tərcümə edib, oxucuya nümunə göstərmək istəyir. 1910-cu ildə "Həqiqət" qəzetində çap etdirdiyi həmin felyetonda fars şairi Yağma və Ənvərinin, ərəb natiqi Söhban Vailin adı çəkilir. Felyetonda ləffazlıq - boşboğazlıq kəskin tənqid olunur.

Şairə görə, söz, nitq konkret məna daşımali, fikir sərrast ifada olunmalıdır. Əsl sənətkar ana dilinin zənginliyinidən yetərinə yararlanmalı, xalqa yaxın, əqlə və ruha qida verən, asanlıqla

yadda qalan sözləri işlətməlidir. Çünkü sənətkar qələmindən cari olan sözlər ədəbi, elmi, tarixi hadisələri müxtəlif şəkillərdə gələcək nəsillərə çatdırır. Ona görə də yüz sözdənsə, yer və məqamında bir dəyərli kəlmə işlətmək daha faydalıdır; çünkü, mənalı bir misra-tutumsuz “bir divandan artıqdır”. M.Ə.Sabirin estetikasında insana bəxş olunmuş söz gövhədir. Dil onu bütün canlıların fövqünə yüksəltmiş, təşəkkülünün ilk illərindən ədəbiyyat idrakı - tərbiyəvi məna daşımış, insanın müasirlik yönündə, təzə əxlaqi-mənəvi çalarlarla zənginləşməsində önəmlı rol oynamışdır.

M.Ə.Sabirin inamında şairlik - istedaddır, insana xas qeyri-adi keyfiyyət, ilahi vergisidir. Yalnız böyük istedadlı, geniş dünyagörüşlü nadir şəxslər sənətə gələ, şeirlə düşüñə və düşündürə bilərlər. Odur ki, Sabir səriştə ilə şeir yazanlara, onların “şairliyinə” gülür, lağla qoyur. İstedad sahibi mənsub olduğu millətin fərəhli işindən vəcdə gəlməli, mübarizəsindən ilhamlanıb, yeni mündəricəli əsərlərə düşünməlidir. Şairin “təbi dəniz, şeiri - təri dürdanə” olmalıdır. Məhz bu keyfiyyətlərə malik olduğundandır ki, müasirləri bunu dərhal duymuş, Sabirin həqiqi coşqun istedadını öz dövründə düzgün qiymətləndirmişlər. Sənət məsələləri ilə məşğul olan A.Səhhət milli-xəlqi yaradıcılığa qiymət verərkən, Sabirin bənzərsiz istedadını ədəbi nəsillərə nümunə göstərirdi. Sabir “Türk qövmünün istedadını inkarolunmaz bir tərzdə isbat edən, zəmanənin fənaliqlarını şikayət, yaxud müstəhziyanə bir surətdə nəzm edən” şairdir.

1908-ci ildə Səttarxan şah ordusunu mağlub edərək Təbrizdən uzaqlaşdırır. Bu tarixi qələbədən ruhlanan M.Ə.Sabir “Səttarxana” şeirini yazaraq milli qəhrəmanı böyük ilhamla, məhəbbətlə tərənnüm edir. Çox diqqətəlayiqdir ki, şair bu şeirində “ilham”, “istedad”, “təzə şeir” məsələlərinə də yerindəcə münasibət bildirir:

Həli-məczubim görüb, qare, demə divanadır,
Nəreyi-şuridəmi zənn etmə bir afsanədir.
Şairəm, təbim dəniz, şeiri-tərim dürdanadır,

Behcətim, eyşim, sürurim, vəcdim əhraranadır,

İncizabım cürəti-mərdaneyi-mərdanadır,

Afərinim himməti-vəlayi-Səttarxanadır.

Sabir şeiri də, şairi də düzlük, haqq, ədalət, hürriyyət, elmü ürfan "ayinəsi" kimi mənalandırır:

Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm,

Məndə hər kəs görür öz qas-gözünü,

Necə kim, dün "Birisi" baxdı mənə,

Gördü ayinədə ancaq özünü.

Məlumdur ki, hər bir yazıçı öncə mənsub olduğu xalqın tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini mənimseməli, maraqlanı, adət-ənənəsini, ideallarını öyrənməli, ən vacibi isə psixoloji xüsusiyyətlərini yetərinə bilməlidir. Bu xüsusiyyət bütün sənətkarlarda eyni səviyyədə olmadığından, onların ədəbi irsi də fərqli dəyərlərə malikdir. Ədəbi təcrübədən məlumdur ki, hətta çox vaxt hər hansı bir xalqın etnik psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün o xalqın məhz ədəbi-bədii irsi mənbə kimi götürülür. Dünya ədəbiyyatında bunun Homer, Firdovsi, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Balzak, Dostoyevski kimi neçə-neçə nümayəndəsi var. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və nəhayət M.Ə.Sabir qədər xalqın etnik psixoloji xüsusiyyətlərinə dərindən bələd olan, ədəbi-ictimai fəaliyyətini də buna rəğmən quran sənətkar göstərmək çox çətindir. Çox qanunauyğun haldır ki, etnik psixologiya məsələlərini tədqiq edən professor Əkbər Bayramov bu məqsədlə daha çox M.Ə.Sabir irsinə müraciət edir. "Hophopnamə" əsasında görkəmli psixoloq belə qənaatlənir ki, "M.Ə.Sabir irsinə dərindən nəzər saldıqda mənə tamamilə aydın oldu ki, o nəinki çox dərin zəkali bir psixoloqdur, həm də bənzərsiz etnopsixoloqdur. Belə ki, onun əsərlərində nəinki ayrı-ayrı sosial qrup və zümrələrinin, eləcə də tipik fəndlərinin mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri, düşüncə və rəftar tərzi, xalq ifadəsi ilə deyilsə, xasiyyətləri tam dolğunluğu ilə öz adekvat imkanını tapmışdır".¹⁰²

Psixoloqlar qeyd edirlər ki, milli psixologiyanın elementləri heç də həmişə kifayət qədər dərk edilməmiş, bu sahədə formalaşmış təsəvvürlər lazımı səviyyədə sistemləşdirilməmiş, buna görə də milli psixologiya, ümumiyyətlə, ictimai psixologiya, sahəsində reallığın inikasının empirik xarakterindən doğan anlaşılmazlıq, inkişaf formasının yarımcıllığı mövcuddur. Doğrudan da, bir xüsusiyyət, fakt və ya hadisə əsasında etnosun psixoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək olmaz, buna uzun müddətli davamlı müşahidə, ümumiləşdirmə bacarığı, fakt və ya hadisələrin əsil sosial mahiyyyatını, onu doğuran səbəbləri dərk etmək gərəkdir. M.Ə.Sabirin bir sənətkar kimi qeyri-adiliyi, yaradıcılıq qüdrəti ondadır ki, o, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindəki müxtəlif sosial-siyasi amillərin təsirilə Azərbaycanda formalaşan qrup psixologiyasını, xalqın intibah və tərəqqisinə mane olan başlıca neqativ etnik psixoloji xüsusiyyətləri mükəmməl şəkildə öyrənmiş, təhlil, tənqid, ifşa süzgəcindən keçirmiş, təsvir, inikas üsulu ilə kifayətlənməyərək bunların aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir. M.Ə.Sabir mənsub olduğu etnosun şanlı tarixi keçmişinin kölgəsində qalmağı, bu tarixin şöhrəti ilə mürgüləməyi qəbul etmir, əksinə, soydaşından oyanış, tərəqqi, intibah tələb edirdi.

Biz qoca qafqazlı igid ərlərik,
Cümlə hünərmərdələrik, nərlərik,
İş görəcək yerdə söz əzbərlərik.
Aşıqik ancaq quru, boş söhbətə,
Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Bu tələb məişətdən mənəviyyatadək bütün sahələri əhatə edirdi və xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır ki, böyük şair xalqın hər bir təbəqəsinə mənsub olan insanlarla mahz onların anlaya biləcəyi dildə, tərzdə danışındı.

Hərçənd əsirani-qüyudati-zəmanız,
Hərçənd düçərani-bəliyyati-cəhanız,
Zənn etmə ki, bu əsrdə avareyi-nanız,

Əvvəl nə idiksa, yenə biz şimdi həmanız...

Turanhılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz!

Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Öz dövründə baş verən sosial proseslərin mahiyyətinə varan, onların nəinki, sosial, həm də etnik psixoloji aspektlərinə nüfuz edərək başlıca xüsusiyyətlərini, əsas inkişaf meyillərini dərin elmi fəhmlə aşkar edən M.Ə.Sabir qələmداşları C.Məmmədqulauzadə, Ə.Haqverdiyev kimi xandostuları, inteleqentləri, qafqazlı ığid ərləri, kimsəsiz cocuqları, fəhləni, kəndlini, müəllimi, taciri - etnosun müxtəlif təbəqələrinə məxsus insanları təqdim etməklə naqışlıyin aradan qaldırılmasına, səhvlərin təhlilinə, sağlam, mütərəqqi, ədalətli bir cəmiyyətin qurulmasına tərəfdar olduğunu təsdiq etmişdir. M.Ə.Sabirin təqdimində mürtəcəliyin, nadanlığın, fanatizmin, kölə psixologiyasının tənqidü, ifşası sadəcə bədii lövhə, təsvir formasında qalmayıb, bunlara bir üsyan, etirazdır. Doğrudur, rənglər çox tünd, ittihamlar sərt, ifadələr hətta yeri gələndə kobuddur /boy-nuyoğun, tirboyun, şışqarın, biar, həyasız, heyvərə, bədəxlaq, əbləh, azıxmış, bimərhəmət, xunxar, xər, fasid, qəsbkar, dada-naq.../, amma bu da həqiqətdir ki, həyat həqiqətini düzgün dərk edən müəllif onu həyatdakı formasına daha çox uyğun gələn təsvir, ifadə tərzi ilə verməli olur:

Qoy nə əslin, nəcabətin olsun,

Nə nəcibanə halətin olsun,

Baş-ayaq eyb içində olsan da –

Təki bu aləmdə dövlətin olsun.

“İnsanın öz iradəsindən yüksəkdə duran təbii və ictimai qüvvələrdən asılılığı” – tragik vəziyyətin bütün poetikalarda-ki ən ümumi şərhi, tərifi belədir. M.Ə.Sabirin personajları çox vaxt öz vəziyyətlərinin ağırlığını başa düşür, dərk edir, lakin bunu aradan qaldırmağın, dəf etməyin yolunu tapa bilmir. Satirik şair məhz bu psixoloji baryeri aşmaq üçün bu tragizmi gülüşlə, satira ilə birgə təqdim edir. Göz yaşları içərisində gülüş əslində Sabir üçün çarəsiz, məzлum, alçaldılmış və təhqir edilmiş soydaşlarının ağır vəziyyətini psixoloji yönündən bir

qədər yüngülləşdirmək, onları bədbinlikdən, ümidsizlikdən qurtarmaqda gərək olmuşdu.

Fəal ədəbi prosesə qoşulduğu ilk gündən M.Ə.Sabir milli mətbuatı diqqətlə izləmiş, onun tərəqqisi üçün səy göstərmış, əməli fəaliyyəti ilə mövqeyini ortaya qoymuşdur. Maraqlı faktdır ki, zamanında "millətçi-burjua" mətbuat orqanı kimi damğalanan "Həyat" qəzetinin bağlanması belə şairi ciddi narahat edirdi. C.Məmmədquluzadə "Həyat" a qarşı açıq müxalifətçi cəbhədə durduğunu halda, M.Ə.Sabir "Həyat" a (həm də Əli bəy Hüseynzadəyə) sonadək rəğbat bəsləmiş, hətta onun bağlanmasına təəssüf dolu şeir və məqalə həsr etmişdi.

M.Ə.Sabir bu münasibətlə "Irşad" qəzetində /26 sentyabr 1906/ dərc etdirdiyi "Mətbuat" adlı məqaləsində yazırıdı:

"Bu ar biza yetməzmi ki, bir milyondan əskik qonşumuz səkkiz-on qəzetə, jurnal saxlamağı bacara bilsinlər, yeddi milyona qədər biz himmətsiz Qafqaz müsəlmanları bildir iki ruznaməyə malik olduğumuzda, bu il üç edə bilmədiyimiz bəs deyil, birin də itirib oturduq. Guya bu dürri-şadab və bu gövhəri-kəmyab bizim xəzineyi-ümmiyyəmizdən məfcqud ol-muyubmuş. Hala "Həyat" in ərseyi-vücudə qədəm qoyduğu iki il tamam deyil idi, bu qədər azca ömr etdiyi kifayat edərdimi? Tərəqqinin nəhayətinə çatdıqmı əcəba? Yoxsa, tərəqqiyi-məkusə adət etmək istəyərik?"

Milli mətbuatın millətin intibahında oynadığı müstəsna rolu yetərinə bilən, dəyərləndirən M.Ə.Sabir "Həyat" qəzetenin qapanmasını böyük kədər hissi ilə qarşılıyor. Fəaliyyətində fərqli baxışların olmasına baxmayaraq, M.Ə.Sabir "Həyat" a intibah, tərəqqi mənbəyi kimi baxırdı:

Elm ayineyi-surəti-hal idi, nədən bəs,
Əcsəmdə ərvahə misal idi, nədən bəs,
Elm ilə vətən nikməal idi, nədən bəs.
Millat ümənəsi bu gözəl rütbəyi dandı?
Əfsus, "Həyat" isə məmat oldu, qapandı!
Elm idi əgər bəxş edən insanə şərafət –
Millat nə səbəbdən ona göstərmədi rəğbat?

İslam ülümunda gər olsayıdı ləyaqət
 Rusi oxumuşlar bə neçin etdilə nifrat?
 Bu nifratı hər gündə görüb axır utandı,
 Əfsus "Həyat" isə məmat oldu, qapandı!

M.Ə.Sabirin qələmədəsi olan H.Cavid də "Həyat" qəzetiinin bağlanması acı təəssüf hissili qarşılamışdı. Ə.Hüseynzadənin ideoloji irləndən yetərinçə yararlanan, onu böyük şəxsiyyət, millət fədaisi kimi tanıyan H.Cavidin qələmi qan ağlayırdı: "Həyat" diri-diri vəfat etdi".¹⁰³

Mətbuatın cəmiyyət həyatındaki müstəsna roluna güvənən Seyid Hüseyn mətbuat orqanına malik olmayı hələ hər şeyə nail olmaq kimi dəyərləndirmir, millətin, onun hər bir vətəndaşının qarşısında vəzifələri olduğunu xatırladırı: "Mətbuat bir millətə, bir qövmə nəf verər ki, o millətin eşidən qulaq, dərk edən baş və yaxşını yamandan təmyiz verən əql və fikir olmuş olsun... Mətbuat millətin dili məqamındadır".¹⁰⁴

M.Ə.Sabir mətbuatın milli oyanışdakı, müstəsna rolunu yüksək qiymətləndirdiyindən, müstəmləkəçi çar Rusiyasının bu yolda törətdiyi əngəllərdən xəbərdar olduğundan ideya, strategiya və taktika fərqlərinə baxmayaraq, hər bir mətbu orqana saygı ilə yanaşındı. Azərbaycan mətbuatında bir sıra jurnalistika janrlarının, xüsusilə publisistikanın təşəkkül və inkişafında mühüm işlər görən Məhəmməd Ağa Şahtaxtinski XIX əsrin doxsanıncı illərində Azərbaycan dilində "Tiflis" qəzeti çıxarmaq istəmiş və bu münasibətlə onunla Peterburq Baş Mətbuat İdarəsinin sədri, velikorus şovinisti Solovyovla belə bir söhbəti olmuşdu: "...var qüvvəmlə ona dil töküb xahiş etdim, lakin bundan heç bir şey çıxmadı. [...] O dedi:

- Tatar dilində /Azərbaycan dili nəzərdə tutulur – E.E/ qəzətə heç cür icazə verə bilməram. İstyirsinizsə rusca qəzet çıxarımanıza icazə verim.Qoy tatarlar sizdən nümunə götürüb, rus dilində

103. Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5-ci cild, Bakı, "Lider Nəşriyyat", 2005, səh.258

104. Seyid Hüseyn. Tənqid və tənqidçilərimiz, yaxud, "Əlif-Leyla", "Şəhəbi-saqib" jurnalı, 19 mart 1911, №8, səh.5

təhsil alınlardır. Siz rusca əla danışırsınız. Tatar qəzeti nəyinizi lazımdır?

- Mən öz həmvətənlərimin hamisinin tərəqqisinə kömək etmək istəyirəm. Tatarlar hamısı rus dilində təhsil əla bilməzlər. Bu ancaq varlı ailələrə müyəssər olan bir nemətdir.

- Qəzet xalqın nəyinə lazımdır? Ziyahılar qoy rus dilində oxusunlar, adı tatarlar isə qoy gedib sürürlərini otarsınlar".¹⁰⁵

İşgalçılıq siyaseti yürüdən, müstəmləkə altında olan xalqı kölə halına salmağa çalışan çar Rusiyasının milli mətbuat sahəsindəki siyasi oyunbazlığından xəbərdar olan M.Ə.Sabir bu mənada "Həyat"ın müdafiəsinə qalxırdı. Tasadüfi yox, çox qanuna uyğundur ki, M.Ə.Sabirin ilk mətbü əsəri də məhz yeni bir mətbuat orqanının fəaliyyətə başlaması münasibətilə - "Şərqi-Rus" qəzetiinin nəşrinə aid təbrik mənzuməsi olmuşdu. Azərbaycanın maarifpərvər ziyahıları bu istiqamətdə ardıcıl mübarizə aparmış və hər dəfə də sovolyovlarla qarşılaşmalı olmuşdular.

Şair-sözündə Sabir böyük ictimai mənəvə məsuliyyət tapır və "şairəm" şəkilində onu nadir hallarda işlədir. "Hophopnamə"də şair sözü "ayınə", "güzgü", "əks" kəlmələrinin sinonimi kimi də işlənir. Əsrin keşməkeşlərini görmək, onu həqiqətə uyğun şəkildə əks etdirmək şairin başlıca vəzifəsidir. Yaradıcılıq prosesində şair heç bir şeyi artırıb, əksiltmir. Qarşısına qoyduğu kağız, mürəkkəb kimi adı əşyalar təsviri qeydə alan vəsitələrdir. İş ondadır ki, bu qədər real təsvirdən sonra da bəziləri şairi gördükdə tənə edir, təsvirin ayrıliyindən gileylənir, "gözlərini bərəldir". Şairin təsvirində - "ayinədə", doğrudan da, simmetriyanın pozulması, məntiqsizlik özünü göstərir. Lakin bunun günahı şairdə deyil, həyat materialının özünün ayrıliyində, faktin özünün məntiqsizliyindədir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı lap ilk sayında yazdı: "Şəkillərə baxıb güləcəksiniz və elə biləcəksiniz ki, "Molla Nəsrəddin"ə gülürsünüz, o vaxt qoyun qabağınızı aynanı və diqqət ilə baxın camalınıza". Abbas

105. Bu sitat: Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, "Yazıcı", 1980, səh.132. kitabından götürülmüşdür.

Səhhət də belə deyirdi: "Şair aynasıdır dövranın".

Realizmin əsas tələblərindən birini – həqiqətə sadıqliyi şair həmişə gözləyir, özünün yaşayışını və mənəviyyatını duya bilməyən tiplərə "gəl doğru tərcümeyi-hal yazaq", "soyunaq paltarlarımızi, görək kim ayridir, eybəcərdir, qəlbə qaradır" - deyir:

Gəl yazaq şərt üçün öz tərcümeyi-halımızı,
Həm də doğru olaraq şərh edək əhvalımızı.
Xəlq tətbiq eləsin halımıza qalımızı,
Hər kimin qəlbə qara isə utansın, a balam!
Bəlkə, illərcə yatanlar bir oyansın, a balam!

Sabir əsrinin səsi, ən "etibarlı münsifi" idi. Onun yaradıcılığının xəlqilik, orijinallıq, yeni yaradıcılıq axtarışları şərtləndirirdi. Buna görə də Sabiri bəyənməyənlər, tənqid edənlər də az deyildi. Şairi lənətləyənlər arasında zahidlər də çox idi. "Əksimə" adlı altı misralıq satirasında şair kiçik bir süjet qurub, maraqlı bədii lövhə yaradır. Burada iki lövhə vardır: biri şairin "ayineyi-safi" olan "əksi", "şəkli", "portretidir", ikincisi isə özündən razı, əqli qüsurlu zahiddir. Şairin əksinə təsadüf edən zahid ona maraqla baxır, orada bir-birini görüb, lənət yağıdır. Şairin ayna kimi əksetmə keyfiyyətinə malik olan şəkli ikinci bir keyfiyyətə də malikdir: o, əksetdirmə zamanı zahiri əlamətləri deyil", daxili aləmi göstərir. Ona görə də geyimi, zahiri təmtəraqı ilə dindar təsiri buraxan zahid şairin əksində dinsiz kimi təzahür edir. Təbii olaraq, zahid o saat "bidini" lənətləyir. Bu zaman zahidin ciddi psixoloji bir qüsuru da meydana çıxır. Məlum olur ki, ömür boyu başqasına dini təbliğ edən bu hərif özü "bidindir", heç vaxt hadisə və əşyanın mahiyyətini dərk etməmiş, yalnız zahiri əlamətlərə görə nəticə çıxartmışdır. Odur ki, zahid lənət - dedikcə, şair "amin" söyləyir və belə güman edir ki, gec-tez bu təlinlər öz ünavanına çatacaqdır:

Zahidin əksimə düşcək nəzəri-xudbini,
Görür ayineyi-safimda o bir bidini.
Zənn edər əqli-qəsirilə o mənhus mənəm,
O mənə lənət edər, mən deyərəm amini.

Gec-tez, əlbəttə, kəsər bir bu qədər lənət onu,
Yerdə qalmaz mənim aminim, onun təlini.

"Ağzında ekstrenni kafir zavodu" olan vaizə başqa bir şeirində Sabir deyir ki, "sən qara buludsan", "nuru təsdir etmək" ("ışığı gizlətmək") istəyirsən. "Qələm əhlini təhqir eləməklə" öz çırkin daxili aləmini gizlətməyə çalışırsan. Şair şeirdə yaradıcılığın bir sırrını də açır. Məlum olur ki, tiplər, həyat faktı şairin "dili-həssasınə təsir edəndən" sonra şeir yazılır:

Mən məkrini hiss etməyə meyl etmədim,
Kəndin dili-həssasımə təsir eləyirsən.

Bizdən gözünü yığ ki, sənə aldanan olmaz.

Get onları xam tovla ki, təzvir eləyirsən.

Son ifadələrdən şair sanki diksinir "xamların" tora düşməsini istəmədiyindən başqa bir şeirində həyəcanla deyir:

Amandır, uyma vaizin həlavəti-kəlamına,
Əba-qəbanı qovza bax, içində zəhrimarı gör.

Zahid Vaiz və digər riyakar din xadimlərinin ibadətdə qeyri-səmimiliyini şair döñə-döñə söyləmiş: "Zahid ölməkdən qabaq məqsudinə çatmaq dilər" satirasında bu xüsusda fikrini belə yekunlaşdırmışdı:

Məqsədi sövmü səlatindən bu imişkən yazıq,
Həm xudanı, həm də məxluqatı aldatmaq dilər.

Bütün zamanlarda olduğu kimi, Sabirin dövründə də "düzü düz, əyrini əyri" yazmaq sənətkarlara çətin başa gəlmiş, şairin özünün və müasirlərinin, Abbas Səhət demişkən, "qanlı əllərlə nəfəsi tixanmışdır". Quldurluqda, hiylə və riyakarlıqla "ad çıxarmış", "qarətçiliklə "sərü saman sahibi olmuş" atanın dilindən söylənən nəsihətdə bu həyatı həqiqət də aydın ifadəsini tapmışdır:

Bəsdir oxudun, az qala canın tələf oldu,
Bu kardan əl çək.

Yazmaq, oxumaq başına əngəl kələf oldu,
Əşardan əl çək...

Min elm oxuyub söz biləsən, hörmətin olmaz,
Bu dari cahanda.

Söz bəhrinə gövhər olasan, qiymətin olmaz,
Xasə bu zamanda.

Ata zahirən cahildir, nadandır; amma o, bəzən reallığı görür, duyur, di gəl ki, onu istəyinə, fərdi marağına uyğun şərh etməyə çalışır. Ona görə də cahil ata zəmanənin gərdişindən belə bir nəticə çıxarır:

Ömrün olacaq kəm,
Düşmən sənə aləm.

“Düşmən sənə aləm” sözlərinin arxasında qolu zorlular, “əqli qüsurlu” ruhanılər, insanı özünəməxsusluğundan çıxaran vaizlər, Sonyalara doğru sürünen baylər və tacirlər, sair mühafizəkarlar, fanatik və cahil zümrələr nəzərdə tutulur. Belə bir cahillər aləmi – atanın formalaşdığı mühit reallıqdır.

Öyüdlə, nəsihətlə şairlərin, ziyahıların öhdəsindən gələ bilmədikdə cəhalət nümayəndələri hədəyə, hücuma keçir, haray qaldırırdılar. Təsadüfi deyildir ki, Sabir satiralarından bir neçəsini bu misralarla başlayır: “Bəsdir, ey oğul boş yerə bu elmə çalışma”, “Səs ucalasdı qoymayın”, “Görmə”, “Bir bəhana əldə etməli bundan sora”, “Vah, bu imiş dərsi-üsuli cədid” və s. hətta onlar taqətdən düşəndə, daxili-mənəvi aləmi aydın göstərən gülüşdən qaça bilməyəndə “ay haray” deyə bağırırlar.

1908-ci ildə yazdığı satiralarından birini Sabir belə adlandırmışdır: “Ay haray”. Yeniliyi duya bilməyən, ancaq özləni üçün yaşayan mühafizəkar cəhalətparəstlərlə şairin münaqişəsi bu dəfə yeni tipli məktəb açmaq üstündə olmuşdur; Şamaxı fanatikləri “nuxulu”, “gəncəli”, “bakıllar” kimi məktəb açmaq təşəbbüsünü inamlı qarşılamamış, müasir bir mədəni hərəkatı böğmağa, düşüncələrdən silməyə çalışmışlar:

Ay haray, bir neçə şair, şair kimilər,
İstəyirlər döndərələr Gəncəyə Şirvanımızı.
Yeni məktəb denilən bidətin icrası ilə,
Bir də bərbad edələr xaneyi-viranımızı.

Məktəb üçün “cibisdan açmayan” bu nadanların niyyəti reallaşanda, onlar, sanki Sabir satirasını “unudur”, daha da fəallaşır, sifətlərinə aydınlıq gəlir, xalqı tamam unudur, lovğa-

lovğa deyirlər:

İstəyiridiz bizi bir fənn ilə iqfal edəsiz,
Necə gördüz sizi təkfir edən ixvanımızı!?
Kafir etdikmi nəzərgahı-cəmaətdə sizi!?
Tanıdızmı bizi, gördüzmü də vicdanımızı?!
Gedin indi özünüzdən, dəxi bizdən də deyin!
Ala bildizmi hələ məktəbə sibyanımızı?!

Mürtəce qüvvələr, bəzən sənətkarlara, tərəqqipərvər insanlara güc gəlir, onları sıxır. Mövqelərini zaiflətməyə çalışırılar. Sabirin 1908-ci ilin yanvarında Sultan Məcid Qənizadəyə yazdığı bir məktub bu baxımdan çox səciyyəvidir: "Keçən sənə öz həmvətənlərimə xidmət etməyə himmət bağladım. Lakin bu, xidmətlərə qarşı onlardan mükafat əvəzinə aldığı mücazatlara da mən ağladım... Birisi sillə ilə üzümə vurur: ağuşiməhəbbət açıb, o birisi tərəfə yönəldikdə yumruğunu başına zolluyur; ondan rugərdən olub başqasına mütəvəccəh olduqda döşümdən itələyir, ağızına vurur; ona dal çevirəndə digəri dəlimdən vurur, ağızı üstə yixiləram..."

Bir daha Şamaxıda qalmağımı tabü-təvanım qalmayıbdır. Yenə sizə ümidvar olub...cəsarət edirəm...mənim burada "katorqa" cəzasına məhkum olub qalmağımı razı olmuyasınız...bu cəhənnəmdən məni xilas edəsiniz".

Mətbuatda ziyalıları, mütərəqqi elm və sənət adamlarını ləkələmək meyli Sabirin dövründə adı hal almışdır. Çünkü onlar müasirliklə, onun yeni təzahürləri ilə barışmırıldılar. "Molla Nəsrəddin"in nəşrinin dəfələrlə dayandırılması, neçə-neçə sənətkarın təqib və həbs edilməsi, bəzi mətbuat orqanlarının fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, senzuranın tələblərinin sərtliyi cari xasiyyət daşıyır, ədəbi inkişafı ləngidirdi.

İrtica illərində belə "qələbələr" mürtəce - mühafizəkarları fərəhələndirir, onların imkanlarını genişləndirirdi. "Sərhesab" satirasında onların xarakteri və məsləki öz təbii əksini tapmışdır. "Millətin oyanmasından", "səsin ucalışmasından" qorxuya düşənlər "işin yavalaşmasından" – arzu olunmayan, yeni şəkil almasından təşviş keçirirlər. Xalqın gündəlik qəzetlər vasitəsilə

"qaynayıb daşmasından" pis nəticələr gözləyirlər. Ona görə də 34 misralıq şeirdə 25 əmr, təkid felləri işlənmişdir. Onlardan 17-si "qoymayın", qalanları isə "xoşlayın", "boşlayın", "kəsin", "vurun", "qırın" şəklindədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, birinci və sonuncu bəndin hər birində "qoymayın" feli 4 dəfə işlənmişdir. Sabir rəqiblərinin dərin psixoloji və düşmən mövqeyini açmaq üçün dördüncü - beşinci bəndlərin demək olar ki, bütün misralarını təkiddli fellərlə bitirmişdir:

Sehri, füsunu xoşlayın,
Şairi, şeiri boşlayın.
Məktəb ilə bu firqənin,
Bağrı badaşdı, qoymayın!
Nisbəti var, səsin kəsin!
Qarğı, dolaşdı, qoymayın!
Çox pis ulaşdı, qoymayın!
Kafir olub: vurun, vurun!
Rışteyi-ülfətin qırın!
Yazdığı şeirini cırın!
Dinə sataşdı, qoymayın!
Küfrə bulaşdı, qoymayın!

Yenilikdən qorxanlar - mürtəce qüvvələr xeyli cəsarətlənmiş, "Lənət yağıdırmaq", "gözlərini bərəltmək" mərhələsi arxada qalmışdı. Indi onlar şairin "yazdığı şeiri cırmaq" məqamına gəlmişlər.

Sənətə və sənətkarlara belə hücum əbəs deyildi: onların hər işə qarışmaları, hər yerdə "eyb axtarışları" ilə bağlı idi. Sabir bəhri-təvillərindən birində həmin tiplərin dilindən yazırıdı: "A kişi, təngə gətirdi məni, vallahi, bu naqqal şüəralar, hədərəndən-pədərəndən, nə bilim boymadərəndən, necə sərsəm danışırlar, nə iş olsa, qarışırlar, necə eyb axtarışırlar..."

Dövrün səciyyəvi eybəcərliklərini əməllərində cəmləşdirən tiplər şairin "Sərhesab" şeirində "qarğı", "dolaşa", "kafir" adlandırılırsa, bəhri-təvillərdə onlar "naqqal", "sərsəm" kimi göstərilir, "yeniliyi yırtıcı bir hissə qarşılayan bu satirik" tipləri Sabir zahiri görkəmin, hərəkət və rəftarın təsviri yolu ilə yox",

onların görüşlərini və psixologiyalarını açmaq yolu ilə yaradır. Özü kimi qaraguruhçulra qızışdırmaq üçün əmr hökmündə dediyi "qoymayın", "vurun, vurun" nidaları tipin daxili aləmini çox yaxşı açır. Bu canlı tipin simasında bir çox mühafizəkar və köhnəpərəst zümrələri görmək mümkündür".

Yuxarıda "şairlik hünəri"ndən söhbət açmışıq və əsasən bu ad altında istedad, dünyagörüş, ədəbi təcrübə, varlığı duymaq və mənalandırma bilmək bacarığı nəzərdə tutulduğunu göstərdik. İndi isə "şair"in - sənətkarın başqa bir xüsusiyyətini izah etmək istəyirik ki, o da "şair" adının uca tutulmasından, onun əqidəsinin yenilməzliyindən ibarətdir.

"Şüəri millətə mehri vəfa" olan Sabir həmişə xalqın mənafeyini gözləmiş, onun arzuları ilə yaşamış, başqalarından da belə keyfiyyətlər tələb etmişdir; hətta, şair "alışan canının" yanğısından bəzən mütəəssir olur, çünki başqalarına bu yanğı təsir etmir, ya da mənasız görünür:

Ahin şərəri etməz əsər bir kəsə, hop-hop,
Bu od səninancaq alışan canın üçündür.

Şairin dünyagörüşündən, xüsusilə dini baxışlarından bəhs edən əksər tədqiqatçılar məlum rejimin hakim ideologiyasına rəğmən çıxış etməyə çalışdığını, çox vaxt ifrata vərmış, ya da ziddiyyətli fikirlər söyləyərək öz özlərini inkar etmişlər: M. Ağamirov. Sabirin dünyagörüşü, Bakı, 1962; Əhməd Həsənov. Azərbaycan maarifçiləri tərəfindən İslamın tənqidisi. Bakı, 1983; Ənvər Əhməd. Sabirin poetikası, Bakı, 1978 və s. "Bizim üçün İslam xaricində səadət yoxdur!" proqramı ilə çıxış edən Əli bəy Hüseynzadə kimi M. Ə. Sabir də İslam dəyərlərinə çox böyük ehtiramla yanaşmış, nəinki bu dini tənqid etmiş, əksinə, bütün hayatı, yaradıcılığı boyu həqiqi, saf İslam əxlaqına, mənəviyyatına ehtiram göstərmiş, ona təfriqə salanları lənətləmiş, milləti bu yönündə də birliyə səsləmişdir.

Dinsizlik ilə kəsb olunan bir mədəniyyət,
İslamlığın olduqca bəlayası deyilmə?

Şair "Müxbərə" adlı satirik dialoqda mədəniyyətin inkişafını dinə qarşı mübarizədə görənlərə qarşı çıxaraq, "parçala, hökm

sür!" siyasetini məharətlə mədəniyyət pərdəsi altında gizləyən Avropa mədəniyyətini kor-koranə təqlid edənləri təqibatına tutmuşdur. Məşhur türk yazıçısı Əhməd Midhətin (1845-1913) dili ilə öz fikirlərini müdrikcəsinə ifadə etmişdir:

Məhdi-mədəniyyət ki, deriz mülki-firəngə,

Vəhşiyyətin ən qorxulu səhrası deyilmə?

M.Ə.Sabir nifaq və təfriqələr nəticəsində türk dünyasının parçalanmasını, qardaş qanı tökülməsini kəskin şəkildə ifşa edərkən, həmçinin türk-islam dünyasında milli-dini birlik uğrunda mücadilə edənlərin faciəlitaleyini də göstərməyi unutmur. O, Nadir şah Əfşarın islam dininin sünni-şia məzhəblərinə parçalanmasına qarşı mübarizəsinin, milli birlik uğrunda fəaliyyətinin acı taleyini acı bir kədərlə qələmə alır:

Nadir bu iki xəstəliyi tutdu nəzərdə,

İstərdi əlac eyləyə bu qorxulu dərdə.

Bu məqsəd ilə əzm edərək girdi nəbərdə

Məqtulən onun nəşini qoyduq quru yerdə.

1904-cü ildə Türk xalqının milli şüurunun oyanışı və türkçülük ideologiyasının inkişafında müstəsna rol oynayan mütəfakkir Yusif Akçuranın Qahirədə nəşr edilən "Türk qəzetində "Üç tərzi-siyasət" adlı məqaləsi dərc olunur. Məşhur amerikalı yazıçı Carlz Hostler bu əsəri əhəmiyyətinə görə marksistlərin "Komunist Partiyasının manifesti" nə bərabər tutmuş, Akçurani isə türk birliyi fikrinin qurucularından biri kimi dəyərləndirmişdir. Yusif Akçura Rusiyada yaşayan türklər arasında məzhəb ixtilaflarının aradan qaldırılması istiqamətində də böyük işlər görmüşdür. O, məzhəb ayri-seçkiliyi etməyərək türkləri birliyə, bərabərliyə səsləmişdir. Məhz bu səylərin nəticəsidir ki, sonralar Ümumrusiya Müsəlmanlarının III Qurultayında (16-23 avqust 1906-ci il) müxtəlif məzhəblər arasında fərqlərin aradan qaldırılmasına dair qərar qəbul olunmuşdur. Bu təklifi Əli Mərdan bəy Topçubaşov irəli sürmüş və iştirakçılar "Sünnilik, şialik yoxdur. Yetsin ixtilaf!... - sədaları altında böyük coşqu, sürəkli alqışlar və səs çoxluğu ilə qəbul etmişlər. Yusif Akçuranın Rusiyada yaratdığı "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı" təşkilatı

da imperiya daxilində yaşayan müsəlmanların birləşməsində, mövcud problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır.

Böyük ideallar uğrunda mücadilə edən M.Ə.Sabir bu olaylardan xəbərsiz ola bilməzdi. Məhz buna görədir ki, müasirləri arasında M.Ə.Sabir qədər müsəlmanların məzhəb ayrılığına qarşı çıxan, bu problemin həlli yolunda qələmi ilə döyüşən, bu mövzuda əsərlər yaranan ikinci bir sənətkar göstərmək çətindir.

Müsəlman dövlətləri içərisinə rəxnə salmağa çalışan imperialist dövlətlər dünən olduğu kimi bu gün də bu birliyi pozmaq, qarşıdurma yaratmaq məqsədilə təriqət və məzhəbləri qarışdırır, süni düşməncilik toxumu səpirlər. M.Ə.Sabir "Müəllimlər siyezdi", "Sual-cavab", "Təhəssür" kimi onlarla şeirində dində bu təfiqəciliyə qarşı çıxmış, millətin, müsəlman dünyasını birliyə səsləmişdir. Şair ən müxtəlif üsullarla eyni bir dinə mənsub, Qurana qail insanları düşmən fitnəsinə uymamağa çağırır. "Sual-cavab" satirası Sabir üslubuna rəğmən mükələmə şəklində qurulmuş, müsahibə formasında dindirilən tiplər ifşa edilmişdir:

-Sünniyü şia təəssübləri ləğv oldumu ya?

- Nə dedin? Küfr danışdım! Cıram ağızını ha!...

Şairin "Neyləyim, ey yay! Bu urus başdilar" misrası ilə başlayan satirasında təqdim olunan tip heç cür sünni-şia ittifaqını qəbul edə bilmir. Çox qazablı və qəzablı olduğu qədər də iyrənc olan bu din dəlləli dərk etmir ki, /əslində anlamaq istəmir ki!/ insanları məzhəbə görə aşarılamaq, dinə rəxnə salmaq Allaha qarşı asılıkdir, küfrdir. Sünni-şia birliyinə dözməyən tip deyinir:

...Şia ikən sünniləri şad edir,

Sünni ikən şia yə imdad edir.

...Şia bilə sünənni insan neçin?

Birləşə yəni bu müsəlman neçin?

"Müəllimlər siyezdi" inə böyük ümid bəsləyən şairin qəhrəmanı inanmaq istəyir ki, bu çətin işi millətin ziyahları xadimləri həll edəcəkdir. Odur ki, böyük bir inamla düşünür:

Sünnilik ilə şia liyi qaldıracaqlar,

İslamə yetib rəxnə, xəbərdar olacaqdır.

Qardaş biləcək bir-birini şia və sünni,

Hər əmrdə həmrəyü həməfkar olacaqdır.

"İslamə rəxnə yetdiyini" bütün dünya bildiyi halda, nədən özümüz bundan xəbərdar deyilik?! Əcəba, bu qardaş qarşıdurmasının bir sonu, nəhayəti olmayıacaqmı?! Nədən, axtarsan da, "tapmazsan iki müttəfiqürrəymüsəlman. Qafqazda olan bir neçə milyon arasında"?! Qəzəblənən şair üzünü belələrinə tutaraq qail olduqları Qurana istinad etməyi məsləhət bilir, halbuki deyir, "əmr eylər ikən birliyə peygəmbəri-zışan". Əgər belədirsa, bəs nədən islamın tələblərinə əməl edilmir? "Lənət sini, nə bidəd ediyorsan!...Sərməşq edərək Habilü Qabil hərəkatın, Qardaşları qardaşlara cəllad ediyorsan!" - deyən şair bütün bunların səbəbini cahillikdə, nadanlıqda görür və bəyan edirdi:

Şiəyəm, əmma nə bu aşkaldən,

Sünniyəm, əmma nə bu əmsaldən.

Təbii istedadı olan sənətkarlar həmişə həyatı ziddiyətlər, çətin və mürəkkəb hadisələrlə qarşılaşmışdır. Sabirin ədəbiyyası mühiti tamam dözülməz olmuşdur. Çünkü, bu satira ustası dövrü ilə barışmamış, həmişə düşmən qazanmışdır, amma heç kimdən qorxmamış, çəkinməmiş, ehtiyatlanmamışdır. Təmkinlə düşmənlərini "naqqal", "sərsəm", "avara", "kafir" adlandırmış, onları lənətləmişdir. Kərbəlayi ləftüməlilərin məzmunsuz və təsirsiz şeirlərini lağla qoymuşdur; çünkü o, şeirdən yüksək bədiilik, dolğunluq və aydınlıq istəmişdir. Həqiqi şairin mübarizliyini, mərdliyini, əyilməzliyini hər şeydən yüksək qiymətləndirmişdir:

Yazdığınıma yalan-palan qatmaram,

"İşan" kimi rüşvət pula yatmaram...

Dövlətliyə yaltaqlanmaq bilmərəm.

Qəmli ikən, yalan yerə gülmərəm.

Pristavın çəkməsini silmərəm,

Hörmətimi gözlərəm, əksilmərəm.

Şair halal zəhmətlə yaşamalı, "şübhəli pul kisəsinə" salınmamalıdır. Çünkü o, duyan, düşünən insandır, real həyatda

yaşayır. Ola bilər ki, şair səhv etsin; belə olduqda o öz səhvini düzəltməli, "pis hərəkət" üçün xəcalətlənməlidir. "Qeybat", "riya", "gizli söyüş, zahir dua", "şair sıfəti ola bilməz".

Xalqın fikir və düşüncəsinin, meyl, münasibət və arzusunun daşıyıcısı - şair iradəli, təmkinli, saf, mərd, "eldən qabaq eybini qanan", "öz vəzinə inanan" olmalıdır:

Eylədiyim vəzə inannam özüm,
Eldən qabaq eybimi qannam özüm.
Qövlümə felimlə dayannam özüm,
Pis hərəkət etsəm, utannam özüm.

Təkcə inqilabi-satirik şeirin banisi Sabir deyil, onun əqidə və məslək dostları da geniş mündəricəli şair - vətəndaş idilər. "Biz pula, dövlətə mail deyiliz" dövrün aynası olan şair "əldə alat ola bilməz"- deyə xalqa xidmət edirdilər.

Bütün bunlarla bərabər, Sabiri öz sosial-siyasi, elmi və ədəbi mühitini duymuş, yaradıcılığında başəri mənə tapmış, ümumiyyətlə xalq onu qiymətləndirmişdir. Bunu ədibin özü də əsərlərinin birində etiraf edir:

Qoy hop-hop olub, şöhrəti-tam eyləsin oğlun!
Kəsbi buraxıb, şeirə davam eyləsin oğlun!

Yaradıcılığının "ərbəbi-kamal" nəzərində "əxtəri-rəxşan" ("parlaq ulduz"), "gülüstan", "şəhi-dövran", "sahibi-fərman" olduğunu bildirir:

Nola ərbəbi-kəmal eyləyə təhsin mənə kim,
Fələki-nəzmədə bir əxtəri-rəxşanəm mən.
Dövr edər başımə hər gündə hümayi-dövlət
Ki, əza gülşəninə bülbüli-nalanəm mən.
Müddəmlər gözüna xari-müğilanəm əgər,
Nəzəri-paki-əhibbadə gülüstanəm mən.

"Doğru söyləmək" - yaradıcılığını xalq həyatına çəkən şairə xas keyfiyyətdir, ancaq müddəmlərin qərəzli ittihamlarına da cavab vermək lazımlı galırdı. "Həll olmaz müşkillərlə" daim qarşılaşan şair "yaşadıqca çoxaldı düşmənimiz", - deyir. Çünkü ziddiyyətlərlə, bitib-tükənməyən çətinliklərlə dolu dünyada o, "cifeyi-dünyaya" meyl etmir, "təməllüq göstərmir", əqidəsini

dəyişmir - bir ömrü təbii yaşayır:

Dəhr bir müddət oldu mənzilimiz,
Onda həll olmaz oldu müşkilimiz.
Yaşadıqca çoxaldı düşmənimiz,
Nə edək, doğru söylədi dilimiz!...

Şeir xeyirxah əməldir, yaradıcı, istiqamətverici və təsirli fəaliyyatdır. "Fitnəli söz", saxta söz onun məzmunu deyil, belə sözlər "məzhəbi geyinən, imanı bürünən", "nəzəri-xəlqdə pak görünüb" "aləmi talan" edən riyakar ruhanilərin işidir. Cünki, xalqın, vətənin "səfəsi", onların tərəqqisi "suluki-şairdir". Gündə məsləkini dəyişən, yaltaqcasına şeirlər yazan "gədəliq" mərtəbəsində dayanıb "pula sitayış edən şairləri" Sabir ən qəлиз ifadələrlə damğalayıb; onların yazdıqlarının ədəbiyyatla - həqiqi sənətlə əlaqəsi olmadığını deyirdi:

Vəleyk caizəcəluqdə vəfsku şair

Şu məsləkində yawuncu gəda deyil də nədir?

Pula sitayış edən şairin bu qəhbəliyi,

Nahayət, əqbah olan bir ədə deyil də nədir?

Şeir şairin nəzərində "ziqiyət" bir gövhərdir. O, ən kəsarlı satiralarında belə "əhli-zövqə nəşə" verdiyini, "doğruluğu" əsas götürdüyüünü etiraf edir, heç vaxt bu misilsiz "Gövhəri" qiymətdən salmadığını cəsarətlə deyir:

Şair bir gövhəri-yekdaneyi-ziqiyətdir,

Salmaram vəfsi-druq ilə onu qiymətdən,

Deyərəm həcv, sözüm doğru, kəlamım şirin,

Əhli-zövqə verərəm naşə bu xoş şərbətdən.

Lakin "əhli-zövqdən" başqa müddəilər, qaraguruh, humanist-vətənpərvər şairləri incidir, işlərinə və yaşayışlarına mane olur, hətta onların ailə məsələlərinə qarışırıldılar. Sabirin qızı Səriyyə atası haqqındakı xatirələrində deyir: "Bu arada Əlidadaş (atası Mirza Ələkbər Sabiri nəzərdə tutur – E.E.) Bakıda ikən hər kəsin hücumundan ziyadə bizi incidentən əqrəbamızın təzyiqi idi. Bir gün nənəm (atamın doğma anası) anamın yanına galib: "Niyə oturmusən, sən şərən azadsan, o babıdır, get boşan, mən də südümü ona halal etməyəcəyəm" dedi. Belə

sözlərə anam öyrənmiş olduğu üçün əhəmiyyət vermədi... Mən əhvalatı atama yazdım... cavabında isə atam belə şeylərdən narahat olmamağımızı məsləhət edərdi".

XX əsrin ilk on illiyində Sabir Azərbaycan şeirinin ən parlaq, ən müqtədir ədibi kimi fəaliyyət göstərir, əsərlərinin məzmununu həyatın bir çox sahəsindən - ictimai-siyasi həyatdan, beynəlxalq aləmdə baş verən mürəkkəb proseslərdən, müasirlərinin möişət və yaşayışından alırı; hətta bu görkəmli ədib müasirlərinin dövri mətbuatda çıxan əsərlərinə poetik münasibət bildirmişdir. Ümumiyyətla, incəsənətin heç bir sahəsinə o, biganə deyildi; xüsusən karikaturalar şairi çox maraqlandırırdı. Tiplərini yaradarkən Sabir mahir bir rəssam kimi tipin həm daxili, həm də xarici aləmini ən xarakter detallar vasitəsilə oxucuya çatdırırdı. Şairin bu məharəti 1910-cu ildə yazdığı "Giley, yaxud umu-küsü" satirasının meydana gəlməsində özünü aydın göstərmişdir. "Zənbur"un 1910-cu il 4-cü sayında jurnalın rəssamı Benonun bir karikaturası verilmişdir. Bu karikaturada müsəlman aləminin səciyyəvi bir tipi - əmmaməli, ağsaqqal bir insan böyük bir ağaca zəncirlənmişdir. O, çırpınır, azad olmaq istəyir, amma zəncir möhkəmdir, zülmün, əsarətin, buxovun timsahıdır, onu sindırmaq üçün birlik gərəkdir. Qocanı sıxan, incident zəncirin hər həlqəsində eybəcər bir baş təsviri də vardır. Zəncirli qocanın qarşısında iblis qəhqəhə çəkir və deyir: "Biçarə elə anlamış ki, onu zəncirə bağlayan mənəm. Halbuki, onu bağlayan zəncirin hər həlqəsində məndən qəddarlar oturublar".

Sabir bu mənzərəyə - buxovlanmış insana - karikaturaya baxandan, şəklin altındakı bu mənalı sözləri oxuyandan sonra heyrətlənmiş, mühitlə, zülmə barışmamış, "Giley, yaxud umu-küsü" satirasını yazmış və onu "Zənbur" jurnalında çap etdirmişdir. Bu satirada şair rəng-boya bolluğuundan, xüsusən bədii suallardan istifadə etmiş, mənəni dərindən açmışdır:

Nədir ol həlqeyi-zəncirdə bir parə süvər?

Kimləri göstəriyor həlqə dərunindəkilər?

Şəkli-islama gülən kimdir o ifritsiyər?

Sən bu rəftar ilə bizdən uzaşırsan, deyəsan?!

Adətə, ürfə, rüsumə sataşırsan, deyəsən?!

Biz əgar olmasaq, islamə nigəhban kim olar?

Beş gün etməz ki, bu bağın gülü reyhəni solar,
İxtiraati-şəniə bütün islamə dolar,

Leyk san anlamayıb işdə çəşırsan deyəsən?!

Gah da bir məzhəbə, dinə sataşırsan deyəsən?

Satiralarında sözdən istifadə edəndə, lövhə və mənzərə yaradanda Sabir rəssamı xatırladırı. "Əgər rəssam öz əsərində mənfi tipləri boyalar vasitəsilə ifşa edirdisə, Sabirin satirasında artıq bu tiplərin canlı surətlərini görür, səsini eşidirik".

Satirik sənətkar müxtəlif üslublu, fərqli yazı tərzli sənətkarlara da diqqətli idi. Ona görə də Benonun karikaturasını duymuş, dərindən yaşamış, onun mahiyyətini düşüncəsinə köçürmiş və şeiri bu təsirlə yazmışdır. Bir də Sabir "Molla Nəsrəddin" jurnalında çalışan rəssam, karikatura ustası Rotter və Şmerlinqi yüksək qiymətləndirirdi. Eyni zamanda Sabirin elə əsərləri var ki, bunlarda ifşa tiplərinin "programı" öz əksini tapır. 1909-cu ildə, irticanın tüğyan etdiyi bir zamanda yazılmış "Etməli bundan sonra" rədifli şeir buna nümunə ola bilər. Mürtəcə qüvvələr "bir bəhanə əldə ünvan edib", sənətkarın bəyəndiyi, təqdim etdiyi, bədii təsvirdə yaydığı nə varsa, onları nişan, hədəfə alırlar. Öncə yeni təlim-tərbiyənin dinə, şəriətə, müxtəlif təriqətlərə zidd olduğunu yayır, köhnəni qorumağa, tətbiq etməyə çalışırlar. Onların inamında "din gedir, məzhəb gedir, qədri itir mollaların". İkincisi, "min söz yazan mühərrirlərin hörmətini, nüfuzunu kəsib", "avareyi-nan etmək" lazımdır. Mürtəcelər sadəcə söz demir, fikir söyləmir, sərt hərəkət xətti seçil, şairi nüfuzdan salmaq üçün bütün üsul və vasitələrə əl atırlar.

Xasə bu jurnal, qəzet əmrində bir fitva verib,

Səddi-rahi-nəşri-irfan etməli bundan sora!...

Mümkün olsa lap kökündən qaldırıb bir zənn ilə

Cümlə mətbuatı viran etməli bundan sora!

Satirada köhnəlik, onun təzahürləri göstərilir; poetik "mən"in əzəməti misradan-misraya artır; çünkü şairin "fəhmi var", "söz qanır", xalqa söykənir, fikri-mənəvi gücü xalqdan

alır. Onu bəyənməyənlər isə mətbuatı bir "zənn ilə" – hiylə ilə "kökündən qoparıb" atmağı mümkün sayırlar. Elə bilirlər ki, "hökmən və hökmən zur ilə" bu bələdan xilas olacaqlar:

Seyyima, şairləri hökmən və hökmən zur ilə

Xaric-əz-islamü iman etməli bundan cora!

Müxtəsər, hər kim ki, gördün fəhmi, bir söz qanır,
Küfr ilə məşhuri-dövran etməli bundan sora!

Abbas Səhhət deyir ki, Sabir "köhnə" şeirlərlə təzə şeirlər arasında bir əsrlik uçurum açdı". Bu uçurum "Hophopnamə"də toplanmış əsərlərin hamisində müəyyən dərəcədə görünür və təzə şeirin mündəricəsi haqqında təsəvvürü genişləndirir. Şair əsərlərində köhnə təsvir və ifadə vasitələrini məsxərəyə qoyur, epiqonçuluğa qarşı çıxır. "Ey alnun ay..." satirasında ənənəvi bədii formaları, ənənəvi təsbih-qafiyə və rədifiər sistemi təqnid olunur, çünki köhnə şeirdə gözəl belə səciyyələndirilirdi: "qarışqa xəttin", "kəkilin ilan", "çənəndə zənəxdan dərin quyu", "xalın üzündə buğda", "başında saçın qürab" və s. Bu, məşhur satirasında şair yalnız köhnə bənzətmələrə, təsvir-ifadə üsullarına gülməklə kifayətlənmir, həm də ənənəvi şeirin mövzu məhdudluğunu təqnid edir:

Ey alnun ay, üzün günəş, ey qaşların kəman!

Ceyran gözün, qarışqa xəttin, kəkilin ilan!

Alma çənən, çənəndə zənəxdan dərin quyu,

Kirpiklərin qamış, dodağın bal, tənin kətan!

Boynun sürəhi, boy-buxunun bir uca çınar,

Əndamın ağ gümüş, yanağın qırmızı ənar.

Xalın üzündə buğda, başında saçın qürab,

Qah, qah!...Qəribə gülməlisən, xaniman xərab!...

Sabir yenilik deyəndə həm şeirin bütün komponentlərini; təsvir və ifadə üsullarının hamisini, həm də məzmunla formanın vəhdətini nəzərdə tuturdu. Özü "Hophopnamə"də tamam yeni, bədii ədəbiyyatda işlənməyən məzmun və obrazlarla düşünmüş, nəzirələrində belə orijinal, təsirli rənglər və boyalar işlədir.

Sabir şeiri musiqiyə, musiqini də şeirə qarşı qoymurdu. Elə

dərin musiqiliyi, dərin ahəng oynaqlığını istedadlı şeirlərdə tapırıldı. Ona görə də onun satiralarında musiqi, təsir oyadan ahəng sözdən-sözə, misradan-misraya keçir, musiqi fikir axarında yaranırdu.

Şərqi zəngin klassik ədəbiyyatına, o cümlədən, Azərbaycan bədii mədəniyyatınə dərindən bələd olan Sabir Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli sənətindən çox şey öyrənmiş, keçmişin ədəbi təcrübəsinə yaradıcı münasibət bəsləmişdir.

Bunun səbəbini şair özü Salman Mümtazla görüşündə çox aydın və sərrast izah edir:

“Dörd yüz ildən bəridir Füzulinin şeirlərinin şöhrəti bütün Şərqi qaplamışdır. Hami o şeirləri əzbərdən bilir və istədiyi zaman sevə-sevə oxuyur. [...] Mən Füzuli “Divan”ına Füzuli qəzəllərinə başdan-başa nəzirə yazmaq fikrindəyəm, yəni o formada və o bəhrlərdə olmaq şərti ilə yeni-yeni mövzularda qəzəllər yazacağam. Hələ bir neçə nəzirə də yazmışam:

Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhvəyi-fincanın üçündür.
Könlüm bulanır küçədə cövlənini görcək,
Nitqim tutulur hərzəvü hədyanını görcək, –
mətlələri ilə başlanan qəzəllər də, o cümlədən olaraq, Füzulinin aşağıdakı:

Ah eylədiyim sərvü xuramanın üçündür,
Qan ağladığım qönçeyi-xəndanın üçündür.
Könlüm açılır zülfü-pərişanının görcək,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək, –
qəzəllərinə nəzirədir”.¹⁰⁶

Deməli, M.Füzuli qazəllərinin xalq içərisində geniş yayılması, əzbər söylənilməsi, məşhurluğu M.Ə.Sabirin satirik dilla həqiqətən xalqa çatdırılmasında bir bədii üsul, vasitə kimi lazım olmuşdu. Məhz buna görə o, məhəbbət şairi Füzulinin qəzəllərinə yeni libas-forma biçmiş, onu yeni ideya, yeni məzmunla zənginlaşdırılmışdı ki, “Mirzə Ələkbər Sabirin

106. Sabir xatirələrdə. Bakı, “Gənclik2, 1982, səh.51-52. Salman Mümtaz. Sabir haqqında xatirələr. sah.359

daxilən güvəndiyi və məhz "yeni təzahürü", "həqiqi dava-mı" olduğu milli-ədəbi qaynaqların gürşad çeşməsi başında hamidan əvvəl və hamidan çox böyük Füzulinin obrazını görürük".¹⁰⁷ (Təsadüfi deyil ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının baş redaktoru, mollanəsrəddinçilərin /oxu: tənqidçi realizmin/ aparıcı nümayəndəsi C.Məmmədquluzadə yazırırdı: "Füzuli "Molla Nəsrəddin" in birinci nömrəsindən başlayıb bu günə qədər məcmuəmizdə iştirak etmiş və şeirlər yazmışdır. Füzuli [...] bizim məcmuəmizdə işləyir. Yenə də işləyəcəkdir. İnanmır-sınız götürünüz "Molla Nəsrəddin" məcmuələrinin iyirmi illi-yini tökünüz qabağınzıza, hansı şeirə baxsanız görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır".

Bədii-estetik fikrin M.Füzuliyə münasibət tarixini şərh edən Yaşar Qarayev çox haqlı olaraq göstərir ki, Füzuli sənətinin kamilliyyinə qayıtmaq mənasında Sabir yeni bir yol müəyyənləşdirdi, "daha doğrusu, realist estetikanın romantik Füzuliyə münasibətdə yol verdiyi tarixi səhvə Sabir "təshih" verdi: O, bəlkə də, ilk dəfə olaraq poeziyada Füzuli orbitini və Füzuli peyklərinin orbitini bir-birindən ən qəti şəkildə fərqləndirdi. Sabir təqlidçi şeirin qəhrəmanına, mövzu və motivlərinə nəinki bütün yaradıcılığı ilə güldü, ona ayrıca parodiya da həsr etdi, saf, xalis Füzuli sənətinin ideya-forma sərvətindən isə bəhrələndi".¹⁰⁸

Böyük satira ustasının - Sabirin Füzuliyə münasibəti donmuş, durğun və ənənəvi olmamış, novator - yaradıcı səciyyə daşımışdır. O, klassiklərdən misra, bənd, rədif götürəndə, nəzirə yazanda, özü-öz üslubunu qorumuş, dövrün tələbini nəzərə almışdır.

Yaradıcılığının ilk dövründə Sabirin Füzulidən istifadəsi aşkar görünür və bu dövrdə bədii üslubun, mövzu və motivlərin təsiri daha qabarıqdır. 1902-1903-cü illərdə Həsən bəy Zərdabiyyə, "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşrinə ithaf etdiyi şeirlərdə

107. Q.Yaşar. Realizm: Sənət və həqiqət. Bakı, "Elm", 1980, səh.214

108. Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, "Elm", 2002, səh. 356

dil, üslub, tərkib və ifadələrdə köhnəlik aşkar nəzərə çarpar. "Şərqi-Rus" a həsr edilən şeir Füzulinin qəsidələrinin təsiri ilə yazılmışdır. Burada forma böyük qəzəl ustasının Əmir Seyid Məhəmməd Qazinin mədhinə yazılmış qəsidəni, bu qəsidənin şəkli xüsusiyyətlərini, rəng və boyalarını yada sahri: ("mənə şərqindən söz günsü üzünü göstərdi", "elə bir gün çıxdı ki, Şərq və Qərb əqli işiqlandı"), bədii surətlər, "çöhrənümə", "kəsbiziyə", "lütfi-xuda", "sidqü-səfa", "əxtəri-iqbəl" kimi tərkiblər Füzuli sənətinə xas üslub keyfiyyətləridir. Sabirin biza gəlib çatan 10-15 qəzəli də sübut edir ki, o, qəzəl ustadının sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən az öyrənməmişdir.

Sabir Füzulinin bir neçə qəzəlinə nəzirə - parodiya yazmışdır. Bu parodiyalar nəzirəcilik deyil, onlar dərin ictimai məzmunu, mövzu aktuallığı, satirik kəskinliyi, parlaq üslubu, sada, aydın axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Klassik ədəbi formalardan, büləllaşmış bədii surət və vasitələrdən məharətlə istifadə edib təqnid etdiyi tipi daha gülünc şəklə salır, satiranın - gülüşün tutumunu dərinləşdirir.

M.Ə.Sabirin sənət görüşlərində teatrla bağlı maraqlı məqamlar vardır. O, "Həyət", "Irşad" və "Tazə həyat" qəzetlərinin Şamaxı üzrə xüsusi müxbiri olmuşdur. Alovlu vətənpərvər və mübariz publisist kimi M.Ə.Sabir Şamaxının ictimai-ədəbi həyatını diqqətlə izləmiş, müxbir məktublarında mətbuat, məktəb, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi, milli məsələ və başqa problemlərlə yaşı, teatrla da bağlı müşahidələrini, mülahizələrini qələmə almışdır.

Şamaxının Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni tarixindəki rolunu, müstəsna mövqeyini yetərinçə dərk edən, buna yüksək qiymət verən M.Ə.Sabir üçün teatr millətin oyanışında çox mühüm vasita idi. Məhz Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 1857-1858-ci illərdə Şamaxıda "Müqəddəs Nina" məktəbinin nəfinə teatr tamaşaları göstərilmişdir. Uğurla keçən tamaşalar geniş ictimaiyyət arasında rezonans doğurmuş, nəhayətdə Şamaxıda teatr binası tikmək ideyası yaranmışdı. Əslən şamaxılı olan Ağabəy Zeynalbəy oğlu bu məqsədlə 1500 manat pul

ayırılmışdı. Həmin vəsaitə Şamaxıda olan köhnə "Duz mağazası" məşhur şamaxılı memar Qasimbəy Hacıbababəy oğlunun layihəsi əsasında parteri, lojaları, yarusu olan bir teatr binasına çevrilmişdir. M.Ə.Sabir haqqında mövcud xatirələrdən öyrənirik ki, Ələkbər hələ kiçik yaşlarından dini tamaşaların - şəbehlərin ən fəal iştirakçılarından olmuşdu. Digər tərəfdən xalq teatri, meydan tamaşaları da həmişə Sabirin gözləri önünde cərəyan etmişdi. Xalq komediyasının inkişafında xüsusi rolü olan "Qaravəlli" tamaşaları XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şamaxıda da geniş yayılmışdı. "Kosa-gəlin", "Tapdıq çoban", "Maral oyunu", "Kaftar-kus", "Tənbəl qardaş" kimi xalq teatri nümunələrinə, şübhə yoxdur ki, M.Ə.Sabir də müasirləri kimi baxmış, satiralarında, tiplərinin təqdimində bu zəngin mənbədən yararlanmışdır. Xaraktercə də şən, güclü humor hissinə malik olması Sabirin "Qaravəlli"lərə rəğbətli, meylli olmasına şərait yarada bilərdi. Xalq teatrının əsasını təşkil edən əsərlərdə məsxərə və tənqidin güclü olması, nikbin əhvali-ruhiyyənin hakimliyi, gülüşün aparıcı mövqeyi də Sabirin yazı manerasına, yaradıcılıq üslubuna çox doğma, çox yaxın idi.

"Həyat" qəzetində /10 avqust 1906, №177/ "M.Ə.S." imzası ilə çap olunan "Avqustun 3-də Salamovların evində..." sözlərilə başlayan müxbir məktubunda N.Vəzirovu "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" komediyasının sahnələşdirilməsindən bəhs olunur. Məqalədən məlum olur ki, 1906-ci il avqust ayının 3-də Şamaxıda Salamovların evində Qarabağda erməni daşnaklarının soyqırımına, talançlığına məruz qalmış azərbaycanlıların nəfinə məktəb müdürü müəllim Əlicabbar Orucəliyevin rəhbərliyi ilə bir qrup ziyanlı gənc tamaşa oynayır. Yiğilan məbləğdən müəyyən xərclər çıxıldıqdan sonra 318 manat 68 qəpik pulu Orucəliyev və Şirəlibəy cənabları poçt vasitəsilə Şuşaya doktor Kərimbəy Mehmandarovun ünvanına göndərirlər.

M.Ə.Sabir oynanılan tamaşanı özünəməxsus şəkildə təhlil edir. Öncə zal, tamaşaçılar haqqında məlumat verdikdən sonra aktyorların rollarının öhdəsindən nə dərəcədə gəlmələrinə

münasibət bildirir: "İanə mətlub vəchilə olmuş idisə də, spektakl dəxi müntəzəm bir surətdə tərtib olunmuş vəz ilə hüzurə çıxarılib, kəmali-ləyaqət ilə oynanıldı".

M.Ə.Sabir çox diqqətlə və dəqiqliklə əsərdəki personajları səhnədə canlandıran aktyorlar haqqında məlumat verir. Öyrənirik ki, həmin gün N.Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağınura düşdük" komediyasında səhnədə Hacı Qənbəri Cəbrayılbayov, Aşıq Vəlini Cənab Məhəmmədov, Əşrəf bəyi Ağalarbəy Hüseynov, Cəbinin Mustafayev, Dilbər xanımı Səfərəliyev, Yetəri Kazım Abdullayev, Cəvahir xanımı İsmayılov, Hacı Səlman Hüseynbəy Hüseynbəyov, mayor Xudaverdi bəyi qulam Abdullayev, Molla Səfini Məşədi Nəcəf Sadıqov, Mahmudu Şirəlibəyov, başmaqçı İmamqulunu Əlibəy Nazir Hüseynbəyov, Qızı Kirvəni Cabbar Hüseynov canlandırmışlar. Tamaşanı tam dolğunluğu ilə təsvir edən M.Ə.Sabir daha sonra aktyorların sənətkarlığını təhlil edir. Məlumdur ki, hər hansı bir aktyor üçün aydın diksiya, səhnəyə yaraşan xarici surət olduqca vacibdir. Aktyorun məharəti ondadır ki, səhnədə canlandırdığı obrazı özünükülaşdırır, tamaşaçı onu real hayatı qəhrəman kimi qəbul edir. Səhnə mizanları, qrim, dekorasiya kimi vacib elementlər tamaşanın canlı, bütöv alınmasına xidmət edən amillərdəndir. Biz o fikirdə deyilik ki, M.Ə.Sabir bir professional teatrşunas kimi teatrla bağlı bu və ya digər sənət məsələlərini mənimşəmişdi, xeyir, amma şübhə yoxdur ki, fitri istedad, sənətkar fəhmi, ədəbi təcrübə, bədii zövq üstünlüyü ilə M.Ə.Sabir bu məsələləri dəyərləndirməyi bacarırdı. Ədib yazar: "Cəbrayılov cənabları /Hacı Qənbər/ hansı ki, öz dövlətini əla dərəcadə dərk etdiyindən hərəkatı-səkənatında və ədayı-kəlimat və bəyanatında ziyadə məharət göstərib, cəmaati qah-qah ilə güldürürdü", "Cənab Məmmədov /Aşıq Vəli/ aşıqlar tərzində gözəlcə saz salıb, xoş avaz ilə oxumağında və məlahətli oynamığında cəmaati valeh ediyordu", "Ağalarbəy Hüseynbəyov /Əşrəf/ özünü səhneyi-tamaşada asudə saxlamaqla müəssir dediyi iibrətamız sözləri tamaşaçıları məbhut etmişdi", "Mustafayev /Cəbi/ danışığında, hərəkətində bir

hiyləkar nökəri mücəssim ediyordu", "Cabbar Hüseynov /Qızı Kirvə/ erməni ləhcəsində danışmaqla bərabər məstlik haləti sər və simasından tökülürdü" və s. və. i.a.

M.Ə.Sabir tamaşada qadın rollarının ifaçılarını da diqqətdən qaçırırmır, "məxsusən İsmayılov öz səsini və şiveyi-hərəkatını övrətlər şivəsinə artıq dərəcədə bənzədir" qeydini etməklə qadın rolunun kişi aktyor tərəfindən necə çətinliklə, eyni zamanda ustalıqla ifa olunmasına diqqəti yönəldirdi.

Teatra hədsiz dərəcədə maraq və sevgi nümayiş etdirən M.Ə.Sabir sözügedən müxbir məktubunda ən xırda detallı belə diqqətdən qaçırılmamış, ona münasibət bildirmişdi. Hətta o, suflıyorum tamaşanın uğurlu alınması üçün etdiyi xidmətləri də dəyərləndirir, pərdələr arasındaki fasılə zamanı truppenin tamaşaçıları yüksək əhvali-ruhiyədə saxlamaları üçün etdikləri sayı belə gözdən qaçırılmamışdı: "Antrakt vəqtində muzik və zurnaçılar çalırdılar" qeydini verməklə bu işə, tamaşaya məsul olan şəxslərin nə qədər zəhmət, əmək sərf etmələrini oxuculara çatdırırırdı: "Görünürdü ki, müntəzim və mürəttib cənabları öz vəzifələrində lazıminca səy edib, qeyrət göstərmişlər".

Azərbaycan teatr tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Cəfər Cəfərov "Azərbaycan dram teatri" /Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1959/ adlı fundamental tədqiqat əsərində 1905-1920-ci illərdə milli teatrın inkişafını doğru olaraq Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsi ilə əlaqələndirir. "1905-ci il inqilabi Azərbaycan teatrının inkişafında yeni bir səhifə açdı" deyən Cəfər Cəfərov sözügedən mərhələdə inqilabi hərəkatın milli mədəniyyətin intibahındakı roluna işıq salır, Bakıdakı fəhləkəndli ittifaqı ilə gerçəkləşən inqilabların həm mərkəzdə, həm də ətraf şəhərlərdə siyasi-mədəni hayatı təsirindən bəhs edir. Şübhə yoxdur ki, Şamaxıda da teatr truppasının mövcudluğu, onun cəmiyyət həyatında oynadığı rol bu təbəddülətlərin, siyasi hərəkatın məntiqi nəticəsi idi. Təsadüfi deyil ki, Şamaxı vətənpərvər ziyahları növbəti dəfə oynadıqları tamaşanı müqəddəs bir məqsədə - Qarabağdan olan soydaşlarımızin erməni vəhşiliklərinin törətdikləri qanlı olaylara rəğmən

düşdükləri çətin vəziyyəti az da olsa aradan qaldırmağa görə həyata keçirmişdilər. Milli azadlıq və milli mədəniyyətin inkişafı məsələləri fəhlə-kəndli hərəkatı ilə üst-üstə düşürdü.

M.Ə.Sabirin satiraları üzərindəki ardıcıl müşahidələr bunu deməyə əsas verir ki, canlı mükələmələr, dramatik konfliktlər və situasiyalar şairin yaradıcılığı üçün çox doğma olmuşdur. Onun tez-tez müraciət etdiyi satirik monoloqlar, dramatizm ilə fərqlənən satirik mükələmələr, dialoqlar sözün həqiqi mənasında canlı bir səhnədən xəbər verir:

Ata: Kuçadə tullan, ey oğul, sənətin olmur, olmasın!

Sənətə, dərsə, məktəbə rəğbətin olmur, olmasın!

Oğul: Kəsbinə getməyə, ata, fürsətin olmur, olmasın!

Gündə bir arvad al, boş'a, qeyrətin olmur, olmasın!

Ata: Axşam olanda çıx çölä, gəlmə səbahətək hələ,
Neyləsən eylə, bir belə ismatın olmur, olmasın!

İfftətin olmur, olmasın!

Oğul: Axşam olanda yax həna, düz zəvəcatı yan-yana,
Girdin o dəm ki, yorğana, halətin olmur, olmasın!

Qüdrətin olmur, olmasın!

/"Olmur, olmasın"/

Və ya:

Zaqafqaziya müftisi Hüseyin Əfəndi cənabları deyir ki:

Kəşfi-vəch etmək deyil övrətlərə şərən həram, -

İştə Quran, iştə asar, iştə məfhumi-kəlam!

"İşiq" qəzetəsi müdərəsi Xədicə xanım cənabları deyir ki:

Müslimə övrətləri məsturə olmaq istəriz, -

İştə söz, iştə əməl, iştə müvafiq bir məram!

Şamaxı camlı müdərrisi Əbdülxalıq Əfəndi cənabları deyir ki:

Müslimə övrət fəqət əl, üz açar indəssəlat, -

İştə ayat, iştə əxbar, iştə əshabi-kiram!

"Molla Nəsrəddin" deyir ki:

Müfti öylə, Əbd...böylə, həm Xədicə şöylə der, -

İştə öylə, iştə böylə, iştə şöylə, vəssalam!...

/"Dörd dilli qırımcı"/

Nümunə kimi verdiyimiz birinci satirada iki tip – iki perso-

naj səhnədə canlı mükalima ilə bir-birini ifşa edir. Hər iki mənfi tip qarşı tərəfin eyiblərini, yaramazlıqlarını açır, məhz onun günahkar olduğunu sübut etməyə çalışır. Dramatik mükalimə formasında qurulmuş bu satira hansısa bir komik səhnə əsərindən bir parçanı xatırladır. "Dörd dilli qırmanc" personajlarının çoxluğuna, deməli dramatizminin kəskinliyinə görə diqqəti cəlb edir. Müəllif burada dörd fərqli sosial təbəqənin nümayəndəsini - Zaqqafqaziya müftisi Hüseyn Əfəndini, "Işıq" qəzetiinin müdürü Xədicə xanımı, Şamaxı camei müdərrisi Əbdülxalıq Əfəndini və nəhayət "Molla Nəsrəddin"i sahnaya gətirir. M.Ə.Sabirin ustalığı ondadır ki, o, təqdim etdiyi personajların hər birini mənsub olduqları sosial təbəqənin mənafeləri, dünyagörüşü, maraqları baxımından danışdırır. Çox lakonik fomada hər bir iştirakçı maraqlarını ortaya qoyur. Maraqlıdır ki, dialoqlar bir-birini tamamlayırlar, həm də zamanı üçün aktual olan məsələlərə toxunur.

Bu bir həqiqətdir ki, "hətta ruhaniliyin də Sabirə qədərki tipi Azərbaycan ruhanisinin Sabirdəki tipindən əsaslı şəkildə fərqlənir" /Yaşar Qarayev/, əgər əvvəllər yaicanı ruhanilik, fanatizm tənqid olunurdusa, indi o daha çox sosial yönümdən təqdim olunurdu. Önəmlidir ki, Qafqaz müsəlmanlarının dini rəhbərləri sözün həqiqi mənasında maarifcidiirlər. Şeyxüislam M. Tahirov, Şeyxüislam Molla Əhməd Səlyani, Şeyxüislam Axund Əbdüssəlam Axundzadə, Şeyxüislamın müftisi Hüseyn Əfəndi Qayıbov elmi, təhsili təbliğ etmiş, mətbuatla müntəzəm əlaqə saxlamışdır. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, otuz üç il Zaqqafqaziya müftisi vəzifəsində çalışan Hüseyn Əfəndi Qayıbov Şərq, Azərbaycan ədəbiyyatını mükəmməl bilməklə ziyalı bir şəxsiyyət olmuş, "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarinə məcmuədir" adlı dörd cildlik əsəri ilə vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoymuşdu. M.Ə.Sabir müasiri olduğu bu insanları yaxşı tanıyor, onların cəmiyyət içərisindəki nüfuzundan da yaxşı xəbərdar idi. Məhz indi, onun yaşadığı zamanda cəmiyyət həyatında nəhəng sosial-siyasi, iqtisadi təbəddülatlar baş verirdi. Dünyanın siyasıləşdiyi, insanların siyasi dona bürün-

düyü belə bir məqamda "çalxalandıqca, bulandıqca zaman nehrə kimi" imperializmin, müstəmləkəçi çar rusiyasının və nəhayətdə, manqurtlaşmaqdə olan qurbanlı bəylərin iç üzü xəlqə faş olur, yatmışlar, çoxları razı olmasalar da, artıq oyanır-dı. Bu oyanışı alqışlayan, onu inqilabi axara istiqamətləndirən Sabir bu yolda maneəyə çevrilən hər kəsi, eləcə də şarlatan din dəllallarını, qılaflı ruhaniləri cəsarətlə tənqid edir, öldürəcü sa-tira atəsinə tuturdu.

Ədibin ilk dəfə "Həyat" qəzetində /10 fevral 1906, №33/ "M.Möhtəmil" imzası ilə çap olunmuş "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti" əsəri də diqqətəlayiqdir. Sərlövhədə deyildiyi kimi, müəllif bir məclisdə on iki nəfər kişinin - Vəkil, Həkim, Tacir, Rövzəxan, Dərviş, Sofi, Molla, Elm, Cəhl, Şair, Əvam, Qəzetçi - bir-birilə mükəliməsini verir. Diqqətlə fikir verilsə, yenə də Sabir səhnəyə o ədəbi qəhrəmanları cəmləyib ki, onlar cəmiyyət həyatının güzgüsüdür. Hətta səhnədə "Elm, Cəhl" kimi rəmzi personajlarla da qarşılaşırıq. Əlbəttə satiranı mövzusuna görə yox, səhnə şəklində qurulduğuna görə diqqətə çatdırır, hər biri cəmi bir cümlə ilə danışdırılan bu satirik obrazların hansı janrıda əyanıləşdiyini göstərmək istəyirik.

Ümumiyyətlə, bu tipli satirik-dramatik parçalar M.Ə.Sabirin yaradıcılığında çoxdur. Bu mənada ədibin "Əhvalpürsanlıq, yaxud qonuşma", "Bakıda bir kənddə mühavirə", "Avropa-da Məmdəlinin eşqbazlığı", "Təbaət" kimi əsərlərini nümunə göstərmək olar.

M.Ə.Sabirin ilk dəfə "Yeni həqiqət" qəzetində /27 fevral 1911, №30/ «Ə.S." imzası ilə çap olunmuş "Balaca səhnə" əsəri şairin dramaturgiyaya meyli baxımından daha çox diqqəti cəlb edir. Bu "Balaca səhnə"də müəllifin canlandırdığı həyat lövhəsinə onun digər satiralarında, məsələn, "Əkinçi", "fəhlə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?", "Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol biçarə, sabr eylə!" və s. rast galırıq.

"Balaca səhnə"də şərti olaraq remarka deyə adlandırma biləcəyimiz nəşr nümunələri var ki, bu da sözügedən ədəbi parçanın səhnələşdirilməsində mühüm vasitədir: "Vəqta ki,

məşrutə xəbəri İran kəndçilərinin qulağına yetişdi, bir nəfər qoca əkinçi əkinin içində səcdəyə yixilib dedi".

Müəllifin qələmə aldığı bu əsərdə bir nəfər qoca iranlı əkinçi, divan məmurlarından bir nəfər fərraş, Ərbab, ərbaba xidmət edən dörd nəfər zalim iştirak edir. Tamaşaçı səhnədə yalnız qoca əkinçi ilə Ərbabin mükaliməsini görür, o biri personajların isə sözsüz səhnə hərəkatlarını müşahidə edir: "...divan məmurlarından bir nəfər fərraş hazır olub, əkinçinin əhli-ayalının gözü önünde qollarını bağlayıb, at qabağında piyada, ayaq ilə onu ərbabin qapısına gətirdi", "bu əsnada dörd nəfər zalim əllərində şallaq, biçarə katçının ayaqlarını məhkəm bağlayıb, falluqaya salıb, döyməyə başladılar".

Səhnənin əvvəlində /şərti olaraq bədii ekspozisiyasında/ İranda məşrutə xəbərini eşidən qoca əkinçinin şükrənlıq səcdəsi verilir:

Səd şükr ki, oldu nur-baran
Məşrutə ilə bu xaki-İran!
Rəxnə yetişib binayı-züləmə,
Yer qalmadı kədxudayı-züləmə;
Zülmün, sitəmin çıraqı söndü,
İran yenə bir behiştə döndü;
Hakimlərin ixtiyarı bitdi,
Dehqanların iztirarı bitdi;
Bundan sonra rəncər döyülməz,
Nahəq yerə binəva soyulməz;
Salmaz bizi mülkədar rəncə,
Qurmasız bizə bir daha şkəncə...

Qoca əkinçinin ilk səhnədəki cixışı İrandakı ictimai-siyasi mühit, kəndlilərin məşəqqətli həyatı haqqında oxucuda /tamaşaçıda/ tam dolğun təsəvvür yaradır. Züldən, təhqirdən, çətinlik və yersiz işgəncələrdən cana doymuş bu yazıq qoca əkinçi monoloqunda məşrutəyə böyük ümid bəslədiyini bəyan edir. Lakin səhnədə cərəyan edən hadisələr onun arzularını altüst edir. Təhqir edilərək ərbabin hüzuruna gətirilən kəndli ilə Ərbab arasında kəskinliyi ilə seçilən dramatik mükalimə baş-

verir. Əgər bu səhnəyə qədərki hissədə hadisələrin inkişafı baş vermişdisə, bundan sonra hadisələr zirvəyə, kulminasiya nöqtəsinə doğru inkişaf etdirilir. Ərbabın:

Vur, vur ki, gətirməyibdir arpa!

Vur, vur ki, bir az da məstkarəm!

Vur, vur ki, nə yağ verib, nə qaymaq!

nidaları ilə davam edən bu səhnə qoca kəndlinin fəryadları ilə tamamlanır:

Fəryadə yetiş, amandır, Allah!

Əla lənətullah ələl-qövmüzzalimin.

Zalim qövmündən olanların lənətlənməsi, son ümid yeri kimi Allahın köməyə çağırılması ilə final yekunlaşır.

M.Ə.Sabir ümumiyyətlə kəskin dramatik mükalimələrlə tiplərini danışdırmağı sevən sənətkardır. Bu keyfiyyət özünü sözügedən "Balaca səhnə"də də göstərir. Xüsusilə mənfi personaj olan Ərbabın qudurğanlıqla söylədiyi "Vur, vur ki, bunu qudurdu məclis!", "Məşrutə bunu xərab edibdir!", "Hürriyyət edib bu şumu gümrəh!" sərt, həyasız cümlələri oxucuda /tamaşaçıda/ ona, o qəbildən olan qoluzorlulara, havayı yeyənlərə, dini, dili, milləti bir olan qardaşlarına xor baxanlara nifrət hissi yaranır. Əlbəttə biz "Balaca səhnə"ni səhnə əsəri deyə təqdim etmək niyyətində deyilik, ancaq əldə olan ədəbi nümunələr şairin məqalələri, haqqında olan xatırələr bir daha təsdiqləyir ki, teatr Sabir üçün çox maraqlı bir sahə olmuş, ədib ona güclü məraq göstərmiş, satiralarında dramatik növün poetikasından yaradıcılıqla, bacardığı qədər yararlanmışdır. Şamaxıda fəaliyyət göstərən teatr haqqında, oynanılan tamaşa barədə məqalə yazan Sabir, ola bilməzdi ki, Bakıda yaşayıb çalışdığı vaxt hansısa bir teatrda tamaşa seyr etməmiş olsun. Zamanında operanın, teatrin təşəkkül tapıldığı bir mərhələdə M.Ə.Sabir yaradıcılıq istedadına, yazı üslubuna rəğmən dramaturgiyaya da həvəs, meyl göstərmiş, əsərlərində dramatik növün ünsürlərindən az və ya çox dəracədə istifadə etmişdir. Təsadüfi deyil ki, ədibin əksər əsərlərini asanlıqla səhnələşdirmək, monoloq şəklində ifa etmək mümkündür.

XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan sənətkarların əksəriyyətinin yaradıcılığında türkçülük ideyaları öz əksini tapmışdır. M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Y.V.Çəmənzəminli, M.Ə.Sabir və b. bu qəbildəndir. Təsadüfi deyildir ki, H.Cavidin "Peyğəmbər" əsərini təhlil edən Hənəfi Zeynallı yazırıdı: "Cavidin əsərləri forma cəhətdən Hamidin, üslubuna görə Fikrətin, fəlsəfi mahiyyətinə görə R.Tofiqin əsərlərini xatırladır".¹⁰⁹ Bu fikir nə qədər mübahisəli olsa da, təbii qarşılanmalıdır. Türkülüyün bir ideologiya kimi formalaşlığı illərdə yazıçılar daha çox fəallıq göstərir, siyasi müstəvidə gerçəkləşən bu ideologiyaya təbliğat məqsədilə təkan verirdilər. Publisistika ədəbi növlərin janrlarından, poeziya istisna olmaqla bu sahədə öndə gedirdi. İ.Qaspiralı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu kimi jurnalistika ilə məşğul olan mühərrirrlərimiz millətin vahid bir ideologiya ətrafında birləşməsi üçün var qüvvələri ilə çalışırdılar.

Müasirlərinin xatırılarda döñə-döñə vurğulanır ki, "Sabir şeir yazanda, yaxud başqa vaxtlarda Şəmsəddin Saminin türk qamusunu çox mütaliə edərdi. Türkiyəli həcvgu Əşrəfin türkcə [...] rübai'lərini oxumağı çox sevərdi". /Məmmədəli Sıdqı/ Təsadüfi deyil ki, bu fakt Lukyanovanın da diqqətini cəlb etmiş, o əvvəldə sözügedən əsərində Sabir yaradıcılığında turançılıq məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

M.Ə.Sabirin böyük türkçü olduğunu zamanında görkəmlı yazıçı və ictimai xadim olan Tağı Şahbazi Simurq qeyd etmişdir. O, 1916-ci ildə "Hophopu yad et" məqaləsində "Sabir bir şair idimi?" sualını qoyur və yazırıdı: "Sabir xalqımızın müsəvvir rəssam, Sabir bir təbi-layəmit, Sabir - yaxşı bir insan, Sabir xalqımızın mərəzini bilmış bir təbibi-həziq, Sabir doğru söz söyləyən ədib idi... Sabiri unutmamalı, Sabirin ruhunu xeyir ruhlu sözlərlə yad etməliyik!... Çünkü Sabirlərini unudan bir xalq səbir və təhəmmül olunmayacaq bəlalara düşər ola bilər".

"Hophopnamə" təsdiq edir ki, M.Ə.Sabir yalnız Azərbaycan

109. H.Zeynallı. H.Cavidin yazdığı "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim. "Ədəbi parçalar", Bakı, 1924

xalqının deyil, bir çox başqa dünya, eləcə də Türk xalqlarının həyatına aid, məişət məsələlərindən tutmuş, onların bir millət kimi formalaşmasına qədər böyük inkişaf yolu keçməsi prosesini əhatə edən hadisələrə toxunulur. Çox önemlidir ki, tarixi proseslər, dünyanın müxtəlif qəzəllərində baş verən ictimai-siyasi hadisələr ardıcılıqla, onların səbəb və nəticə əlaqələri dəqiq göstərilməklə təhlil olunur.

Hərçənd-düçari-mihəni-əhli-cəfayız,
 Hərçənd bu əyyamda pavəndi-bələyiz,
 Ey xar görən bizləri, bizlər nücəbayız,
 Meydani-həmiyyətdə ələmdarı-vəfayız.
 Turanlılarız, sahibi-şənü şərəfiz biz!
 Əslafımızın naibi xeyrülxələfiz biz!

Bu misralar Əbdülxalq Cənnətinin /1854-1931/ "Füyuzat" jurnalının 7 avqust 1907-ci il tarixli 24-cü sayında dərc olunmuş "Fəxriyyə" şeirinin birinci bəndidir. M.Ə.Sabir "Molla Nəsrəddin" jurnalının 26 avqust 1907-ci il tarixli 32-ci sayında çap etdirdiyi eyni adlı şeirlə Ə.Cənnətiyə öz üslubuna rəğmən bir növ cavab vermişdi. M.Ə.Sabir mövzunu tamamilə fərqli, satirik planda işləməklə, XI əsrin sonu, XIII əsrin əvvəllərində baş vermiş tarixi hadisələrə aydınlıq gətirmiş, Xarəzmşahlığı, Qızıl Orda, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Osmanlı və başqa türk dünyası tarixində mühüm rolu və təsiri olmuş dövlətlərin də adı çəkilmişdir. Bu dövlətlər də daxili və xarici münaqişələr üzündən süqut etdiyindən M.Ə.Sabir bunu da ürək ağrısı ilə xatrladır. M.Ə.Sabirdə çox sağlam, əhatəli bir tarix və millət şüuru vardır. O, Türk tarixinin bütövlüyünü fərqləndirir və Azərbaycanı bütövlük çərçivəsində dəyərləndirir.

M.Ə.Sabirin qaynar ədəbi yaradıcılıq dövrü cəmiyyətin siyasi həyatında kəskin dönümlər mərhələsinə təsadüf edir. Bu zaman millətin inkişafı, azadlığı məsələsi həyat mənziləsində olduğundan mövcud ədəbi proses də istər-istəməz, güclü və ya zəif formada bu hərəkata qoşulurdu. M.Ə.Sabirin böyük rəğbət bəslədiyi Namiq Kamal vətənpərvərliyi bir instinctiv hiss sayan bəzi ideoloqlardan fərqli olaraq deyirdi: " Cocuqlar əyləndiyi

yeri, gənclər məişətgahını, ixtiyarlar guşeyi-fəraqətini, övlad validəsini, pədər ailəsini nə dürlü hissiyyat ilə sevirsa, insan da vətənini o dürlü hissiyyat ilə sevir. Bu hissiyyat isə sərf səbəbsiz bir meyli-təbiidən ibarət deyildir. İnsan vətənini sevir, çünki ...maddeyi-vücudu vətənin bir cüzvidir... İnsan vətənini sevir, çünki...həyat vətən havasını tənəffüsələ başlar... İnsan vətənini sevir, çünki hər şeyi – rahəti, mənfəəti-həqqi vətən sayəsində qaimdir".¹¹⁰

İsmayıł bəy Qaspıralı XIX əsrin 80-ci illərində "dildə, fikirdə, işdə birlik" şüarı ilə nəşrə başladığı "Tərcüman" qəzeti - ittihad məramında siyasi məqsədi yox idi. Bu hərəkat hələ üsuli-cədid /yeniləşmə/ mahiyyətində idi. Ə.Hüseynzadənin başçılıq etdiyi ittihad hərəkatı isə tamamilə yeni məfkurəli, siyasi məramlı turançılıq ideologiyası idi. Məhz bu mərhələdə mütləqiyəti ifşa və inkar etmək, milli əsarətdən yaxa qurtarmaq, ictimai ədalətsizliyə son qoymaq, nəhayətdə milləti azadlığa qovuşdurmaq siyasi qüvvələrin, eləcə də ədəbi hərəkatın amalı idi. İdeoloji mübarizə hərəkatına başçılıq edənlərdən biri kimi Ə.Hüseynzadə "bir millətin tərəqqisi nədən ibarətdir?" sualına, "tərəqqi bir millətin, bir camaatın arasında hürriyyət maarifin təzayid və intişar etməsindən ibarətdir və hansı millətin arasında hürriyyət və marifə nemətlərindən daha çox əfrad bəhrəyab isə o millət daha müqtədirdir"¹¹¹ cavabını verirdi. Bu ideyalardan qaynaqlanan sənət adamlarının, eləcə də M.Ə.Sabirin yaradıcılığında maarifə çağırış, təbliğ başlıca yer tutr və bu da çox qanuna uyğun hal kimi qəbul edilməlidir ki, həmin mərhələdə qələmi ilə millətə xidmət edənlərin əksəriyyəti müəllim idi: C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, S.S.Axundov, N.Nərimanov, H.Cavid. "Abdulla Şaiqi müəllimliyə sövq edən yalnız təbiətindəki böyük pedaqoqluq qabiliyyəti, uşaqa, uşaq tərbiyasına meyl olmayıb, yaxud

110. Sitat: Rüstəm Hüseynov. Namiq Kamal. Bakı, "Yazıcı", 1990, səh.47 kitabından götürülmüşdür.

111. Ə.Hüseynzadə. Məndəleyev və kimya. "Füyuzat" /1906-1907/, Bakı: Caşıoğlu, 2006, səh.148

güzəranını keçirmək üçün müəllimlik sənətinə yiyələnmək zərurəti yox, hər şeydən əvvəl vətənpərvərlik duyğuları, böyük ictimai ideal idi".¹¹²

Çarizmin milli əsarətinə qarşı turançılıq məfkurəsilə mübarizəni Ə.Hüseynzadə "Həyat" qəzetindən başlamışdı və ilk dəfə milli istiqlal bəyannaməsini də bu qəzetiñ səhifələrində elan etmişdi. Məhz Ə.Hüseynzadə "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" silsilə məqalələrində bu millətin "Türk" adını özüne qaytarmışdır.¹¹³ O, "Mən türkəm, qafqazlı bir türkəm, türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam"¹¹⁴ məramı ilə milli düşüncə tariximizə "millət" anlayışını gətirmiş, azərbaycanlıq ideologiyasının əsasını qoymuşdur. "Ümumiyyətlə, onun yaratdığı fikir cərəyanı, mətbuat hərəkatı Azərbaycan xalqının ictimai, siyasi, ədəbi və estetik fikrinin inkişafında yeni mərhələ açmış və ortaq türk mədəniyyətinin gələcək təşəkkülü üçün zəmin hazırlamışdır".¹¹⁵

Heç şübhə yoxdur ki, "Həyat" qəzeti və "Füyuzat"la əməkdaşlıq edən M.Ə.Sabir Ə.Hüseynzadənin siyasi-ideoloji məramnamasından xəbərdar olmuş, öz yaradıcılığında bunlardan bəhrələnmişdir. Məhz buna görədir ki, Mehdi bəy Hacınski "Kaspi" qəzetiñin 1911-ci il 161-ci sayında tam haqlı olaraq yazırıdı: "Sabir kimi nəhəng şairin də ilk müəllimi Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur". Onun yaxın dostu və həmyerlisi M.Hadi "Füyuzat"ın elə ilk sayında "Amali-tərəqqi" şeirlə çıxış edərək yazırıdı:

Həqiqi arzumuz intizami-hali-millətdir,
Məsaimiz bütün məsrufi-istikmali-millətdir,
Əsasi-fikrimiz təmini-istiqbali millətdir,
Ürəkdə bəslənən amalımız iqbali-millətdir,
Yeganə nöqtəyi-mətlub... millətdir.

112. Mirza İbrahimov. Büyük şairimiz Sabir. Bakı, "Elm", 1962, səh.4

113. Bax: "Həyat", 1906, № 119

114. Ə.Hüseynzadə. Nümunə məktəbi, "Həyat" 1906, № 184

115. Ofelya Bayramlı. Milli mədəniyyətimizin böyük abidəsi. Füyuzat /1906-1907/, Bakı: "Çaşioğlu", 2 006, səh.VII

M.Ə.Sabir "Füyuzat"ın beşinci sayında artıq "Söz" şeiri ilə öz imzasını yeni bir ünvanda oxucularına çatdırmışdı, jurnalın yeddinci sayında onun "Təxmisi-şəiri-Cövdət" əsəri çap olunur. "Füyuzat" on birinci sayında "Kaspi" və "Füyuzat" a abunə olmaq üçün dərc olunmuş elanda Şamaxı oxucuları üçün usta Cari Hacı Həmid oğlu ilə Məşədi Əli Əkbər Sabir Tahirzadənin adını qeyd edir. Deməli, M.Ə.Sabir fəal ədəbi yaradıcılığı başladığı ilk gündən zamanının ideya generatoru olan, hələ sağlığında müasirləri, bütün türk aləminin görkəmli ziyalıları tərəfindən "Rəsuli-Həqq", "İraqın ən mükəmməl öndəri", "Böyük türk dünyasının mücahidi", "Külli-müsəlman aləminin iftixarı", "Qafqaz müsəlmanlarının atası" kimi tanınan Əli bəy Hüseynzadənin vətənin, millətin təleyi ilə bağlı işıqlı ideyaları ilə yaxından tanış olmuş, ondan lazımı səviyyədə yararlanmışdır.

Ə.Hüseynzadə "Qırımızı qaranlıqlar içində yaşıł işıqlar" məqaləsində yazırıdı: "Bizim özümüzə məxsus, daha layiq, daha şanlı bir vəzifəyi-mücahidəmiz vardır ki, o vəzifə də zülməti qəflətdə bulunan külliyyati-avam arasında nuri-maariyi əkməkdir".¹¹⁶

Xalqın maariflənməyini vacib bilən Sabir də "Ol gün ki sənə xalıq edər lütf bir övlad", "Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdən?!", "Təhsili-elm", "Ata nəsihati", "Uşaqlara", "Olmur, olmasın!", "Uşaqdır", "Bu boyda!...", "Vah!...Bu imiş dərsi-üsuli-cədid?!" kimi şeirlərində bu ideyanı təbliğ etmişdir:

Yaşamaq istər isək dəhrdə əmniyyət ilə,
Elmə, fənnə, üdəbayə baxalıñ nifrət ilə,
Uyalım fitnələrə əldəki vəhşiyət ilə,
Yatalım bəstəri-qəflətdə uzun müddət ilə;
Püxtəlikdən nə yetər, biz hələ xam olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvəm olmalıyız!
...Fikr tədris edən aşxası kənar etməliyiz,
Hər nasıl olsa bu bidinləri zar etməliyiz,
Ölkədən bunları məcburi-fərar etməliyiz,

116. Füyuzat. /1906-1907/ Bakı: "Çaşioğlu", 2006, səh.68

Tez zamanda vətəni, milləti xar etməliyiz;
Böyləcə naili-məsudü məram olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!
Qoy olar kaşfi-bədaye eləsin sənət ilə,
Paraxod, ya vaqon icad eləsin zəhmət ilə,
Biz verib pul minərik, yol gedərik rahət ilə,
Biz mələklərlə uçub ali məqam olmaliyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

Şair millətin tərəqqisi, maariflənməsi yolunda əngəl olanlara öz üslubuna rəğmən münasibət bildirir, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin, millətlərin məhz "elma, fənnə, üdəbayə", "fikir tədris edən əşxasa" ehtiramı nəticəsində buna nail olduğunu bildirir. "Püxtəlikdən nə yetər" deyən və "tərki dünya ilə firdovs-xüram olmalıyız!" əqidəsi ilə yaşayan nadanlıra, cahillərə, kölə psixologiyasından qurtula bilməyənlərə, ağasının-çar imperiyasının xoşuna gəlmək üçün "bizə ağılıq edən əhlə qulam olmalıyız!" məntiqi ilə sürünlənlərə Sabir qəzəblə, üşyanla müraciət edir:

Yanaş əşrərə, fəxr eylə!
Bulaş hər karə, fəxr eylə!
Tutulma nəngə, namusə,
Utanma arə, fəxr eylə!...

Belə bir fikir ədəbiyyatda tez-tez vurğulanır ki, türkün keçmiş türkün qəhrəmanlığıdır. M.Ə.Sabir türkün şanlı tərəxi, qəhrəmanlıqlarla, dövlətçilik ənənələri ilə bağlı şərəflə keçmişindən qürurlanır, amma bu iftixar kor-koranə pərəstişdən, sadəlövh vurğunluqdan yox, həqiqi vətənpərvrlikdən irəli gəlir. O, keçmişlə, edilmiş və qazanılmışlarla kifayətlənməyi ətalət, yerində saymaq hesab edir, belələrini satira atəşinə tuturdu:

Hər millat edir səfheyi-dünyadə tərəqqi,
Eylər hərə bir mənzili məvadə tərəqqi,
Yorğan-döşəyimdə düşə gər yadə tərəqqi,
Biz da edərik aləmi-röyadə tərəqqi.

Mütəfəkkir şairi narahat edən ən böyük məsələlərdən biri türk qövmü içərisində birliyin olmamasıdır. Məhz bu birli-

yin olmamasından idi ki, çar Rusiyası və İran Azərbaycanı bir dövlət kimi süquta uğratdı, erməni daşnakları 1905-1906-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirdi. M.Ə.Sabir "Fəxriyyə" "də oxucusunu ürək ağrısıyla uzaq tarixi keçmişə səyahətə çıxarıır; keçmişlə yalnız qürurlanmaq yox, səhvlərindən ibrət götürmək üçün! M.Ə.Sabir bu şeirində türklərin tarixində döñüm nöqtələri olan mühüm tarixi hadisələrə diqqəti cəlb edir:

...Bir vəqt salıb təfriqə olduq iki qismət,
Teymur şəhə bir paramız etdi himayət,
Xan İldırıma bir paramız qıldı itaət,
Qanlar saçılıb, Ankarada qopdu qiyamət...
Əhsən biza! Həm tirzəniz, həm hədəfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!
Teymur şəhi-ləngə olub tabeyi-fərman,
Xan Toxtamış eylədik al qanına qəltan,
Ta oldu Qızıl Ordaların dövləti-talan...
Məsko şəhinə faidəbəxş oldu bu meydan...
Əlyövm uruslaşmaq ilə zişərəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

Məlum olduğu kimi, M.Ə.Sabir bu satirasını Ə.Cənnətinin eyni adlı şeirinə cavab olaraq qələmə almışdır. Ə.Cənnəti "Fəxriyyə" adlı şeirini yazaraq "Füyuzat" jurnalında /7 avqust 1907, №24/ dərc etdirmişdir. "Turanlılarız, sahibi-şənəü şərəfiz biz!" – deyə şanlı keçmişiyələ fəxr edən Ə.Cənnətidən fərqli olaraq M.Ə.Sabir türk millətinin müasir beynəlxalq aləmdəki siyasi, iqtisadi və mədəni durumunun hansı vəziyyətdə olduğunu acı-acı bəhs edir. Milli mənlik şüurunu itirərək öz doğmaca qardaşına müxalif olan, vətəni, milləti şəxsi namına, şöhrətinə satan, "öz qövmümüzün başına əngəl kələfiz biz!" deyib şərəfsiz ömür sürən soydaşlarının halına acıyır. Bunuñla kifayatlənməyən, ağlamağı, sizlamağı qətiyyən qəbul etməyən Sabir onun yaxasından tutaraq silkələyir, qəflət yuxusundan ayıltmağa çalışır. Səy edir ki, keçmiş iñə öyünən, dünya ilə ayaqlaşlığı bacarmayan bu qan qardaşı səhvlərini

dərk etsin, tərəqqi edən millətinin yolunu tutsun. Odur ki, tam qətiyyətlə söyləmək olar ki, şairin "Fəxriyyə"də tarixə baxışı tarixi fakt və hadisələrdən sadəcə yararlanmaq vasitəsi deyil. "Hophopnamə"də daha çox müasir dövrün problemləri ilə məşğul olan M.Ə.Sabir o halda uzaq tarixi keçmişə müraciət edir ki, məhz həmin önemli olayların yenidən xatırlanması yaddaşın bərpasına, vicdanın oyanışına səbəb ola bilər. Belə məqamlarda üslubuna rəğmən şair ironiyadan, sarkazmdan, bir sözlə, satirik boyalardan bol-bol istifadə edir:

Başqa millətdən hüququn almaq üçün hər zaman,
İngilabiyyun, səlahiyyun, rəşadiyyun çıxar!
Bizdən isə satmağa namusü irzi-milləti
Etidaliiyun, himariyyun, fəsadiyyun çıxar!

Hacı İbrahim Qasım "Ə.Sabirin vəfatının iki illiyi" adlı xatırasında /xatırə ilk dəfə "İqbal" qəzetiinin 12 iyul 1913, № 409 sayında dərc olunub/ böyük şairin vəfatından bir neçə gün əvvəl onunla görüşüb-söhbətləşdiyini yazar.

Sabir üçün vətənin, millətin taleyindən önemli heç nə yox idi. Əzablı xəstəliyin onu aldən salması, səhhətinin ümidsizliyi, maddi durmunun ağırlığı vətən, millət sevgisinə nəinki kölgə sala bilməmişdi, əksinə, mənən zirvələrdə, əlçatmaz ucalıqda dayanan Sabir bu müqəddəs varlıqlara daha dərindən bağlanmışdı.

Məlum olduğu kimi, "Füyuzat" hər növbəti sayında türk xalqlarının tarixindən, milli-mənəvi dəyərlərindən, ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərindən qürurla bəhs edir, şəkillər verir, oxucularında vətənpərvərlik, milli qürur hissini yaratmağa, oyatmağa çalışır-dı. Ə.Hüseynzadə jurnalın ilk sayında Mıdhat Paşanın şəklini və haqqında material verərək yaziirdi: "Türkdə, türkçülükdə, türk qövmünün fitrətində bir əsəri-dəha, bir istedadı-fövqələdə vardır: meydan müsaид, məkan və zaman müvafiq olduqca, o istedad, elm və hünər aləmində ətrafa bədiələr saçar, xariqələr yağıdır. O dəha cahangirlik asimanında yıldırımlar kibi bərq vurur. Teymurləng kibi atəşparələr nisar edər, o atəş zəka, elm və fənn əmənənlərində şükufələrə, meyvələrə təhəvvül edər,

Uluğbəg kimi nəxli-məalilər yetişdirər, o şövqi-məali hikmət və fəlsəfə bəhrində mövczəni-əmaq olur, sahili-bəşəriyyətə Fara-bi kibi dürdanələr atar, o əbri-tüluat ovci-balayı-mənaya toğru sücud edib, orada Mollayı - Rumi, Əlişir Nəvai, Füzuli, Kamal, Hamid şəklində tacəssüm eylər, meydani-süxəna əbu-neysan kibi dürərbar və gövhərriz olur".¹¹⁷

Bu ideoloji qaynaqdan bəhrələnən M.Ə.Sabir türk-islam mədəniyyətinin yaradıcılarına, türk dünyasının böyük mütəfəkkirlərinə, millət fədailərinə böyük sevgi, diqqətlə ya-naşmışdır. Bu mənada onun Namiq Kamalla əqidə bağlılığı diqqəti daha çox çəkir. M.Ə.Sabir N.Kamalın "Amalımız, əskarımız iqbali-vətəndir" şeirinə "Amalımız, əskarımız ifnayı-vətəndir" və "Övrədimiz, əskarımız əfsanəyi-zəndir" misraları ilə başlayan iki nəzirə yazılmışdır. Birincisi belə başlanır:

Amalımız, əskarımız ifnayı-vətəndir,
Kinü qərəzü-hirs bizə ziynəti-təndir,
Əfal yox, ancaq işimiz lafi-dəhəndir,
Dünyada əsarətlə bütün kam alırız biz
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam ahrız biz.

Sözügedən ikinci nəzirədən:
Övrədimiz, əzkarımız əfsanəyi-zəndir,
Əfsanəyi-zən nuri-dilü ruhi-bədəndir.
Çün hübbi-nisa lazimeyi-hübbi-vətəndir,
Əqli vətəniz, hübbi-vətən yad alırız biz!
Dinidarlarız, gündə bir arvad alırız biz.

M.Ə.Sabirin N.Kamala belə önəm verməsi təsadüfi deyildi. N.Kamal Türkiyə inqilab hərəkatının banisi olmuş, sözü kəskin silaha çevirərək xalqı azadlığa, inqilaba səsləmişdir. Məhz onun inqilabi fəaliyyəti və azadlığa, mübarizəyə çağırılan əsərləri 1908-ci il burjua inqilabına, sonralar isə Türkiyə azadlıq hərəkatına, respublika quruculuğuna ciddi təsir etmişdir. Şairin vaxtilə-

Vətənin bağrına düşmən dayamış xəncərini,
Yoxmudur qurtaracaq bəxti qara madərini? –
kimi yanıqlı fəryadına Mustafa Kamal Atatürk Böyük Millət

117. Füyuzat /1906-1907/. Bakı, "Çəşioğlu", 2006, səh.11

Məclisinin tribunasından demişdir:

Vətənin bağırına düşmən dayasın xəncərini,
Bulunur qurtaracaq bəxti qara madərin!¹¹⁸

"İnsanın haqq və məqsədi yalnız yaşamaq deyil, hürriyyətlə, azad yaşamaqdır" amalı ilə mücadilə edən N.Kamal bu mənada bütün türk dünyasının, eləcə də Azərbaycan vətənpərvərlərinin doğması idi. N.Kamalın vətən, millət uğrunda dönəməzliyi, əsərlərindəki yüksək ideyalılıq, vətənpərvərlik duyğularının daha geniş yer tutması M.Ə.Sabiri duyğulandırmış, məmənun etmiş, bunun qarşılığı olaraq öz üslubuna, yazı manerasına müqabil əqidə dostuna cavab vermişdir. Hər iki nəzirə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il 10-cu və 18-ci saylarında "Qabaqda gedən zəncirli" və "Boynuyoğun" imzaları ilə dərc edilmişdir. N.Kamalın bütün türk dünyasında yaratdığı rezonansı dəqiq ifadə edən Ömrə Faiq Nemanzadə 1905-ci il inqilabına həsr etdiyi məqaləsində yazırı: "zəmanəmizin bir hürriyyətəngiz, bu heyrətamız təsiri... bizim də rəngimizi, həlimizi, gələcəyimizi dəyişdirməkdə bahar çiçəkləri kimi hər kəsin başında təzə fikirlər açmaqdadır".¹¹⁹

M.Ə.Sabirin "Beynəlmiləl" adı ilə məşhur olan şeiri ilk dəfə "Həyat" qəzetində /1 iyul 1905, №19/ "M.Ələkbər Sabir" imzası ilə çap olunmuşdur. "Hophopnamə"nin uzun illər boyu tərtibçisi olmuş professor Məmməd Məmmədov qeyd edir ki, birinci nəşrdən başqa, bu şeir bütün nəşrlərə daxil edilmiş, son dörd nəşrdə "Beynəlmilləl" adı ilə verilmişdir. "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" adı ilə nəşr olunan şeir "Əsrimiz xahiş edərkən ittifaqüttihad" misrası ilə başlanır.

Çarizmin millətçilik siyasetinin əleyhinə çıxan Ə.Hüseynzadə "Həyat" qəzetində /7 iyun 1905/ şeir dərc etdirmişdi. Ə.Hüseynzadə "Həyat" qəzetində /5 iyul 1905/ çap etdirdiyi "Erməni vətəndaşlarımıza tövsiyə və ixtaratımız" məqaləsində yazırı: "Erməni üdəbasından bəzisi ittihadi-islam qorxu-

118. Bu haqda ətraflı bax: Rüstəm Hüseynov. Namiq Kamal. Bakı, "Yazıcı", 1990

119. Ömrə Faiq Nemanzadə. Əsərləri. Bakı, "Yazıcı", 1983, səh.12

su saiqəsilə rast gələn qəzetələrə kizb və böhtandan ibarət məqalələr yazdıqları bir zamanda biz:

Dövri-islahatdır, sülh və səlah əyyamıdır,
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etməyin həngamıdır –
beytini mənzuməmizə nəqarət ittixaz edib bila təfiqi-din və
məzhəbi-ümmüm vətəndaşlarımıza xitabən təkrarlamaqda idik...
Qəzetəmizin ilk nüsxəsilə nəşr edilən xeyirxahanə bu növ sözlər
təsirsiz qalmadı. [...] Üç-dörd gün müqəddəm qəzetəmizin sü-
tunlarında deyilmə idi ki, növrəsidəqan şüəramızdan Əli Əkbər
Sabir, bu büğz və ədavətin və bu nifaqın və bunlardan irəli
gələn nəhb və qarətin, qatl və qıtabin bir cəhl və qəflət, bir
zəlalət nəticəsi olduğunu xalqa bildirmək üçün fəryad edib
duruyordu. Erməni qəzetələri və qəzətə mühərrirləri buna
diqqət etdilərmi? Erməni sűxəndanları Əli Əkbər Sabirin
mənzuməsində 28 nəqarət olub təkrar edən:

Ey sűxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtidir,
Ülfəti-ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir.

beyti-mənidarından ibrət alıb o yolda qələm oynatdılarımı?
Bir şeir və ya bir məqalə yazdılarımı? Yazdlarsa bildirsinlər. Biz
onları tərcümə edib sülh və vifaq meylinin iki tərəfli olduğunu
cəmaətimizə böyük bir məmnuniyyət və məşəqqətlə bildirməyə
həzırız".¹²⁰

M.Ə.Sabir haqqında ilk matbu sözün müəllifi olan
Ə.Hüseynzadə sözügedən mühüm tarixi məqamda Sabirin
öz vətəndaş mövqeyini ortaya qoyduğuna diqqəti cəlb edir.
Məqalə müəllifi "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şeiri-
ni erməni millətçilərinə örnək göstərir və acı təəssüf hissili "an-
caq ermənilərin əhli-maarifi, mühərrirləri, ədibləri öhdələrinə
tərtib edən vəzifəyi, iki millət arasında təlifi-beyn etmək xüsü-
sundakı müqəddəs vəzifəyi, əsla ifa edəmmədilər, bu xüsusda
hətta bəzilərinə bir həmaqət belə ariz oldu"¹²¹ deyir.

120. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çəşioğlu", 2007,
səh.115-116

121. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çəşioğlu", 2007,
səh.115-116

Ə.Hüseynzadə həm Azərbaycan, həm də erməni millatindən olan qələmdaşlarına, ziyahılara örnek kimi ilk dəfə özü sülhə çağırış ruhlu şeir yazaraq redaktoru olduğu qəzetdə dərc etdirmişdi:

Pəncələşmək müqtəza bu nərəva halat ilə,
Keçməsin əyyamımız bihudə bir heyhat ilə,
Cəhli-xəlqi eyləyək abad irşadat ilə,
Bağı-mülki eyləyək abad irşadat ilə,
Dövri-islahatdır, sülhi səlah əyyamıdır!
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngamıdır!
Arkadaşlar, sülh edin ki, sevinsin kainat,
Sülh içində sənətü elmü hünər bulsun nicat,
Sülh ilə qabil ikən şanlı dirəxşan ahiyat,
Ümmətə lazım deyil boylə şərəfsiz bir məmat:
Dövri-islahatdır, sülhü səlah əyyamıdır!
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngamıdır!
Daima feyzü rifah eylər təvəllüd sülhdən,
Hər tərəfdə bir vifaqə daimi mümkün ikən,
Bir nifaq içrə vətənən layiqini olsun naləzən,
Bax nə söylər aləmə qarşı bütün əhli-süxən:
Dövri-islahatdır, sülhü səlah əyyamıdır!
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngamıdır!

Ə.Hüseynzadə "Erməni vətəndaşlarımıza tövsiyə və ixtarətimiz" məqaləsini belə bir beytlə başlayırdı:

Əhli-nur əhli-nar amixte,

Dər miyaneşan kuhe Qaf əngixte.

Tərcüməçi: Nur əhli, cəhənnəm əhli qarışdı,

Aralarından Qaf dağı ucaldı/

Məqalə müəllifi "nur əhli və cəhənnəm əhli" ifadələri ilə simvolik şəkildə azərbaycanlılara və ermənilərə işarə edirdi.

M.Ə.Sabırın bu məşhur əsəri ideyasının bəşəriliyi ilə bu gün belə nə qədər aktualdırsa, şeir həm də Azərbaycan xalqının sülhsevərliyinin, başqa xalqlara, onların hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmasının bariz nümunəsidir. "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şeirinin bu yüksək məziyyətlərini

nəzərdə tutan Yaşar Qarayev yazır: "Sabir fenomeni beynəlmiləl miqyasda, butövlükdə Türk və İslam kontekstində baş verən hadisə oldu... Sabir son dərəcə milli və xəlqi şairdir, hətta o dərəcədə ki, Qafqazda və bəlkə də, bütün Yaxın və Orta Asiyada ilk "Beynəlmiləl" in, ilk Şərq internasionalının müəllifi odur. Maraqlı və simvolik faktdır: Avropada Fransa inqilabı dövrünün böyük "Beynəlmiləl" ini Ejen Potye, Şərqdə rus inqilabı dövrünün böyük "Beynəlmiləl" ini isə Sabir yaratıdır!"¹²²

Ə.Hüseynzadə erməni ziyahlarına, yazıçılarına xitabən təkidlə bildirirdi ki, məgər sizlərdən bir nəfər də olsa belə M.Ə.Sabirin çağırışından "ibrət alıb o yolda qələm oynatdılar mı? Bir şeir və ya bir məqalə yazdılar mı? Yazdlarsa bildirsinlər. "Əlbəttə "əhle-nar"/ cəhənnəm əhli/ olan ermənilər sülh, bərabərlik, qarşılıqlı hörmət təklif edən azərbaycanlıların öünüə hansı üzlə çıxacaqdılar?! Azərbaycanın sülhsevər övladı, dahi şairi M.Ə.Sabir öz məşhur şeiri ilə əslində mənsub olduğu millətin siyasi-əxlaqi mövqeyini ortaya qoyurdu.

M.Ə.Sabirin "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şeiri həm də yeni bir ədəbi inkişafdan, tərəqqidən xəbər verirdi. Abbas Zamanov M.Ə.Sabirin sözügedən məşhur əsərini nəzərdə tutaraq yazırıdı: "Sabirin 1903-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində çıxan ilk şeiri heç kəsin diqqətini cəlb etməmişdi. Lakin onun 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində dərc edilən ikinci mətbü əsəri – məşhur "Beynəlmiləl" şeiri dərhal geniş oxucu kütlələrinin diqqətini cəlb etdi. Bu şeir 1905-ci ildən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında başlanan yeni inkişafın proloqu oldu".¹²³

"Bir bölüm maarif yetimi olan Qafqaz müsəlmanlarının atası" /Əlabbas Müznib. Yazıçılarımız və yazılarının əhəmiyyəti/, "İqbal" qəzeti, 31 oktyabr 1913/ Əli bəy Hüseynzadə ötən əsrin əvvəllərində gənc ədəbi qüvvələrin ədəbiyyata gəlməsində öz əməyini əsirgəməmişdi. Abdulla Şaiq "Xatirələrim" əsərində yazır ki, "Əli bəy o vaxta qədər bir beyt belə yazmamış olan

122. Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər. Bakı, "Elm", 2002, səh.356-357

123. Abbas Zamanov. Əmal dostları. Bakı, "Yazıcı", 1979, səh.21

Hadini dilləndirdi".¹²⁴

M.Hadi "İzhari-qədrdani" şeirində Əli bəy Hüseynzadəyə olan ümumxalq sevgisini ümumiləşdirir, onu dahi adlandırırırdı:

Düha! Ey bağı-lahutun həzari-nəğmə pirası,
Sənə gülşənmi olmuşdur Əlinin ruyi-rənası?
Böyüksən, ən böyüksən, bizlərə ustadi-əkrəmsən,
Vücudun ilə fəxr eylərdi, gər olsayı Qərbiyyun.
Hələ dərbədərdir ənzari-istedadi-Şərqiyun.
Bu gün qafilsə millət, yox əcəb, əhvali-zarından.
Yarın şərməndə olmazmı nişangahi-məzarından?
Vətən övladı dilsiri-həyat olsun fəratından,
Neçin ləbtəşnələr feyz almasın abi-həyatından?
Vücudun mayeyi-fəxri şərəfdir qövmi-islamə,
Bizi irşad qılmaqçın sarıl, ey dahi, iqlamə!
Neçin daldın sükuta, gəlməyir övrədin, ey dahi?
Vərəqriz oldumu bağı-füyuzabadın, ey dahi?

Ə.Hüseynzadənin böyüklüyü həm də onda idi ki o, istedadı dərhal müəyyənləşdirə bilir, ona yol göstərir, mənəvi da yaq olurdu. Bu böyük şəxsiyyətin xidmətlərinə dəyar verən tədqiqatçı Azər Turan yazır:

"Azərbaycanda romantik və realist şeir cərəyanlarının iki dahisi – Hadi və Sabir ədəbiyyat meyadanına Əli bəy Hüseynzadənin xeyir-duası ilə çıxır. Romantik ədəbiyyat məktəbinin qurucusu olur. Realist ədəbiyyat məktəbinin təşəkkülündə əvəzsiz xidməti var

Sabir özünün məşhur /və həm də Sabiri məşhurlaşdırın/ "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şeirini Əli bəyin "Pəncələşmək müqtəza bu narəva halət ilə" misrası ilə başlayan "Sülhə dəvət" şeirindən ilhamlanaraq yazmışdı".¹²⁵

Azər Turan bundan sonra Ə.Hüseynzadənin sözügedən əsarı ilə M.Ə.Sabirin "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şeiri ni müqayisə edərək nümunələr verir. Biz də bunun ümumi işin

124. Abdulla Şaiq. Xatirələrim. Bakı, "Gənclik", 1973, səh.202

125. Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadə. Moskva, "Salam press", 2008, səh.167

xeyrinə olduğunu nəzərə alıb paralellər verməyi məqsədə uyğun hesab etdik:

Dövri islahatdır, sülhü səlah əyyamıdır!
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngamıdır!
/Ə.Hüseynzadə/
Ey sükəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtidir,
Ülfəti-ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir.
/M.Ə.Sabir/

Zaman-zaman üzərinə kölgə salınaraq unutdurulmağa cəhd edilsə də, Əli bəy Hüseynzadənin millətin tarixi gələcəyi ilə bağlı hazırladığı ideologiya daim yaşamışdı. Həm sövet hakimiyyətinin ilk illərində, həm də sonrakı mərhələlərdə bu böyük şəxsiyyətin vətən, millət qarşısındaki tarixi xidmətləri bu və ya digər formada anılırdı. Ətən əsrin iyirminci illərində Əli Nazim yazırıdı: "1905-ci ildən Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə baş olmaq üzrə, yeni bir ədəbi cərəyan başlamışdı. Əvvəlcə "Həyat" qəzetəsilə kəndisini göstərən bu cərəyan, bilaxır 1906-cı il sənədən etibarən 32 nömrə qədər nəşr edilə bilən "Füyuzat" məcmuəsində öz həqiqi simasını bulmuşdu. Bundan dolayı, yeni Azərbaycan ədəbiyyatının bu mərhələsinə Əli bəy, yaxud "Füyuzat" dövrəsi deyilir... Bu ədəbiyyat Mirzə Fətəlidən etibarən davam edən xalqçı ədəbiyyatın qarşısına romantik guzidələr ədəbiyyatı kimi çıxmış və həyata girmiştir".¹²⁶ /A.Nazim "Yeni Azeri edəbiyyatı hakkında". "Türk yurdu", №31, 32, 1927/

A.Şaiq "Xatirələrim" memuarında tərcüməyi-hal materiallarının təqdimi zamanı ilk növbədə həmin şəxsin şəxsiyyətini, tutduğu ideya-estetik mövqeyi müəyyənləşdirməyə çalışır, sənətkarın şəxsiyyəti ilə yaradıcılığını vəhdətdə alır. Hər cür subyektivlikdən kənar olmağa çalışaraq öz dövrünün hakim ideologiyası baxımından deməyi mümkün olanları deyir, açıq söyləyə bilmədiklərini isə müəyyən üsullarla çatdırır ağa nail olur. Əli bəy Hüseynzadə haqqında yazarkən A.Şaiq məhz

126. Sitat: Azər Turan Hüseynzadə. Moskva, "Salam press", 2008, sah.148 kitabından götürülmüşdür.

bu vasitəyə əl atmağa məcbur olmuşdu. Əsl renessans tipli ensiklopedik zəka sahibi olan Əli bay Hüseynzadə XX əsrde Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının 1905-1918-ci illəri əhatə edən birinci mərhələsində - fikir və ideal mərhələsində ən böyük sima və öndər idi. Bu dövr məhz Ə.Hüseynzadənin fəaliyyəti nəticəsində milli mənlik şüuru formalasmışdır. Bu hərəkatda Ə.Hüseynzadə və digər milli ideoloqlarımızın /H.Zərdabi, Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov, N.Vəzirov, M.Ə.Rəsulzadə və b./ fəaliyyətinin başlıca istiqaməti xalqımıza kimliyini tanıtmağa, ona öz milli mənsubiyyəti, şanlı tarixi ilə qürur hissi yaratmağa, ona hürriyyət, ədalət və müsavat ideyaları aşılamağa doğru yönəlmışdı. Azərbaycanda iyirminci əsrin əvvəllərində yenicə yaranmaqdə olan ziyahılar kütləsini, o cümlədən A.Şaiqi xalqı müasir Qərb sivilizasiya dünyasına qovuşdurmaq və eyni zamanda onu milli özgünlüyündə saxlamaq kimi ağır və nəhəng vəzifəni yerinə yetirməyə səfərbar etmək, onu istiqamətləndirmək üçün güclü ideoloji zəminə kəskin ehtiyac vardı. Həqiqi bir ideya generatoru rolunu oynayan Ə.Hüseynzadənin həmin dövrdə irəli sürdüyü əsas ideyalar onun yiğcamlıqla formulə etdiyi: "Türklaşmak, islamlaşmaq, avropalaşmaq" düsturunda əks etdirilmişdir. Onun bu ideyaları sonralar Türk dünyasının hər tərəfinə yayılmışdır.

Ə.Hüseynzadənin ən böyük xidmətlərindən biri əsrimizin əvvəllerinəcən Rusiya imperiyasında müxtəlif adlarla ("müsəlman", "Qafqaz tatarları" "azərbaycanlı" və s./ çağırılan Azərbaycan türklərinin /Ə.Hüseynzadə: Qafqaz türkləri / türkəsilli bir xalq olduqlarını əsaslandırib təsdiq etməsindən ibarət olmuşdur. Onun "Həyat" qəzetində hissə-hissə dərc olunan "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" əsərindən sonra artıq "türk" kəlməsi milli mənliyimizə aid olaraq ümumilikdə işlənməyə başlanmışdır.

Bu sahədə demokratik ruhlu ziyahılar, o cümlədən M.Ə.Sabir öz dəyərli fəaliyyətləri ilə məqsədyönlü iş aparırdılar. Önəmlidir ki, M.Ə.Sabir Azərbaycan xalqı anlamında bir dəfə də olsun "tatar" kəlməsini işlətmir. Türkçülük M.Ə.Sabirin yaradıcılığın-

da çox güclü bir formada nəzərə çarpır. Ə.Hüseynzadəyə böyük rəğbat bəsləyən A.Şaiq də məlum repressiya ərəfəsinədək həm bədii, həm də elmi əsərlərində bu ideyanı yaymaqdan çəkinməmişdir. Bu mənada onun "Dilimiz və ədəbiyyatımız" /1913/, "Tofiq Fikrətin türk ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyəti" /1924/, "1905-ci il inqilabından sonra yetişmiş ədəbiyyatımıza səthi bir nəzər" /1927/, "Bir neçə söz" /1929/ və başqa məqalələri olduqca diqqətəlayiqdir. Təsadüfi deyil ki, H.Cavid, Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, A.Səhhətlə birgə A.Şaiq də türkçülük ideyalarının təbliğinə görə "pantürkizm", "panislamizm" də günahlandırılır, ciddi tənqid olunurdu. Ədibin "Vətənin yanğı səsi", "Türk çələngi" kimi yazıları da türkçülük ideyalarının güclü olmasına görə tənqidə məruz qalırdı.

A.Şaiq bütün bunları biliirdi və Ə.Hüseynzadənin xalqımızın həyatında hansı əhəmiyyətə malik bir şəxsiyyət olduğunu da gözəl dərk edirdi. Lakin imperiya caynağında əzilən, mənliyi tap-danan, keçmiş unutdurulan bir məmələkətdə Ə.Hüseynzadənin adını çəkmək, ideyalarından danışmaq ağılaşımaz bir iş idi. Bütün bunlara baxmayaraq A.Şaiq müəyyən yollarla əsl həqiqəti ayıq oxucusuna çatdırmağa çalışırdı. Təsadüfi deyil ki, o, xalqımızın bu böyük oğlu haqqında danışarkan onun bütün həyat yolunu işıqlandırmağa çalışmışdır: "O, /Əli bəy Hüseynzadə - E.E./ Qafqaz şeyxülislami Salyanlı Şeyx Əhmədin nəvəsi idi. Tiflisdə gimnaziyanı bitirdikdən sonra Peterburq Universitetinin riyaziyyat və təbiyyat şöbəsində oxumuş, Mendeleyev, Menşutkin, Vaqner və Begetov kimi məşhur rus professorlarının mühazirələrini dinləmişdi. 1899-cu ildə universiteti bitirdikdən sonra İstanbula gedib orada tibb institutuna girmiş, zöhrəvi xəstəliklər üzərində çalışmış, professor diplomu almış, Hötenin "Faust" əsərini Azərbaycan dilinə çevirmiş, ictimai fikir tariximizdə böyük əhəmiyyət kəsb edən, romantizm ədəbi məktəbinin başçısı olan "Füyuzat" kimi ədəbi-ictimai jurnal buraxmışdır".¹²⁷ Ancaq A.Şaiq bütün bunlardan örtülü şəkildə söhbət açırdı. Yazdıqlarının bir hissəsi də nəşriyyatlarda ix-

127. Abdulla Şaiq. Xatirələrim. Bakı, "Gənclik", 1973, sah.189-190

tisar olunmuşdu. Ümumiyyətlə, A.Şaiq sadalanan faktlarda Ə.Hüseynzadənin mükəmməl təhsilini, fəaliyyətini, kamil şəxsiyyət kimi yetişdiyini göstərir və oxucuda bundan sonra belə bir mənətqi nəticə, qənaət hasil olur ki, Ə.Hüseynzadə Azərbaycan xalqını Mirzə Kazım bəy, Mirzə Cəfər Topçubaşov, M.F.Axundzadə, Əhməd bəy Ağayev kimi hərtərəfli biliyə malik nəhəng şəxsiyyətlərindən biri olub.

A.Şaiq istər-istəməz Ə.Hüseynzadə haqqında bu sətirləri də yazmalı olurdu: "Azərbaycan xalqına xeyri olmayan ziyanlı fikirlər, pantürkizm və panislamizm ideyaları, üstəlik xalqın anlamadığı ərəb, fars kəlmə və tərkibləri ilə dolu olan bir dil də gətirmişdi... Azərbaycan xalqının inqilab illərində keçiridiyi günlərə dair heş bir şey yazmadı".¹²⁸

A.Şaiq "Xatirələrim" memuarında bu ifadələri işlətməyə məcbur idi. Yoxsa, "Həyatım və mühitim" memuarındaki kimi, yenə də çox şeyləri pozmalı, qaralamalı olardı. Ömür yolu müxtəlif siyasi burulğanlar dövrünə düşən, romantik təbiətli, səmimi sənətkar olan A.Şaiq nəzəri cəhətdən yüksək səviyyədə hazırlıqlı idi. O, böyük şəxsiyyət olan, bütün həyatını millətinin dünya xalqları içərisində önəmli yer tutmasına sərf edən Əli bəy Hüseynzadənin həyat idealından, mövqeyindən xəbərdar idi. O yazdı: "Əli bəy ona yaxın Şərq və Qərb xalqlarının dilini biliirdi. Alim, rəssam, musiqişunas, ədəbiyyatçı idi. Çox hazırlıqlı idi və o zamankı Azərbaycan ədəbiyyatına nə isə bir yenilik gətirmək, ədəbiyyati məhdud çərçivədən kənara çıxarmaq istəyirdi. Bizi, gənc yazıçı və ziyalıları Qərb klassiklərinin sənət və yaradıcılıqları ilə tanış etməyə çalışırı. Onun ədəbi ictimaiyyəsi fəaliyyəti gəncliyə müəyyən təsir göstərirdi".¹²⁹

Burada A.Şaiqin həqiqəti hayqırmaq istəyən qəlbinin səsini, ürək ağrularını duymamaq mümkün deyil.

Bir millətin, yaradıcı şəxsiyyət kimi A.Şaiq ictimaiyyət tərəfindən səmimi bir insan kimi tanınırı. O, "1905-ci il inqilabından sonra yetişmiş ədəbiyyatımıza səthi bir nəzər"

128. Yenə orada: 190

129. Abdulla Şaiq. Xatirələrim. Bakı, "Gənclik", 1973, sah. 191-192

adlı məqaləsində Ə.Hüseynzadəni türk dünyasının nadir bir şəxsiyyəti kimi səciyyələndirirdi. Bu qiymətli məqalə müəllif tərəfindən təvazökarlıqla "səthi" qiymətləndirilsə də, mühüm problemlər qaldırıldığı üçün dərin ictimai məzmuna malik idi. Məqalə jurnalda "Ədəbiyyatımız haqqında" ümumi rubriyası altında nəşr olunmuşdur və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına, onun Sabir, Hadi kimi sənətkarlarının yaradılığına həsr olunmuşdur. Müəllif təhlillərində, müşahidələrində bu gün belə öz əhəmiyyətini itirməyən, diqqətəlayiq mülahizələr irəli sürür. Bu məqaləsində A.Şaiq Əli bəy Hüseynzadəni və onun şəxsiyyəti ilə sıx bağlı olan "Füyuzat"ı çox yüksək qiymətləndirirdi. Təəssüf ki, ədibin beş cildliyinin dördüncü cildində bu məqalə böyük ixtisarla verilmiş, məlum səbəblərə görə məqalənin Əli bəy Hüseynzadəyə həsr olunmuş böyük bir hissəsi çıxarılmışdır.

Diqqətəlayiq faktıdır ki, "Xatirələrim" memuarından çox əvvəl, hələ "Gülzar" dərsliyində A.Şaiq M.Füzuli, M.P.Vaqif, A.Səhhət və digər sənətkarlıqla yanaşı, Əli bəy Hüseynzadənin də ilk dəfə olaraq tərcümeyi-halını qələma almışdı. // "Gülzar", 1912/Ə.Hüseynzadəni xalqa tanıtmaqda A.Şaiq çox mühüm iş görməklə, bu böyük şəxsiyyətin parlaq istedadını da vaxtında görmüş, düzgün qiymətləndirə bilmışdı.

Ə.Hüseynzadənin ictimai, siyasi və mədəni həyatdakı müstəsna mövqeyini ehtiramla yad edən Mehdi bəy Hacınski "Sabir kimi nəhəng şairin də ilk müəllimi Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur" deyəndə, məhz Ə.Hüseynzadənin M.Ə.Sabirə ideya baxımından doğmalilığını nəzərdə tuturdu. Əlbəttə ədəbi əslub, yaradıcılıq metodu baxımından M.Ə.Sabirla Ə.Hüseynzadə yaradıcılığı arasında paralellər axtarmaq bu məqamda önəmli deyil, əsas odur ki, M.Ə.Sabir Ə.Hüseynzadənin ideyalarından qaynaqlanırdı.

Altıncı fəsil

"Aləm olduqca mən dəxi duraram!"

"Təhlildə və təfsirdə "buxovdan" azad olan Sabir milli vicdan rəmzi kimi, mənəvi narahatlıq simvolu kimi, vəzifəsini bundan belə daha fəal yerinə yetirəcəkdir. Sabirin təşrih elədiyi mənəvi-əxlaqi gerçekliyin siması kimi, "sabırşunaslığın da safi bir yan, tozu bir yanlıq" olacaqdır".

/Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. / İki min il tamamlayan iki yüz il – XIX və XX yüzillər/, Bakı, "Elm", 2002, sah.359./

"Mən öz kitablarimdə, dram, nəşr əsərlərimdə kiçik və bədbəxt adamları müdafiə etmişəm...təlxəyin, nökərin, mahbusun və fahişənin də insan hüququ olduğunu göstərmışəm" – deyən Viktor Hüqo "Səfillər"i Milanda italyan dilində nəşr etmiş cənab Daelliya yazmışdı: "Bu kitabı hamı oxuyacaqmı, bunu bilmirəm, ancaq mən onu hamı üçün yazmışam. Bu, eyni dərəcədə həm İngiltərəyə, həm də İspaniya-ya, həm İtaliyaya, həm də Fransaya, həm Almaniyaya, həm də İrlandiyaya, həm köləsi olan respublikalara, həm də təhkimli kəndlisi olan dövlətlərə aiddir. İctimai problemlər üçün dövlət sərhədi yoxdur. Dünya xəritəsində olan göy, ya qırmızı sərhəd xətləri insan cəmiyyətinin yaraları üçün maneə ola bilməz. O yerdə ki kişi cahildir, ümidsizlik içindədir, o yerdə ki qadın özünü bir parça çörəyə satır, o yerdə ki uşaq məlumat verən kitabdan, onu isidən ailədən məhrum olduğu üçün əzab çəkir, mənim "Səfillər"im "Açın, biz sizə gəlmışık!" sözləri ilə qapıları döyür".¹³⁰ Bəli, bu bir həqiqətdir ki, dünyada sosial ədalət bərpa olunmayanadək bu tipli əsərlər, eləcə də "Hophopnamə" öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır..."Hophopnamə" hər bir başər övladının – ırqindən, dilindən, dini mənsubiyyətindən

130. Viktor Hüqo. Səfillər. Bakı. "Öndər nəşriyyat", 2005, sah.19-20

asılı olmayaraq, hər kəsin qəlbinin tərcümanıdır, işgalçılığa, imperializmə, istismara, köləliyə üsyandır..."Hophopnamə" millatların, dövlətlərin hüquq bərabərliyinin carşısıdır. Sərhəd və zaman çərçivəsinə siğmayan Sabir çox böyük bir inamla dünyanın xoşbəxt gələcəyinə inanırdı. Məhz bu sarsılmaz inamdır ki, Sabirə əbədi həyat bəxş etmişdir. O, sənətdə yeni ədəbi yol, orijinal üslub müəyyənləşdirdi, yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoydu. Hələ sağlığında ikan coxlarının qibtə etdiyi şöhrət zirvəsinə ucalsa da, daim xalqı ilə bir oldu, həyatını məşələ çevirərək onun tərəqqisi naminə cəhalatla, nadanlıqla vuruşdu. Son mənzili millətinin qəlbini oldu. Sübut etdi ki, "min qılımcı bir qələm qalibdir" (İsmayııl bər Qaspıralı)

M.Ə.Sabirin İran, Türkiye, Orta Asiya, Tatarıstan və başqa yerlərdə ədəbi inkişafa göstərdiyi güclü təsir məlumdur və bu məsələlər müəyyən dərəcədə Sabirşünaslıqda öyrənilmişdir. Onun M.Möcüz, Q.Tukay, Lahuti, Əşrəf Gilani, N.Hikmət, C.Cabbarlı, M.S.Ordubadi, Əfraştə kimi onlarla sənətkaraya göstərdiyi ədəbi təsir haqqında da yazılmışdır. Özü isə Xaqani Şirvani, N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.F.Axundzadə, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, Q.Zakir, Ə.Firdovsi, S.Şirazi, Ö.Xəyyam, Yəgma Cəndəgi, Əbüneşr Şeybani, Übeyid Zəkani, Məhəmməd Əşrəf, Namiq Kamal, Mahmud Əkrəm, Abdulla Cövdət, Məhəmməd Əbdo kimi Azərbaycan, türk, fars, ərəb sənətkarlarından yaradıcılıqla bəhrələnmişdir. Bu qarşılıqlı ədəbi yarananmanın dəyərləndirməyi bacarmayanlar Sabiri bəzən təqlidçilikdə suçlandırmışa cəsarət ediblər. M.Ə.Sabirin sənət estetikasında təqlid sənətkarın ölümü, puç olmasıdır. Sabirin bənzərsizliyindən, özünəməxsusluğundan bəhs edən Yaşar Qarayev tam haqli olaraq yazar ki, "Azərbaycanda bugünkü satiranın Sabir mənşəyindən, Sabirin isə yalnız xalq və folklor mənşəyindən bəhs açmaq mümkün dür".¹³¹

Dünya ədəbi təcrübəsindən məlumdur ki, möhtəşəm sənət əsərləri, ədəbi qəhrəmanları ilə fərqlənən şəxsiyyətlərin özü sonrakı nəsillər tərəfindən bədii obraz kimi işlənir. Milli

131. Q.Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. "Elm", 1980, sah.359

ədəbiyyatımızda M.Ə.Sabirə həsr edilmiş xeyli ədəbi nümunə vardır. Hacıbaba Nəzərlinin "Sabir" pyesi, Mir Cəlal Paşayevin "Yolumuz hayanadır?" romanı, Əzizə xanum Cəfərzadənin "Sabir" elmi-publisistik əsəri, Abasxan Nəsirlinin "İdrakdır müsibətə mızan" romanı, çoxsaylı şeir nümunələri, poemalar və s. bu qəbildəndir.

Janrından və həcmindən asılı olmayaraq, hər bir əsərlə ilk tanışlıq onun adından başlayır və ədəbi təcrübə sübut edir ki, ən məşhur yazıçılar əsərin adı üzərində həmişə ciddi yaradıcılıq işi aparmışdır. Bədii əsərə verilən ad onun açarı, ideya və məzmununa işarədir. Bu mənada Abasxan Nəsirlinin /Allahverdiyev/ M.Ə.Sabirə həsr etdiyi əsər üçün seçdiyi ad olduqca uğurludur. Füzulinin sənət çeşməsindən baş alıb gələn bu ifadə Sabirin rübünlərindən birinin misrasıdır. "Ağlar-güləyən" şairimizin yaradıcılıq kredosunun açılışı, şəxsi həyatı, vətənə, millət yolunda fədailiyi bu ifadədə çox uğurlu əks olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, M.Ə.Sabirin haqqındaki mənbələrdə də "adamın müsibətlərinin" qədəri idrakinin az və ya çoxluğundan irəli gəlir" fikri dəfələrlə vurgulanır.

"İdrakdır müsibətə mızan" romanının maraqlı kompozisiyası vardır. Məhz buna görədir ki, əsər nəşr olunan kimi geniş ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Hadisələr bir-birini əvəz etdikcə oxucu özünü iştirakçı, şahid kimi görür. Çox dəqiq düşünülmüş süjet xəttində əhvalatlar bir-biri ilə vəhdətdə, əlaqədə götürülmüşdür. Sənətkarlıqla yaradılmış ekspozisiyada gələcək hadisələr üçün real zəmin hazırlanmış, aydın işarələr edilmişdir. "Peşimançılıq" adlanan birinci fəsildə romanın gələcək səhifələri üçün elə dəqiq, düzgün başlangıç götürülmüşdür ki, sonradan qarşılaştığımız hər bir əhvalatın bu hissə ilə dialektik əlaqədə olduğu heyrətamız fakt kimi göz önünde dayanır.

Müəllif səbr və təmkinlə əhvalatları nəql edir. Sabirə həsr olunmuş bu romanda çox haqlı olaraq onu tez-tələsik oxucuya təqdim etmir, oxucunu Sabirin ustadı Seyid Əzimlə qarşılaşdıraraq heyrətləndirir. Məntiqi şəkildə "məhz belə də olmalı idi"

qənaəti hasil olur. Gözəllik vurğunu Seyid Əzimin şair, ustad, vətəndaş, müəllim, nəhayət, sadə bir insan kimi bədii surəti o qədər kamil bir şəkildə yaradılır ki, bir növ Ə.Cəfərzadənin "Aləmdə səsim var" romanında "unudulmuş, "İtmiş" səhifələr yada düşür, tapılır. Sabirlə qeyri-adi şəraitdə qarşılaşan oxucu dərhal Ələkbəri görür, özüne "Sabir" təxəllüsü seçən şairin üşyani, etirazı, lap elə hardasa asiliyi önündə heyrətlənir: "Cadarlanmış dodaqlar baş daşının su örtüyünü parçalayanda yanış vücudunun hovu alındı. Qulaqlarını dağıdan səslər, sitizə kölgələr qeyb oldu. Qəlbinin tarım çəkilmiş simi qırıldı. Ələkbərin isti göz yaşları göylərinkinə qarışib məzara hopdu. Birdən kükrədi: "...indi edam bazar meydanından məscidə köçmüş, Allahın evi təhqir edilərək sallaqxanaya döndərilmiş, müqəddəs məkan murdarlanmışdır! Müqəddəsə bax! Ha! Ha! Ha!...Onun müqəddəsliyi ilə hamamın müqəddəsliyi bir şeydir! Yox-yox, hamam daha müqəddəsdir! Ən təmiz hamamın ən təmiz qoxusu cirkab, ən məşhur ibadətgahın ən ülvi hissi ölümdür! Çünkü insanlar bədəninin cirkini hamama, qəlblərinin cirkini, üfunətini ibadətgahlara tökürlər".

Qəzəl, mərsiyə şairi Sabirin inkişafı, ciddi sənət aləminə gəlişi göydəndüşmə, təsadüfi yox, həyatı zərurətdən, qanuna uyğun tələbatdan doğduğu əyanılışır. Müəllif bu işə əslində qəhrəmanın ustادını təqdim edərkən başlamış və uğurla davam etdirərək məqsədina doğru gedir. Bu mənada Sabirin ustادının məzarı üstündəki yuxarıda misal çəkdiyimiz düşüncələri romanın ən maraqlı səhifələrindən olmaqla, son dövr bədii nəsrimizin uğurlarındanandır desək, səhv etmərik.

Məlum olduğu kimi Sabiri bizdən ayıran zaman o qədər də böyük deyil və nəzərə alsaq ki, ədəbiyyatşünaslığımızda Sabirşünaslıq kimi mühüm, çox ciddi bir səhifə var, müəllifin hansı çətinliklərlə üzləşdiyi məlum olar. Ən qorxulu hal kimi Sabirin hayatı ilə bağlı məlum faktların arxasında düşmək, oçerk üslubunun əsirinə çevirmək olardı, lakin Abasxan Nəsirli bu problemi də sənətkarlıqla həll edir, cari hadisələrin xronikasından yan keçir, Sabirin maraqlı bədii obrazını yaratmağa müvəffəq olur.

Sabirin ömür yolunu bilən, yaradıcılığını öyrənən, bir sözlə, bu sahədə kifayət qədər elmi, nəzəri biliyə malik olan oxucu belə, Sabiri yenidən kəşf edir, onu yenidən tanır. Çünkü A.Nəsirli tarixi faktlara istinad etsə də, süjeti tarixi hadisələrin xronologiyası əsasında qursa da, əlbəttə, bunsuz keçinmək mümkün deyildi, bu faktların əsiri olmamışdır.

Romanın hər bir fəslində təsvir olunan mühitin canlı koloriti yaradılmışdır. Əsərdə 1905-1907-ci illər erməni-müsəlman qırğını məsələsinə də toxunulmuş, bu məsələdə çar hökumətinin riyakar siyasi mövqeyi tənqid olunmuşdur. Müəllif oxucusunu Şamaxının hər küçəsində, məhəlləsində gəzdirərkən ən kiçik əhəmiyyətli detali belə yaddan çıxarmır. İndiyədək yetərinəcə öyrənilməmiş Şamaxı ədəbi mühiti, ötən əsrin əvvəllərinədək Şamaxının etnoqrafiyası haqqında dolğun təəssürat yaradır. Şamaxı zəlzələsinin təsviri bu mənada diqqətəlayiqdir: "...Ayağı altındakı papağı götürüb canı çıxdan çıxmış cavanın sıfətini örtdü. Bədəni torpaq altında qalmış oğlan uşağını dərtib çıxartdı, üzünü uşağın ağızına tutdu: nəfəsi vardı, bağırna basıb yüyürdü...hamam boğçası, bir tay qırmızı başmaq, balaca satıl kənara tullanmışdı. Bu incə, lətif ayaqların, "iyiə vay!" deyən boxçanın, başmağın, satılın sahibi, bəlkə də şəhərimizin birinci gözəlidir!"

A.Nəsirli dialektlərdən demək olar ki, istifadə etmir, lakin romanın dil materialı o qədər canlı, təbii işlənmişdir ki, oxucu özünü qədim mədəniyyət besiyi olan Şamaxıda hiss edir, ümumiyyətlə, romandakı dialoqlar oxucuya çox güclü təsir edir. Çünkü bunlar əsər boyu davam edən gərgin dramatizmi özündə ehtiva edir.

"İdrakdır müsibətə mizan" ötən əsrin panoramasını aks etdirməklə, müasir həyata, yaşadığımız dövrün hadisələrinə açıq münasibət baxımından da maraqlıdır. Müəllif romanı dilogiya şeklinde düşünmüştür. Romanın birinci hissəsində Sabirin görkəmli bir satirik kimi inkişaf prosesi, ikinci hissəsində isə ədəbi təsiri ilə yaxından tanış olur.

M.Ə.Sabirin hayatı, yaradıcılığı öyrənilidikcə Sabirşunaslıq

daha da zənginləşir, inkişaf edir. Heç şübhə yoxdur ki, şairin ədəbi obrazı bundan sonra da şairlərimiz, nasirlərimiz, dramaturqlaimız tərəfindən işləniləcəkdir. Xalqın yetirməsi olan Sabir zaman keçdikcə ona daha da yaxınlaşır, daha da doğmalaşır. Bəli, bu bir həqiqətdir "Sabir üçün həqiqi münsif xalqdır, əsas meyar xalqın rəyiidir. Hər hansı bir hadisənin və ya adamın əsil qiymətini təyin etmək üçün onu "məhzəri-nasə qoymaq" (xalqın qarşısına çıxarmaq), xalqın mühakiməsinə vermək Sabir tərəfindən ən doğru üsul kimi irəli sürülür"¹³² Sənətə, xalqın rəyinə bu meyarla yanaşlığından ki, Sabir millətin qürur mənbəyinə çevrilmişdir.

Abbas Səhhət "Məlumat" qəzetinin 19 iyul 1911-ci il tarixli 16-ci sayında dərc etdirdiyi "Qara xəbər" məqaləsində böyük bir itkidən – yaxın dost, məsləkdaş itkisindən bəhs edərək, bunun bütöv bir millət üçün acı faciə olduğunu bildirəsə də, bədbinliyə qapılmırdı. O, böyük bir inamla Sabirin ideyalarının ölmədiyini, əbədi həyat qazandığını bəyan edir, Sabirsevənlərin, əslində sənətə, sənətkara qiymət verən bütün bəşəriyyətin rəyini ümumiləşdirərək yazdı:

"Sabir! Alımlar, ədiblər, şairlər ölandə sən onlar üçün mərsiya yazardın, nitqlər söylərdin. İndi sənin üçün mərsiya oxuyan yoxmu, əcəba? Xeyr, nə qədər ölməmişəm, sən aləmi-mənada dirisən. Bir milləti diriltməyə çalışan özü ölərmi? Yox, ölməz!"

Şamaxı

30 may 2009 – 14 oktyabr 2011

132. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cilddə, II cild, Bakı, "Elm", 1960, səh.631.

Mündəricat

Giriş -----	5
Birinci fəsil: M.Ə.Sabir və Azərbaycan tənqidinin realizmi -----	7
İkinci fəsil: M.Ə.Sabirin həyatı və şəxsiyyəti -----	20
Üçüncü fəsil: Sabırşunaslıq: meydana gəlməsi, inkişafı, elmi-nəzəri sistem kimi yaranması -----	37
Dördüncü fəsil: "Hophopnamə"nin nəşri və naşirləri	91
Beşinci fəsil: "Hophopnamə"də bədii-estetik ideal ---	96
Altıncı fəsil: "Aləm olduqca mən dəxi duraram!" -----	170

Çapa imzalanıb: 08.05.2012
Formatı: 60x90 1/16. Ofset çapı.
Həcmi 11
Sifariş № 61. Tiraj 500

metbəəsində çap olunub

Eyvaz Məhəmmədli oğlu Eminaliyev

14 oktyabr 1963-cü ildə Kürdəmir rayonunun Axtaçlı kəndində anadan olmuşdur. 1981 -1985-ci illərdə ADPU-nun filologiya fakültəsində təhsil almış, oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

E. M. Eminaliyev filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Şamaxı filialının "Ümumelmi fənlər" kafedrasının müdiridir. Altmışdan artıq məqalə, beş monografiya, iki metodik vəsait, bir program müəllifidir. Ədəbiyyatşünaslığımızda milli memuar ədəbiyyatının ilk sistemli tədqiqatçısıdır. O, "Vektor" Beynəlxalq Elm Mərkəzi Mükafat Komissiyasının qərarı ilə "Azərbaycanın tanınmış alimləri" Beynəlxalq layihəsinin qalibi olmuş, "XXI əsrin tanınmış alimi" Beynəlxalq Diplomu ilə təltif edilmişdir. Həqqında "XXI əsr Azərbaycan alimləri və maarifçiləri" ensiklopediyasında elmi öcerk verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 18 oktyabr tarixli 1775 nömrəli Sərəncamı ilə "Tərrəqi" medalı ilə №1-1775 təltif edilmişdir.

E. M. Eminaliyev Azərbaycan Respublikası Əsilzadələr Məclisinin üzvüdür. O, müqəddəs Həcc və Kərbəla ziyarətlərində olmuşdur. Ailəlidir, iki övladı var.

